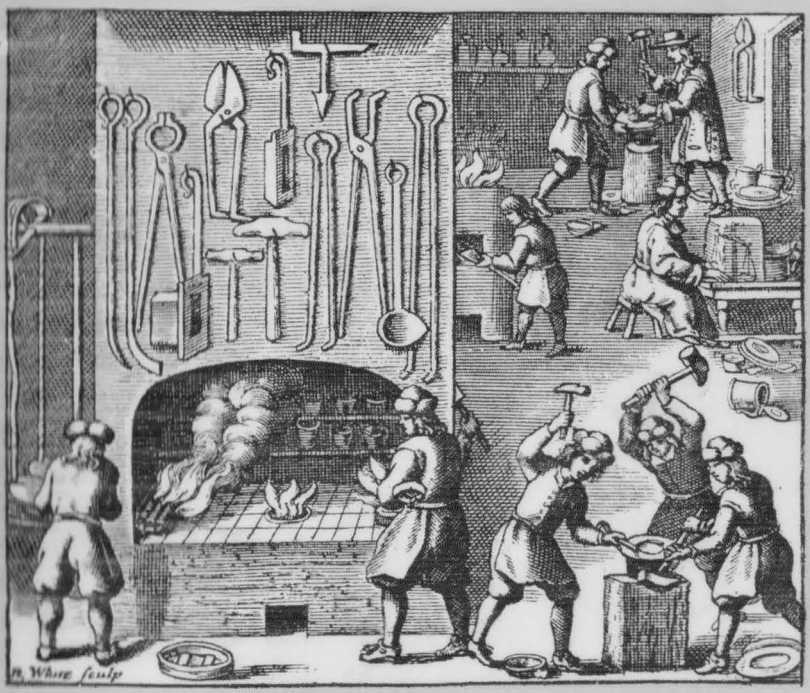
FEODALİZMDEN KAPİTALİZME GEÇİŞ

Giriş: Rodney Hilton

Paul Sweezy
Maurice Dobb
Christopher Hill
Georges Lefebvre
Giuliano Procacci
Kohachiro Takahashi
John Merrington
Eric Hobsbawm

METİS YAYINLARI
Meşrutiyet Caddesi 131/301
Beyoğlu / İSTANBUL

Yapıtın özgün adı:
The Transition from
Feodalism to Capitalism

Copyright
Verso Edition, 1978
Türkçe yayın hakları
Metis Yayınları'na aittir.

Birinci basım:
Aydınlık Yayınları, 1970
İkinci basım:
May Yayınları, 1974
Üçüncü basım:
Metis Yayınları, Nisan 1984

Dizgi - baskı: Kent Basımevi
Cilt: Örnek Mücellithanesi

FEODALİZMDEN KAPİTALİZME GEÇİŞ

Giriş
RODNEY HİLTON

•

Paul Sweczy
Maurice Dobb
Kohachiro Takahashi
Rodney Hilton
Christopher Hill
Georges Lefebvre
Giuliano Procacci
Eric Hobsbawn
John Merrington

Çeviri
MÜGE GÜRER - SEMİH SÖKMEN

KAYNAKÇA

Derlemede yer alan makaleler ilk kez şu dergilerde yayınlanmıştır: Paul Sweezy, "A Critique", ve Maurice Dobb, "A Reply", *Science and Society, Spring, 1950;* Kohachiro Takahashi, "A Contribution to the Discussion", *Science and Society, Fall, 1952;* Maurice Dobb, "A Further Comment", ve Paul Sweezy, "A Rejoinder", *Science and Society, Spring, 1953;* Rodney Hilton, "A Comment" ve Christopher Hill, "A Comment", *Science and Society, Fall, 1953;* Georges Lefebvre, "Some Observations", *La Pensée, February, 1956;* Giuliano Procacci, "A Survey of the Debate", *Società, XI, 1955;* Rodney Hilton, "Capitalism - What's in a Name", *Past and Present, February, 1952;* Eric Hobsbawm, "From Feudalism to Capitalism", *Marxism Today, August, 1962;* Maurice Dobb, "From Feudalism to Capitalism", *Marxism Today, September, 1962;* John Merrington, "Town and Country in the Transition to Capitalism", *New Left Review, No. 93, September-October, 1975.*

BİYOGRAFİ

Paul Sweezy, *Monthly Review* Dergisi Editörü; Maurice Dobb, Trinity College, Araştırmacı; Kohachiro Takahashi, University of Tokyo, Tarih Profesörü; Rodney Hilton, University of Birmingham, Tarih Profesörü; Christopher Hill, University of Oxford, Tarih Profesörü; Georges Lefebvre, University of Paris, Tarih Profesörü; Giuliano Procacci, University of Florence, Tarih Profesörü; Eric Hobsbawm, Birkbeck College ve University of London, Tarih Profesörü; John Merrington, Middlesex Polytechnic, Tarih Okutmanı.

İÇİNDEKİLER

Giriş, Rodney Hilton 7

Geçiş Tartışması

ELEŞTİRİ, Paul Sweezy 32
YANIT, Maurice Dobb 60
TARTIŞMAYA BİR KATKI, Kohachiro Takahashi 72
BİRKAÇ NOT DAHA, Maurice Dobb 107
YANITA YANIT, Paul Sweezy 111
YORUM, Rodney Hilton 119
YORUM, Christopher Hill 130
BAZI GÖZLEMLER, Georges Lefebvre 135
TARTIŞMA ÜZERİNE BİR İNCELEME, Guiliano Procacci 141

Ekler

KAPİTALİZM-BİR TERİM NELER İÇERİR? Rodney Hilton 157
FEODALİZMDEN KAPİTALİZME, Eric Hobsbawn 172
FEODALİZMDEN KAPİTALİZME, Maurice Dobb 179
KAPİTALİZME GEÇİŞTE KENT VE KIR, John Merrington 184

Feodalizmden Kapitalizme Geçiş, *1950'lerde* Science and Society *dergisinde yayımlanmıştır. Maurice Dobb'un* Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler (1946) *adlı eseri üstüne ortaya çıkan Dobb-Sweezy eksenli tartışma değişik ülkelerden tarihçilerin katılımıyla zenginleşmiş ve geçiş dönemi tartışmalarına getirdiği boyutla belgesel bir önem kazanmıştır.*

Kitabın yayınevimizden çıkan bu üçüncü basımı, özgün tartışma metinlerinin tümünü kapsıyor; önceki basımlarda eksik olan makalelerin yanısıra, Rodney Hilton'ın derlemeye (Verso Edition, 1978) aldığı daha yeni makaleleri de içeriyor.

Feodalizmden Kapitalizme Geçiş *70'li yıllarda okurun konu üstüne başvurabileceği çok az sayıdaki Türkçe kaynaktan biriydi. On yıllık bir dönemde bütün ihtiyacı tek başına karşılamak gibi ağır bir yük altında kalan ve belki de bu yüzden okurla pek de sağlıklı bir ilişki kuramayan kitap, bugün, başta Hill'in* 1640 İngiliz Devrimi, *Pirenne'in* Ortaçağ Kentleri *ve* Ortaçağ Avrupası'nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi, *Carr'ın* Tarih Nedir *ve Bloch'un* Feodal Toplum *adlı yapıtları olmak üzere bir dizi yeni Türkçe yayınla daha zengin ve daha şanslı olan bir ortama giriyor.*

Kuşkusuz metodolojik tarih incelemeleri 1950'lerden bu yana çok zenginleşti ve uzunca bir yol aldı. Ancak Marksist tarih-bilim'deki bazı yeni sorunların altını ilk kez çizmesi, araştırma gerektiren yönleri saptaması ve verimli açınımlara bir kalkış noktası oluşturması açısından bir klasik haline gelen Geçiş Tartışması, *kendi saygın yerini hâlâ koruyor.* Geçiş Tartışması *içinde bugünün "üretim tarzı", "azgelişmişlik" ve "emperyalizm" tartışmalarının ilk nüvelerini görmek mümkün. Dahası bütün bu tartışmaların —tarihsel ve politik anlamda da— hâlâ, ilk kez* Geçiş Tartışması'*nın ortaya koyduğu perspektif içinde sürdüğü de söylenebilir.*

Kitap bu nedenlerle Metis Yayınları'nın 17. yüzyıl ve sonrası Avrupa tarihi ve Doğu-Batı sorunsalı çevresindeki karşılaştırmalı tarih yayınlarının ilkini oluşturuyor. Son yıllarda birçok değerli yapıtın Türkçe yayınlanmasıyla önü açılan olumlu gelişmenin yayınevlerinin ortak çabasıyla bütünlenebileceğine inanıyoruz.

Metis Yayınları
Nisan, 1984

GİRİŞ

Rodney Hilton

Maurice Dobb'un *Studies in the Development of Capitalism* (Kapitalizmin Gelişmesi, Üzerine İncelemeler) adlı yapıtı 1946'da yayımlanmıştı. Karl Polanyi, 1948'de *Journal of Economic History*'de yapıta oldukça eleştirel bir tarzda yaklaşmakla birlikte, onu şu terimlerle tanımlamıştı: "Feodalizmin çöküşü, merkantilizm, endüstri devrimi, ve 19. yüzyıl, iki savaş arası dönem üzerine, kısacası Marshall Planı hariç bütün batı kapitalizmi tarihi üzerine bilimsel ve özgün bir yapıt." Polanyi, Dobb'un, Marx'dan kötü olanı (değerin emek kuramı) alıp, kendisinin Marx'ın "pazar örgütlenmesinin tarihsel açıdan sınırlı doğasına getirdiği temel öngörü" olarak gördüğü şeyi atladığını öne sürdü. Ne yazık ki Polanyi'nin makalesi bu ilginç eleştiriyi geliştirecek kadar uzun değildi; ancak yine de yazarın bir üretim tarzı olarak feodalizmin Marksist çözümlemesine (ki bunu Marx'ın kendisi sistematik olarak geliştirmemişti) ve feodalizmden kapitalizme geçişinin Marksist çözümleme sorunlarına (ki bunlara ilişkin Marx daha çok, ancak yetersiz yazmıştır) ciddi bir tavır gösterdiğini belirtmeye yetiyordu.

R. H. Tawney'nin 1950'de *Economic History Review*'da yazdığı uzun eleştiri makalesi ise Marksist bir yaklaşımın kuramsal sorunlarıyla pek az ilgileniyordu. Yine de "geçiş süreci"ni yalnızca özgün kaynaklara dayanarak yaşamboyu sürdürdüğü bir araştırma yapmakla kalmayıp; aynı zamanda kapitalizmin ayrı bir ekonomik ve toplumsal düzen olarak gerçekliğinin kabul edilmesini —ekonomist, tarihçi ve politikacıların hiç varolmadığını öne sürdükleri bir dönemde— sağlayan bu yetenekli İngiliz tarihçinin böyle uzun, değer veren ama eleştiren bir makale yazması uygun düşüyordu. Tawney'nin eleştirilerinden birçoğu 16. ve 17. yüzyıl tarihçilerini özellikle ilgilendirir ve ciddiye alınma-

ları gerekir. Ne var ki, makalesinde "kitabın en önemli yanlarından biri tarihle kuramı birleştirmesidir" demekle birlikte, Polanyi'nin ipuçlarını verdiği ve Marksist öğrencilerin Dobb'un kitabıyla ilgilenmelerine yol açan genel kuramsal sorunları hiç açmamıştır. Bununla birlikte Tawney de, muhtemelen *Economic History Review*'un editörü de, tıpkı Polanyi gibi, bu kadar önemli bir konu üzerine yazılmış bilimsel ve özgün bir metnin bazen sert olsa da, genelde anlayışlı bir yaklaşım gerektirdiğini düşünmüşlerdi.

Ne yazık ki bu görüş, o zamanlar İngiliz "tarihsel kurumlaşma"sının merkezine *Economic History Review*'dan daha yakın olan diğer bazı tarih dergilerinin editörlerince paylaşılmıyordu. Yüksek bilimin türbesi olarak görülen *English Historical Review*'da konuyla ilgili bir tek makale yayımlanmadı; ne de sayfalarında bu yüksek bilimin mesajlarını tarih öğretmenlerine ve profesyonel araştırmacıların dışında kalan diğerlerine aktaran *History*, konuya yer verdi. *Economic Journal* ve *Economica* gibi ekonomi kuramının ana dergileri de eleştiri yayımlamadılar.

Dobb'un kitabının böyle yaygın olarak gözardı edilmesinin sebepleri açıktır. İngiliz akademik tarihçileri, Marksizm'i sevmiyorlardı. Ne olursa olsun savaşın bitiminden sonra gelen on yıl, kapitalizmin Marksist yorumunun önyargısızca tartışılması için hiç de uygun bir zaman değildi. Üstelik meselenin tümü de bu değildi kuşkusuz; yalnız kuram ve soyut kavramlara değil, tarihin Whig yorumu gibi görece olarak pek az kuram taşıyan, genelleyici yorumlara duyulan kuşkuyu da buna eklememiz gerekir. İngiliz akademik geleneğinin, en azından 19. yüzyılın sonundan beri tercih ettiği şey, gerçekliği kanıtlanabilen verilerin toplanması yolundaki kesin ve ayrıntılı bir bilimsellikti. Tarihçinin eğitimi, ne önemli tarihsel gelişimlerin açıklanabileceği savların tartışılmasında, ne de sosyo-politik biçimlerin özünü ya da "temel güç"ünü bulup çıkartma çabalarında yatar. Bu eğitim, olayların akışının incelenmesinden bütün öznellik öğelerinin soyulmasından ya da toplumun temel (genellikle yönetici) kurumunu oluşturan öğelerin tanımlanmasından geçer. Bu da mümkün olduğu sürece "nesnel" olduğu varsayılan

resmi kayıtlara başvurarak ve insani yan tutma tehlikesi taşıyabilen sözlü ve yazılı tarihsel kayıtları ya da mektupları eleştirel bir tarzda değerlendirerek yapılır.[1]

Bu tarz bir tarihsel bilim, kuşkusuz yalnızca İngiliz değil, Avrupalıdır. Bloch-öncesi, *Annales*-öncesi dönemde Fransız tarih okulu bunun iyi bir örneğidir. Gösterdiği gelişmeler oldukça önemlidir; özellikle bizi burada ilgilendiren ortaçağ araştırmaları alanında, küçümsenmemesi gerekir. Çünkü tartışmayı okuyanların görecekleri gibi, katılanların ilgisini uyandıran Dobb'un kapitalizmin ileri dönemdeki tarihini ele alışı değil, feodalizmi yıkan güçler üzerine söyledikleriydi. Geçiş sorunlarının bir çoğuna modern uçtan değil, ortaçağ yönünden yaklaşılıyor. Hatta Paul Sweezy, Dobb eleştirisini Marksist-olmayan ünlü tarihçi Henri Pirenne'in çalışmasına dayandırmıştır. Kuşkusuz herkes kadar kaynak malzemenin eleştirel ve titiz bir değerlendirmesini yapabilecek yetide olmakla birlikte, Pirenne'in çalışması sözünü ettiğimiz dar kapsamlı akademik araştırmalarla aynı sınıfa sokulamaz. Pirenne, aynı zamanda geniş-kapsamlı bir genelleme yapma yetisine de sahipti ve araştırmasının soruna-yönelmiş niteliği, Marksistleri onu ciddiye almaya itmiştir. Giuliano Procacci, ilk tartışmaya getirdiği katkısında haklı olarak Sweezy'nin Pirenne'den alıntı yaparak Dobb'a karşı kullandığı tehlikeli desteğe dikkat çekti. Belki de Procacci, Sweezy'nin yanındaki büyük silahları biraz fazla abartmıştı. Sweezy, Pirenne'den başka kimden alıntı yapıyor ki? Ve gayet iyi bildiğimiz gibi, Pirenne'in ortaçağ Avrupa ekonomi tarihi üzerine yorumu, birçok Marksist-olmayan tarihçi tarafından da eleştirilmişti; Akdeniz ticaretinin çöküşü ve Batı Avrupa'da kentleşmenin kesilmesi üzerine yorumları, bazı kördüğümlerde tıkanmıştır. 11. yüzyılda Avrupa ekonomisini yeniden canlandıranın, uzun mesafe üzerinden ticaret olduğuna ilişkin görüşü, genel kabul görmemiştir;

1. Modern tarihsel yazımın niteliği üzerine ilginç değerlendirmeler Robin Blackburn'un derlediği **Ideology in Social Sciences**'da (Londra, 1972) bulunabilir. Bunlar G. S. Jones'un «Tarih: deneyciliğin yoksulluğu» ve E. J. Hobsbawm'ın «Karl Marx'ın Historafiye Katkısı»dır. Jones, **Annales** okulunun devrimci özelliğini biraz abartır, bu okul yenilikçi olmakla birlikte, hiçbir anlamda Marksist değildi.

ne de rekabet dönemindeki kentli tüccarların toplumsal kökenleriyle ilgili düşüncesi.[2]

Yine de, Procacci'nin genel görüşü tümüyle doğrulanmıştır. İngiliz Marksistleri'nin güzel fikirleri olabilir; ama görüşlerini aslında karşı çıktıkları, Marksist-olmayan kurulu histografi okullarınınkine denk düşecek bir araştırmayla desteklemeleri gerekir.

Dobb'un kitabı, onun da itiraf ettiği ve tartışmacıların tekrarladıkları gibi, kendisini o gün varolan ikinci dereceden çalışmaların sınırıyla tanımlamış bir Marksist ekonomicinin çalışmasıydı. Bu tartışmadaki karşıtı Paul Sweezy de benzer bir durumdaydı — yani Marksist-olmayan tarihçilerin yaptığı ikinci dereceden çalışmaların temelinde ortaçağ ekonomi tarihine giren, Marksist bir çağdaş kapitalizm çözümleyicisiydi o da. Aynı şey, daha az bir ölçüde de olsa, ardarda tartışmaya katılanlar arasında en güçlü olanı için de geçerliydi; çünkü Takahashi de, Japon feodalizmi ve 19. yüzyılda kapitalizme geçiş sorunları alanında özgün bir araştırmacı olmakla birlikte, kapitalizmin oluşumunun klasik bölgesinin, Batı Avrupa'nın tarihindeki sözkonusu sorunlara yaklaşımını, yine ikinci dereceden çalışmalara dayandırmıştır. Tartışmaya getirilen uzun katkılardan en yenisi olan John Merrington'unki de, yine feodal ekonomi tarihçisinin araştırma sorunlarıyla ilgilenmemektedir. Bu yüzden, özgün tartışmaya katkıları görece az olan Hill ve Hilton hariç, savlar feodal ve kapitalist üretim tarzlarına ilişkin bazı temel sorunlara parmak basan, ancak (en azından tartışmanın başladığı 1950'lerde) Marksist uzmanların desteğinden yoksun kaldıkları için, araştırmalarının çoğunu Marksist-olmayan ikinci dereceden otoritelerin arasında yapmak durumunda kalan Marksistler tarafından yürütüldü.

Şimdi; genel "üretim tarzı" kavramını ciddiye alan herkesin, değişik tarzların bileşenlerini oluşturması zorunludur. Amaçları sosyolog ya da filozofun amaçlarıyla ben-

2. A. F. Havighurst'ın derlediği makalelere, **The Pirenne Thesis** (Boston, 1958)'e ve A. B. Hibbert'in **Past and Present** (Sayı 3)'daki «The Origins of Medieval Town Patriciate»sine bakınız.

zeşmek durumunda olmayan[3] uygulama içindeki bir tarihçi, bu noktada kalamaz. Diğer toplumlar gibi feodal toplumun da bir hareket yasası vardır; aynı zamanda da içinde özel bir yapısal ilişkiler dizisi taşır. Hareket yasasını ve sonuçta feodalizmden kapitalizme geçişin koşullarını yaratan özgün değişimleri tanımlamak ve geliştirmek yalnızca mantıksal bir çabayı değil, araştırmayı da gerektirir. Bu da, burjuva akademisyenlerin elde ettiklerinin eleştirilmesi ve değerlendirilmesi anlamına gelir. Aynı zamanda, çağdaş kaynaklara eleştirel yöntemin uygulanması anlamına da gelir. Bu tür bir eleştirel yöntem, üretim tarzı kavramının anlaşılmasına dayanan, Marksist bir yöntem olmak zorundadır. En geç 17. yüzyıldan beri tarihçiler tarafından geliştirilen eleştirel yöntemleri de hesaba katmak durumundadır.

Marksist tarihçiler, burjuva devrimi ve 17. yüzyıldan itibaren kapitalist toplumun gelişimi üzerine olan anlayışımızı önemli ölçüde etkilemişlerdir. Christopher Hill, Eric Hobsbawm ve Edward Thompson gibi önde gelen İngiliz Marksist tarihçilerin özgün araştırmalarından bahsetmek, daha Fransa'da Albert Soboul'dan, İtalya'da Giulano Procacci'den ve kapitalist ülkelerdeki birçok diğer araştırmacıdan sözetmeden bile, yeterli olacaktır. Ülkemizde, (İngiltere Ç. N.) gayet iyi tanınan B. F. Porchnev, A. D. Liublinskaya ve J. V. Polisensky, aynı alanlarda sosyalist ülkelerde çalışan tarihçilerden yalnızca birkaçı. Feodal toplum ve kapitalizmin gelişimi için ortaçağdaki önkoşullar üzerine Marksist araştırma ise en azından Batı'da çok daha kısıtlıdır; ancak E. A. Thompson'un erken dönem Germanik toplum üzerine yazıları, buna bir istisna oluşturur. Bunun dışında Marksist ortaçağ araştırmasının odak noktası, tarım tarihi alanıyla sınırlanmıştır. Bu sınırlı gelişme üzerine çeşitli nedenler öne sürülebilir. Genç Marksistin sosyalist ya da komünist politikaya bir bağımlılığının bulunması olasıdır; bu yüzden ilgisi (bütün politik, toplumsal ve kültürel görüntüleriyle), kapitalist üretim tarzının incelenmesine yönelir. Ayrıca bu çalışma yalnızca Marx ve Engels'in kuram ve uygulamasının doğrudan

3. L. Althuser'in de **Reading Capital**, Londra, 1970, s. 14'de itiraf ettiği gibi.

etkisinin çekiciliğini taşımakla kalmaz; kapitalizmden sosyalizme geçiş ve Marksist kapitalist toplum tarihiyle ilgili sorunların, kuramsal ve uygulamalı tartışmalarını sürekli kılan, Marksist uygulamacılardan da önemli yardımlar alır. Feodal toplumun incelemesiyse, genç tarihçilerin pek azı için bu tür avantajlar taşır; bu yüzden de bu tarihçiler bir anlamda hem kuram hem de uygulama alanında yalnız kalırlar. Geçiş tartışmalarının yeniden basımının, bu bağlamda kuramsal sorunların daha derin incelemesini ve önceki tartışmalarda ve bu önsözde ortaya konulan sorunların daha fazla araştırılmasını cesaretlendirmekte faydalı olacağını umuyoruz.

⁂

İlk tartışmanın *Science and Society*'de yayımlanmasından bu yana yirmi yıldan fazla bir zaman geçti. Tartışılan ana konulara ilişkin Marksist ve Marksist-olmayan birçok araştırma yapıldı. Bu girişte, araştırmanın ayrıntılı bir tarihsel belgesini sunmaktan çok, yazarın yetileri ölçüsünde ve yeni yapılan araştırma ve düşünce ürünlerinin ışığında, özgün tartışmanın gündemindeki bazı sorunları yeniden değerlendirmek amaçlanmıştır. Bu sorunlar; serfliğin tanımı, kentlerin kökeni, el zanaatlarının rolü, tüccarlar ve para ekonomisi, basit meta üretiminin bağlarından kurtulması, kapitalist üretimin doğuşu için alternatif yollar ve "temel güç" kavramı olarak saptanmıştır.

Serflik

Marksist tartışmada kullanılan "serflik" terimi, genellikle gereksiz yere belirsiz kalmıştır; bu belirsizliğin Marksist-olmayan tarih araştırmalarından alınmış olması muhtemel gözüküyor. Kuşkusuz Takahashi, serfliğin feodal üretim tarzında emeğin varoluş-biçimi olduğu konusunda ısrar etmekte haklı. Serfliğin özü, köylü ailesinin, emeğinin varolması ve ekonomik yeniden üretimde bulunması için gerekeninden artan bölümünü, lordun kullanımına aktarmasıdır. Artı-emek ya doğrudan lordun topraklarında (malikanenin merkez çiftliği) kullanılır ya da ürünü, aile mülkiyetinden ayni rant veya para biçiminde aktarılır.

Köylü aileye varolma-üretme için gereken mülkiyet verildikten sonra, artı-ürünün aktarılması zor kullanılarak gerçekleştirilir; çünkü ücretli-emekçinin tersine köylü, yaşamak için işgücünü yabancılaştırmak zorunda değildir. Serfliğin tanımını, artı-emeğin ya da artı-emeğin ürününün zorunlu aktarımı olarak kabul ettikten sonra; serfliğin, yasa önünde birçoğu "kölece" sayılmayacak çeşitli yasal ve kurumsal biçimleri bulunabilir. Bu, tarihçiler arasında birçok karışıklığa yol açmıştır. Örneğin Marc Bloch, Kuzey Fransa'da kilise topraklarındaki köylerin özgürlük beratlarını inceledi ve bu beratları alan köylülerin —ki bunlar çoğunluğu oluşturuyordu— hizmet olarak görülen *formariage* ve *mainmorte** gibi bir dizi zorunluluktan kurtulduğunu gözledi. 9. yüzyıldaki malikane kayıtlarına göre, bu köylerde hizmet durumunda olan aileler, 13. yüzyılda özgürlük verilenlere oranla çok daha azdı. Bu yüzden Bloch. 9. yüzyılla 13. yüzyıl arasında bir serfleştirme dönemi olduğu sonucuna vardı. Ancak Belçikalı tarihçi L. Verriest, özellikle "serf" *(servi)* olarak tanımlanan ailelerin oranının, bu ara dönemde değişmemiş olduğunu ortaya koydu. 13. yüzyılda özgürlük beratını alan köylülerin çoğu, "gerçek" serflerin zorunluluğuna benzer zorunluluklara tabi tutulmuş, hukuksal anlamda özgür *Vilein*'lardı. Göreceğimiz gibi, biçimsel olarak Verriest'in haklı olmasına karşın, Bloch'un yorumu gerçeğe daha uygundur.[4]

Avrupa serfliğinin erken çağında; feodal toprak sahibi aristokrasinin klasik biçimini aldığı dönem sırasında, bu dönemin çeşitli gelişmelerine denk düşen çeşitli köylü bağımlılığı biçimleri ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında toprak mülkiyeti üzerinde, hizmet zorunluluğuna bağlı olan ya da olmayan malikane kölelerinin yaratılması; özgür köylülerin güçlü ya da tehditkar komşularına tabi kılınması; özgür insanların bir azizin (yani özellikle bir azize tapınmak üzere kurulmuş manastır toprak topluluğunun) koruması altına girmeleri; vb. vardır. Bağımlı köylülerin

* İlk gece hakkı ve toprak kölelerinin mallarını istedikleri gibi kullanamamaları (Ç. N.).

4. M. Bloch, **French Rural History**, Londra, 1966 ve «Liberté et Servitude Personelles au Moyen-Âge», **Mélanges Historiques**'de, I, Paris, 1963; L. Verriest, **Institutions Médiévales**, Mons, 1946.

aldığı adlar bağımlılığın niteliğine göre bölgeden bölgeye değişti; hatta R. Boutruche'un öne sürdüğü gibi lordun idarecilerinin haya! gücü de, bu isimlerin saptanmasında önemli bir rol oynadı. Boutrouche'un söylediği gibi, bu bazı tarihçileri de belli düş dünyalarına götürerek köylülüğün toplumsal bir sınıf olarak niteliklerinin tümden unutulmasına yol açtı.[5]

9. ve 13. yüzyıllar arasında Avrupa, özellikle de Batı Avrupa serfliğinin niteliğinde gerçek bir değişim olmuştur. Bu nokta, feodal üretim tarzının niteliği tartışmalarında önemli bir karışıklık öğesi oluşturduğu için, kısaca tartışmak istiyorum.* Bu karışıklık emek rantının dönemin toplumsal ilişkilerindeki rolüne ilişkindir. Emek rantı, genel olarak, köylünün lorda hizmet bağımlılığının tipik biçimi olarak görülmüştür. Bunun sonucunda da, geçiş tartışmasına katılan İngiliz Marksistleri'nin çoğu —emek rantının feodal rantın tek biçimi olmadığını kabul ettiklerinde bile— 14. yüzyıl İngiltere'sinde emek hizmetlerinin paraya dönüşmesinin, geçiş dönemi için özel bir önem taşıdığını savunmuşlardır. Bu, onlar açısından tarih eğitiminin dar görüşlüğünün bir sonucuydu; çünkü Dobb'un da belirttiği gibi, 14. yüzyıl İngilteresi'nde bağımlı toprak sahibi köylülerin emek hizmetlerini kullanan büyük çiftliklerle tanımlanan malikaneler istisnaiydi. Feodal üretim ilişkilerinin zora dayalı niteliği en açık biçimde malikane, çiftliğindeki zorunlu emekte görülmekle birlikte, Avrupa feodalizminin genel tarihi bu ilişkiler içinde emek rantının temel bir öğe olmadığını apaçık göstermektedir.

9. yüzyılın (çoğu kiliseye, kimi de krallığa ait olan) malikane kayıtlarında, en önce malikane örgütlenmesinin manastırı temel alan biçimini görüyoruz. Günümüze ulaşan dökümanların ilgimizi rastlantısal olarak bu özel döneme ve Kuzey Fransa ile Ren Ovası'na çekmiş olması muhtemeldir. Bu örgütlenme biçiminin 9. yüzyıldan daha gerilere dayandığı kuşkusuz; ancak geç dönem Roma İmparatorluğu'ndan bu yana doğrudan bir süreklilik gösterip göstermediği hâlâ tartışma konusudur. Aynı zaman-

* Feodalizmin tanımı sorunu için s. 30'daki notuma bakınız.

5 R. Boutrouche, **Seigneurie et Féodalite, I**, Paris, 1959, s. 128-9.

da bu biçim, en geç 10. yüzyılın sonlarında Orta İtalya ve İngiltere'de de bulunacak kadar yaygınlaşmıştı. Bütün bu malikane kayıtları hem özgür, hem de hizmet konumundaki köylülerden alınan emek zorunluluklarının önemini vurguluyor; öyle ki gerek ayni gerekse emek rantının varolmasına karşın, baskın olanın emek rantı olduğu açıkça görülüyor. Bu dönemde emek rantının, tıpkı erken modern çağda Doğu Avrupa'da olduğu gibi, artı-emeğin verimsiz bir kullanım biçimi olduğu muhtemeldir.[5a] Ne olursa olsun, kayıtların yazıldığı dönemde sistemin çözülmeye başlamış olduğu açık.

10. ve 11. yüzyıllarda Avrupa toplumunda ve ekonomisinde ortaya çıkan bazı özellikler, artı-emeğin bu kullanım tarzının değiştirilmesini gerektirdi. Frank ve Ottonia monarşilerinin kilise kuralları ve yasaları, köylülerin yasal serflik kadar emek hizmetlerine de büyük ölçüde direndiklerini ortaya çıkartıyor. İskandinav ve Macar istilalarının önemi abartılmamalıdır gerçi; ancak bunların Karolenj imparatorluk hegemonyasının zayıflamış olan yapısını daha da zayıflattıkları tartışma götürmez. Yavaş iletişim olanakları ve etkili askeri güç kullanım alanı bulunduğu için, devlet iktidarı belli sınırlara bağımlı olunduğu zamanki gibi parçalanmış (ya da parsellenmiş) değildi. Nüfusun büyük ölçüde artmış ve köylü topraklarının bunun sonucunda kendi içinde daha fazla bölünmüş olması muhtemeldir. Nüfus artışı, fief olarak toprak alan feodal savaşçı sınıftan ailelerin sayısında da bir artişa yolaçmış olmalı. Yine fazla abartılmaması gereken bir nokta olmakla birlikte, teknik gelişmelerin de tarımsal ürünleri arttırmış olması muhtemel gözüküyor.

Bu dönemde feodal yönetici sınıfın niteliğinde gözle görülür bir değişiklik oldu. Yargı gücü, yani bağımlı nüfusu yargılama ve yargı gücünde saklı olan zoralım yoluyla kâr edinme hakkı, giderek yalnızca kontlara değil, kastelyanlara (bir şatodan kontrol edilen uzak bölgelerin lordları) ve hatta bir ya da iki köye sahip lordlara kadar

5a. W. Kula'nın **Théorie Économique du Système Féodal**'i, (Paris - The Hague, 1970) erken dönem modern Polonya'da serflerin işlettiği toprakları analiz ediyor ve Ortaçağ Batı Avrupası'ndaki benzer malikaneleri incelemek isteyenler için yararlı ipuçları içeriyor.

indi. Özellikle manastır ve büyük malikaneler, dış yapılarını belli ölçüde korudular; ancak çiftlikler parçalanarak resmi topraklara katılmaya ya da köylü kiracılara bırakılmaya başladılar. Hukuksal dokunulmazlıkları içinde, yargı gücü, tıpkı kontluklardaki gibi yerinden yönetime dağıldı. Emek rantı, feodal rantın ana biçimi olarak ortadan kalkmaya başladı. Hatta 12. yüzyıla ulaşıldığında köylünün artı-üretimi toprak aristokrasisine emek, ayni ya da para rantı biçiminde olsun, köylü mülkü üstünden hesaplanan bir rant ile aktarılmaktan çok, senyörel vergilendirme *(tallage)* ve hukuksal kârlar biçiminde aktarılmaya başladı. Bu kârlar yalnızca mahkeme cezalarını değil, (kiracı olsun ya da olmasın) hukuksal bölge sakinlerini, ister özgür ister serf olsun, lordun değirmeninde un yapmaya, fırınında pişirmeye ve şarabını yapmaya zorlama hakkı gibi çeşitli tekellerden alınan kârları da içeriyordu. Bunun yanısıra, kiracılardan değil de tebaa'dan istenir gibi, yol ve şato yapımı, hatta malikane çalılarından kalanları budama ya da malikane bağlarını ekip biçme gibi fazladan emek hizmetleri de talep ediliyordu. Feodal rantın bu yeni yönleri hesaplandığında, toplamının daha önce mülklerden rant ve malikane hizmeti biçiminde alınan toprak sahibi gelirini oldukça aştığı görülmüştür. Buna karşılık, yükler ağırlaştıkça "serf" terimi de ortadan kayboluyordu; öyle ki 12. yüzyılın ortalarında pek az köylü böyle adlandırılıyordu.[6]

12. ve 13. yüzyıllarda birçok Avrupa köylü topluluğunun öndegelen katmanları, işte bu yeni senyörel zoralım biçimleri sayesinde, genellikle büyük paralar karşılığında, özgürlüklerini kazanabildiler. Bu, feodal rantın karmaşık evrim tarihinin sonu değildir. Yine de bu tartışmayı daha fazla ilerletmek istemiyorum; çünkü feodal rant niteliğinin 9. ve 13. yüzyıllar arasında geçirdiği değişiklikler üzerine yürüttüğüm bu tartışmanın amacı, artı-değerin asıl üreticilerden alınma biçimlerinin ne kadar çeşitli olduğunu ve bu biçimlerin kurumsal üstyapıyla ne kadar yakından

Kentlerin Kökeni[7]

Feodal rantın bu erken dönem tarihinin bir diğer önemi de, bunun kentlerin (büyük kent merkezleri kadar küçük pazar kentlerinin de) gelişimiyle olan muhtemel bağlantısıdır; çünkü 11. ve 12. yüzyıllardaki kentsel rekabet, yeni serflik biçimlerinin gelişimiyle aynı zamana rastlıyordu. Köylü üretiminden aktarılan artı-değerin biçimi, toprak mülkiyetinden alınan ranttan çok, hukuksal ve tekel kârları biçiminde genişliyordu; bu da lordların gelirinin giderek daha çok para ile gerçekleştirildiği anlamına geliyordu. Kentle kır arasında iş bölümünün ortaya çıkışı, kentlerin yalnızca kırsal ürünün, lordun zoralımlarını karşılamak üzere para getirmesi amacıyla satıldığı pazarlar olarak değil, zanaat üretiminin merkezi olarak da gelişmesi, kuşkusuz genel terimlerle, artı-değerin daha farklılaşmış (ve kültürel talepleri açısından da daha incelmiş olan) bir aristokrasinin elinde daha verimli biçimde yoğunlaşması olarak *açıklanabilir*. Süreçlerin kendisiyse daha karmaşık bir tarzda *tanımlanmalıdır*. Kuşkusuz küçük kentlerin bazıları, senyörler tarafından yalnızca pazar tarifeleri ve yer kiralarıyla da kâr getirecek, uygun pazar merkezleri sağlamak amacıyla kurulmuştur. Diğer yerlerde ise, gelişmiş kent zanaatının ve hem yerel üretim pazarlarının, hem de uzun mesafe üzerinden ticaretin lüks mal pazarlarının çevresinde geliştiği çekirdek; kilise adamlarının (katedraller, ortak kiliseler, manastırlar) ya da dük veya kont gibi büyük bir feodalin emri altındaki savaşçıların zaten varolan yerleşim bölgeleriydi. Her durumda gerekli önkoşul, senyörel gelirin boyut ve kullanımının artmasıydı. Aynı zamanda, bu yeni (ya da dönüşmüş) kentlere zanaatçı, küçük tüccar ve hizmetli sağlayan nüfus artışının da eski yerleşim sisteminin dağılmasıyla desteklenmiş olması muhtemeldir. Çünkü bu dağılmanın belli yönleri nüfus artışı için gerekli koşulları, yani köylü mülkünün parçalanmasını sağlamıştır: bölünebilir verasetin getirdiği

ların malikane çiftliğinde oyalanması yerine köylü mülkünde yoğunlaşmasının sonucunda artan verimliliği.

Max Weber,[8] Batı feodalizmindeki kent topluluklarının Asya kentlerine kıyasla kazanmış oldukları politik özerkliğe büyük önem vermiştir. Marksist-olmayan tarihçiler (özellikle Fransa'da) komünlerden, diğer vassallar gibi feodal hiyerarşiye eklenmiş "kollektif lordluklar" olarak bahsederken, aynı olguyu anlatmaktadırlar.[9] Kuşkusuz bağımsız kent komünü, Avrupa feodalizmini diğerlerinden ayırdeden özelliklerin içinde önemli bir öğedir. Ancak tüccar sermayesinin ya da kent-tabanlı zanaat endüstrisinin gelişimini, komünal bağımsızlığa bağlamak (Marksist-olmayan histografinin bir kavramı olan) egemenliğin parçalanmasına önem vermek kadar yanlıştır. Feodal denetimden uzak kent özerkliği, büyük ölçüde gündemdeydi ve en büyük politik bağımsızlığa sahip olan kentler her zaman için ekonomik ve toplumsal olarak en gelişmiş olanları değildi; ortaçağ Avrupası'nın en büyük kenti Paris buna bir örnektir. Bağımsız komünün politik özerkliği de; Marx'ın, kentler köyleri ekonomik açıdan sömürürken kırsal kesim de (yani feodal yönetici sınıf) kentleri politik açıdan sömürür derken kastettiği türden bir kent ya da zanaat tekeli için önkoşul değildi.

İngiliz kasabalarının çoğunda lonca tüccarı, kent ayrıcalığının daha yüksek biçimlerinden yararlanmadan, pazar ticaretini tümüyle denetimi altında tutuyordu. Kentle kır arasındaki iş bölümünün sorunları pek çoktu; Marksist-olmayan yapısal kent tarihi uzmanlarının çalışmalarından ne kadar çok şey öğrenirsek öğrenelim, feodal toplumdaki kent öğesi sorununu bu terimlerle çözebileceğimizi sanmak hatalı olacaktır.

Bugün gereken, çeşitli büyüklüklerde, işlevlerde ve çeşitli gelişme aşamalarındaki kentlerin yerleşik uzmanlaşmalarının dereceleri üzerine yapılacak ayrıntılı bir çalışmadır. Birkaç örnek vermek gerekirse, İtalyan kentlerinde feodal aristokrasinin varlığı tarihsel bir genelgeçerlik taşır; buna karşılık Kuzey Avrupa feodalitesinin

8. **The City**, Londra, 1958.

9. Bkz. C. Petit - Dutaillis, **Les Communes Françaises**, Paris, 1947, Kitap I, 111.

genellikle kırda yaşadığı söylenir; ancak bu genellemeler, özellikle de belli büyüklükteki her kentinde kilise toprakları ve feodal ya da krallık-idari bölgeleri bulunan İngiltere için, sınanmalıdır. Kent nüfusunda tarımla uğraşan bir kesimden her zaman söz edilmekle birlikte, bu genellikle ne hesaplanmış ne de analiz edilmiştir. Kent hukukunda, içerilen örgütlenmiş zanaatın listesi genellikle bulunabilir; ancak birçoğu örgütlenmemiş durumdaki ayrı mesleklerin toplam sayısı genellikle düzenlenmemiştir ve kırsal bölgelerden işlevsel ayrılışın neden ve nasılını hesaplamak üzere, kentten kente sistematik olarak karşılaştırılmamıştır. Kapitalist gelişmenin 1 No. lu yolunda gelişmenin sahnesini oluşturduğu varsayılan, loncanın baskın olduğu kent endüstrisi ile, kırsal kesimin serbest endüstrisi arasındaki çelişki de göründüğü kadar basit değildir. Geç dönem 14. yüzyıl Doğu İngiliz endüstri köyleri kent miydi, kır mıydı? Genellikle kırsal endüstrileşme sürecinin tipik örneği olarak görülen ortaçağ Manchester'i ve ortaçağ Birmingham'ı zamanında kasaba ya da *villae mercatoriae* olarak tanımlanmıyor muydu?[10]

Elzanaatları

Bu sorular, sempozyumumuza katılanların kapitalist gelişmenin temelini tarımsal ve endüstriyel küçük üretimde gelişen toplumsal farklılaşmaların oluşturduğunu söylerken, haksız olduklarını önermek için sorulmamıştır. Ancak bilgimizde bir boşluk olduğu da gerçektir. Ellerinin altında bol miktarda döküman bulma şansına sahip olan İngiliz Marksistleri (ve Marksist-olmayanlar) geç dönem ortaçağ köylülüğü tarihini başarıyla araştırmışlardır. Bu, (ister loncalarda örgütlenmiş olsun [ki en iyi bilinendir], ister olmasın) kent ve kırdaki zanaatçılar hakkındaki bilgisizliğimizle kesin biçimde çelişir. Bu bilgisizlik, tamamen de kaynak yokunluğunun sonucu değildir; aynı zamanda bu tür araştırmanın niteliği ve onun feodal toplumda, baskın olarak "kırsal kökenundaki" köylülerle egemen topraksahipleri arasında gelişen üretim ilişkileri içindeki yeri üzerine ku-

[10] Diğer bir deyişle, kentle kır arasındaki sınır çizgisi, örgütlenmiş ve örgütlenmemiş kent bölgelerininkiyle aynı olmak zorunda değildir.

ramsal bir çözümlemeye girişilmemiş olmasından da kaynaklanır.[11]

Tarihöncesi (yani sınıf-öncesi) toplumda da ilkel bir iş bölümü vardı; topluluğun bazı öğeleri, dokuma, demir işleri, seramik ve diğer gerekli elişlerini yapmakta uzmanlaşıyorlardı. Bu, arkeolojik bulgularla saptanmıştır, ancak arkeolojik bulgular bu işçilerin varlıklarını nasıl sürdürdüklerini açıklamaya yetmiyor. Bu toplumda, imal edilmiş mal ve yiyeceklerin kullanım değeri olarak değişimi mi vardı, yoksa zanaatçılar, tümüyle değilse de kısmen, kendi varlıklarını sürdürmek için bir yandan çiftçi olarak da çalışmak durumunda mıydılar? Feodal sınıflı toplumda her iki durumun da kalıntıları görülebilir. Bir yanda evlerde ya da laik ve kilise kodamanlarının çiftlik ekonomilerinde uzmanlaşmış zanaatçılar görüyoruz. Öte yanda, toprak mülkiyetine sahip olan, ama artı-emeği nalbant işlerinde, saban tamirinde rant olarak kullanılan köy zanaatkarlarını, özellikle de demircileri görüyoruz.

Bu zanaat işi tiplerinden hiçbiri basit meta üretimini çağrıştırmaz; ancak manastırların ya da feodal krallık bölgelerinin büyük mülklerindeki zanaatçılar yalnızca lordları için üretmeyi bırakıp bu güç merkezleri çevresinde toplanmış olan diğer kesimler için de üretmeye başlayınca ve köylüler ayni rantın yanı sıra ürünlerini pazara da getirince, kent-temelli basit meta üretimi başlamış olur. Bu kent zanaatçılarının tedarik ettiği feodal ev üretimi izleri şaşırtıcı derecede uzun bir süre, varolmaya devam etmiştir; örneğin 13. yüzyılda, kralın feodal lordları öndegelen zanaatlara idari ustalar olarak atadığı Paris'te, ya da aynı zamanda kentin lordu olan piskoposun benzer bir iş yaptığı, çok daha küçük bir katedral kenti olan Metz'de.

Bunlar, daha önceki ilişkileri belli ölçüde aydınlatan, kurumsal kalıntılardı. Ancak endüstriyel zanaatçı, 13. yüzyıldan çok daha önce, gerek kırsal, gerekse feodal-ev

11. George Unwin'in yapıtlarının, özellikle de **Industrial Organization in the 16th and 17th centuries**'in (Londra, 1908) hâlâ İngiliz zanaat üretimi üzerine en kuramsal odaklanmış çözümlemelerden biri olması ilginçtir. Dobb'un da **İncelemeleri**'nde Unwin'e büyük ölçüde dayandığı görülecektir. Ancak Polonyalı tarihçi B. Geremek'in **Le Salariat dans l'Artisant Parisien aux XIII - XVe siècles**'ine de bakınız. (Paris - The Hague, 1968).

bağlamlarından sıyrılarak kent toplulukları içinde, parası olan herkese satmak üzere üreten özerk endüstriyel ev birimleri olarak ortaya çıkmıştı. Peki ama bu ev-birimlerinin niteliği neydi? Ayakkabı, bıçak, saban parçaları, araba, kumaş ve diğer malları üreten emeği (bu el ürünlerini belirlemek zorunda olduğumuza göre) nasıl kategorize edeceğiz? Zanaatçının ürününde şekillenen emek gözönüne alındığında, köylülerle zanaatçılar arasında büyük ölçüde değer değişimi bulunduğu olgusu gözönüne alındığında, zanaatçının geliri, tüccar sermayesini oluşturan yabancılaşma kârında olduğu gibi basit bir biçimde, feodal soyluluğun taleplerinin aracılık ettiği, köylü ekonomisinin yeniden dağıtılan artı-değerinin bir bölümü olarak ele alınamaz.

Tekelci loncalar geliştikçe köylüyle zanaatçı arasındaki değişim dengesinin bozulduğu doğrudur; ancak özünde bu ilişki hiçbir zaman bir sömürü ilişkisi biçimini almamıştır. Hatta küçük pazar kentlerinde,[12] Avrupa'nın toplam kent nüfusunun büyük bölümünü oluşturan zanaatçının feodal sömürülüşü köylününkiyle paraleldi; çünkü bu kentlerdeki lordlar da artı-emeğin kaymağını ev ve işyeri kiraları, değirmen ve fırın tekelleri, tarife ve vergiler yoluyla zanaatçılardan topluyorlardı. Ayrıcalık kazanmamış kentlerde bu sömürü daha dolaysızdı; gerek kira ve tarifeler için para değişimi kullanan, gerekse (yönetici tüccar seçkinlerden çok zanaatçıların yükümlü olduğu) yüksek bir vergi ödeyen bağımsız kasaba ve komünlerde de sömürü gözüküyordu.

Feodal üretim tarzı içindeki zanaatçı emeği kategorileri üzerine bu deneme niteliğindeki önermeler, içsel olarak farklılaşmamış zanaatçı evbirimleri ve üretici birimler arasında minimum bir farklılaşma varsayıyor. Amacımıza uygun kayıtlara rastlamaya başladığımız zamanlarda bu durum, genellikle 500 kişilik, kırdan işlevsel ayrımı tamamlanmış (nüfusun içinde tarımcıların önemsiz bir oran oluşu ya da hiç olmayışı anlamında) küçük pazar kentlerinde görülüyordu. Daha büyük merkezlerde artık, evbirimi için-

12 **English Medieval Borroughs: a Handlist**, M. W. Beresford ve H. P. R. Finberg, Newton Abbot, 1973, bu küçük merkezlerin geniş sayısı üzerine iyi bir fikir veriyor.

de emek eşitliği ya da zanaatçı birimleri arasında eşitlik varsayımı geçersizdi. Zanaatçıların malları için pazar genişledikçe, yalnızca Dobb'un *İncelemeler*'inde tanımlanan, tüccarın kendisini zanaatçıyla alıcının arasına koyduğu, tanıdık süreç çıkmaz ortaya. Atelyedeki çırak (genellikle usta zanaatçının oğlu) basit bir öğrenci olmaktan çıkar ve yalnızca yaşamı için gerekli şeyleri alan, sömürülen bir emekçi olur. Dahası, ustabaşıları kiralanır —büyük sayılarda değil, çünkü üretimin kapsamı buna elvermez— ve bunlar atelye içindeki bir diğer bağımlı öğeyi temsil ederler. Oysa başlangıçta usta yalnızca ücretli emekçi, işveren için doğrudan bir artı-değer kaynağı değildi. 13. yüzyıldaki Flaman tekstil kentlerinde hâlâ daha dışarıya işveren tüccarın, tekstil ustalarına yapacağı ödemeye ilişkin karışıklıklar vardı. Bu ödeme tam olarak ücret değildi; bununla birlikte yalnızca bağımsız bir zanaatkarın yaptığı işe karşılık yapılan bir ödeme de değildi. Her neyse; bizi bugün ilgilendiren belediye raiçlerinin bir parça kumaşla sınırlanmış —ustaya şu kadar, ustabaşına şu kadar— olmasıdır; bu iki gruptan ikincisi daha az bir miktar almakla beraber aradaki fark beklenenden azdır.[13] Aynı ayarlamalar 15. yüzyıl kadar geç dönemlerde bazı İngiliz kentlerinde de görülüyordu. Diğer bir deyişle, farklılaşma süreci gerçi atelyede başlıyordu ama, usta ve ustabaşı hâlâ daha tüccar sermayesi sömürüsünün ortak nesneleriydiler.

Tüccar Sermayesi

Ortaçağ tüccar kapitalisti, elde önemli ölçüde dökümanter bulunması nedeniyle imalat mal üreticisinin aksine pekçok çalışmaya konu olmuştur. En hayret verici servetlerden bazıları, İtalyan kentlerindeki tüccarlar tarafından biriktirilmişti; bu tüccarlar etkinliklerinde, bir bütün olarak Avrupa tüccar sınıfının uzmanlaşmamış niteliğini sergiliyorlardı — gerek Kuzey, gerekse Akdeniz Avrupası'nda, ister alçakgönüllü bir tarzda yerel pazarlarda, ister büyük çapta uluslararası lüks meta ticaretinde faaliyet göstersinler.

13. G. Espinas, **La Draperie dans la Flandre Française au Moyen-Age**, Paris, 1923, s. 617-49; **Little Red Book of Bristol**, II, der. F. B. Bickley, Bristol ve Londra, 1900, s. 58-61.

İçlerinde en çok Floransalı ve Venedikliler'in başarılı oldukları İtalyan tüccarlar, kârlarının temelini Uzak ve Orta Doğu'dan gelen baharat, mücevher, ve ipek kumaşlar, Flanders ve Orta İtalya'dan gelen yüksek kaliteli pamuklu kumaşlar, ve Batı Afrika'dan gelen altın gibi yüksek fiyatlı malların ticaretinde buluyorlardı. Aynı zamanda Papalık'a ve diğer yöneticilere (genellikle savaşın finansmanı şeklinde) bankerlik yaparak, parayla da uğraşıyorlardı. Flaman kentlerindeki büyük tüccarlar gibi, bazıları da kumaş imalatı için hammadde sağlanması ve üretim sürecini hiçbir şekilde değiştirmeden bitmiş ürünün satılması gibi işleri düzenliyorlardı. İle de France, Gaskonya, Burgundy, ve Rhineland'ın şarabı, Baltık'ın buğday, kereste ve kürkü, Bourgef körfezinin tuzu, Karadeniz'in şapı, Güney Fransa'nın çivit otu, İzlanda'nın balığı, İsviçre'nin demir ve çeliği, hatta mısır ve orta kaliteli kumaşlar gibi bölgesel ticaretin standart malları da, uluslararası ticarete girmişti. Ticaret yöntemlerinin teknik gelişimi; her zaman nakit para sıkıntısı içinde olan hükümet ve toprak sahibi soyluluğu (tefeci faiz oranlarıyla) finanse edebilecek fonların yoğunlaşması ve bu ortaçağ tüccar kapitalistlerinin kültürel hamiliği, tarihçilerin bunlara karşı bir hayranlık korosu oluşturmasına yol açmıştır.[14] Ne var ki, hiçbiri, Marx'ın bu kesimin tarihsel görevi olarak saptadığı şeyi, yani sermayelerinin her zaman dolaşım alanında kaldığı ve yenileyici bir tarzda tarımsal ya da endüstriyel üretime uygulanmadığı gerçeğini değiştirememiştir. Ticari devrim diye adlandırılan şey, feodal üretim tarzını hiçbir şekilde değiştirmemiştir.[15]

Bu durumda, "para ekonomisi"nin feodal ilişkilerin çözücüsü olduğu yolundaki önermenin nasıl bir gerçeklik

14. **Cambridge Economic History of Europe**, 1952 ve 1953'ün I ve III'üncü ciltlerinde ayrıntılı bilgi ve biyografi vardır. Bu konuda uzman olan Robert S. Lopez'in yeni ders kitabının başlığı önemlidir - **The Commercial Revolution of the Middle Ages 950-1350**, Englewood, 1971. N. J. G. Pounds'un **An Economic History of Medieval Europe**'u yeni basılan dört kitaplarının en iyilerindendir ve yeni bibliyografileri içermektedir

15. Marx'ın **Grundrisse** ile **Capital**'in III'üncü cildi arasında tüccar sermayesinin işlevi üzerine görüşlerini geliştirmiş olduğu görülüyor. Daha ilerki yazılarında ortaçağda tüccar sermayesinin olumlu rolüne daha az inanmaktadır. Bkz. K. Marx, **Grundrisse**, Londra, 1973, s. 504 ff

taşıdığı sorgulanabilir. Feodal rantın, lordla kiracı arasındaki ilişkiyi değiştirmeksizin, emek ya da mal olarak da, para olarak da ödenebildiğini görmüştük. Diğer ilişkilerin, örneğin kral ve baron ya da baron ve vassallar arasındaki bir zamanlar kişisel ilişkiye, özellikle de askeri hizmetlere dayanan ilişkilerin, kişisel ilişkinin para bağıyla yer değiştirmesi sonucunda dönüştüğü öne sürülmüştür. Buna örnek olarak gelir sağlayan toprak mülkiyetinin yerine devlet gelirine yüklenen, para girdileri içeren fief'lerin verilmesi; krallık topraklarında askeri hizmet yerine para vergisi verilmesi; hizmetlinin lorda para tahsisatı karşılığında bağlılık göstermesi; tüm askeri hizmetlerin ücret ödeme temelinde teşvik edilmesi gösterilebilir. "Para çözücüdür" kuramının taraftarları için ne büyük bir şanssızlık ki, para vergisi 12. yüzyılın başı kadar erken bir zamanda, para fiefi de bundan kısa bir süre sonra görülebiliyor. Parçalanmış bağlılık, ihanet ve öz-arayışı; feodal anlaşmanın topraklı fiefe dayalı olduğu 11. ve 12. yüzyıllarda da, para ödemesine dayalı olduğu, "gayri meşru feodalizm" günlerindeki kadar yaygındı. 13. ve 15. yüzyıllardaki İngiliz aristokrasisini inceleyen herhangi bir araştırmacının rahatça görebileceği gibi, büyük para gelirleri feodal egemen sınıfın davranışlarını dönüştürmemiştir. Feodal üretim tarzının sonuna dikkat çeken ilk belirti, feodal aristokrasinin düşme gösteren para geliriydi; çünkü sonunda bu gelir zorla alınan köylü artı-değerini temsil ediyordu ve bunların azalması aristokrasinin eski tip egemenliğinin azalması anlamına geliyordu.

Marx'ın vurgulamış olduğu gibi, paranın çözücü niteliği, feodal üretim tarzının tarihsel çözülme süreci epey ilerledikten sonra devreye girer. *Grundrisse*'de Marx, bu çözülmenin ana özelliği olarak emekçinin, varoluşunun nesnel koşullarından ayrı düşmesini koyar — toprağından, atelyesinden, hatta (Marx'ın öne sürdüğüne göre) lordun hizmetlisi konumundan.[16] Batı Avrupa'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi İngiltere'de de, soylu egemenliğinin azalan

16. Bazı eleştirmenlerin önermelerine karşın, Marx'ın İngiltere'deki köylülüğün toprak ve komünal haklarını kaybetmeleri tarihsel süreci üzerine basit bir tablo çizmediği vurgulanmalıdır. Bkz. Capital, I, VIII. Kitap, 30. Grundrisse, s. 511.

gücü, Dobb ve Takahashi'nin Geçiş Tartışması'nda özellikle dikkat çekmiş oldukları gibi, çözülmenin başlangıç sürecinin belirleyici özelliğiydi. Bu, Marx'dan önce, öncü İngiliz ekonomi tarihçisi James Thorold Rogers'in belgelemiş olduğu bir noktadır.[17] Daha sonraki araştırmalar da, Marx'a kısa bir süre için özgür köylü mülkiyetinin baskınlığı gibi gözükmüş olan şeyin, toprak sahibi ile köylü arasındaki sınıf mücadelesinin doğrudan sonucu olduğunu ortaya çıkarmıştır. Marx, özellikle kanıtların iyi olduğu İngiltere'deki gelişmeleri düşünüyordu. 14. yüzyılın ortasında veba salgınının yol açtığı nüfus kaybı ve İngiliz-Fransız savaşlarının yol açtığı hükümetin para sıkıntısından kaynaklanan darboğaz, pekala serfliğin güçlenmesine yol açabilirdi. Emek azlığı, kiracı ve emekçilerin topraksahibi ve işverenlerin karşısındaki ekonomik durumunu öyle güçlendirmişti ki, yönetici sınıfın tepki gösterebileceği tek yol, özgür olmayan kişilerin hareketi üzerindeki denetimi yoğunlaştırmak, kiraları ve hukuksal vergileri arttırmak ve ücretleri dondurmaktı. 1350'den sonraki yirmi yıl içinde bu politika denendi; ancak tamamen başarısız oldu. Köylüler o zamana kadar senyörel baskılara direnme konusunda epey deneyim kazanmışlardı. Köy toplulukları, zengin ve yoksul köylüler biçimindeki içsel bölünmüşlüklerine karşın, birçok yerel direnişin de göstermiş olduğu gibi, çok zor başedilebilecek katı bir birlik sergiliyorlardı. 1359'daki Fransız Jacquerie ve 1381'deki İngiliz ayaklanması gibi temel ayaklanmaların bastırılmış olmasına karşın, yerel direnişler bastırılamıyordu. İngiltere örneği oldukça öğreticidir. Köylü (ya da hizmetli) toprak kullanım ayrıcalığı, temel hukuksal niteliği değiştirilmeksizin *copyhold*'a* daraltılmıştı. Köylülüğün kendini zorla kabul ettirdiği bir ortamda, *copyhold,* serbest kullanım ayrıcalığından zor ayrılır bir duruma geldi; öyle ki topraksahibi orta sınıfın üyeleri mülklerini tamamlamak için bu türden toprak parçaları alabilecek duruma geldiler.

* Malikane hukukunda bir sicil ya da kayıtın suretiyle elde edilen kullanım hakkı. (Ç.N.)

17. Yazarın, **History of Agriculture and Prices**, Oxford, 1866 yayınındaki malzemeye dayanarak yazdığı **Six Centuries of Work and Wages**'inin VII ve IX. bölümlerine bakınız. **Marx, Capital**'i yazarken buradan yararlanmıştır. Liberal bir ekonomici olmasına karşın Rogers hakkında olumlu görüşleri vardır

Kiralar yeterince düşüktü; gerek toprak sahiplerinin gerekse devletin köylü ve emekçilerin serbest hareketlerini denetleme yetisi o kadar azdı ki, 14. yüzyılın sonunda ve 15. yüzyılın büyük bir bölümünde basit meta üretimi üzerindeki feodal kısıtlamalar ortadan kalktı[18] Bu dönemde, kapitalist üretim yönünde dramatik gelişmeler aranmamalıdır. Ücretli emek kullanan yeomen çiftçi kuşkusuz zenginleşti; zanaat ürünlerinin daha eski lonca-egemen kentlerden köylere ve daha az kısıtlanmış küçük kentlere doğru serbest akışı gözleniyordu ancak ücretli emekçilerin işgüçlerini tarımsal ya da sanayici işverenlere kitle halinde satmaları doğrultusunda canalıcı bir toplumsal farklılaşma yoktu. Bu, 17. yüzyılda bile tamamlanmamış, uzun vadeli bir dirençtir. Önemli olan, nokta, 15. yüzyılın görece bağımsızlaşmış meta üretimi sırasında, daha sonraki kapitalist gelişmenin zorunlu önkoşullarının yaratılmış olmasıdır.

Bu dönem boyunca feodal üretim ilişkileri hiçbir anlamda ortadan kalkmamıştı; feodal yönetici sınıfın ve feodal devletin (kelimenin Marksist anlamında) temel nitelikleri hala mevcuttu. Kısa ömürlü krallık hanedanlarının kurucuları olan Lancester ve York Dükleri ve Warwick veya Salisbury Kontları gibi büyük aristokratların inanılmaz gelirleri, bunların, hizmetli ve politik destekçilerini etkin bir biçimde yönlendirme altında tutabilmek amacıyla monarşinin kaynaklarını yağmalamalarına karşın, hala geniş ölçüde ranta dayanmaktaydı. Devlet mekanizması 16. yüzyılın başlarındaki yeni-biçimlenmeden sonra bile, temel olarak ortaçağ *regnum*'undu. Toprak mülkiyetine dayalı olmayan paralı servet, Merchant Adventurers ve Merchants of the Staple gibi tekelci tüccar şirketlerinin elinde olan ticaretten kaynaklanıyordu. İngiltere'nin ana ihracatı işlenmiş ve işlenmemiş dokuma olmasına karşın, bu servet endüstriyel üretimden gelmiyordu — kârı üreticiden çok satıcıya gidiyordu. Bir başka deyişle, tarımsal ve endüstriyel meta üreticilerine serbestlik kazandıran değişimler ne kadar önemli olursa olsun, feodal üretim tarzını oluşturan temel ilişkilerde bir dönüşüm yoktu.

18. Yazdığım **English Peasantry in the Later Middle Ages**, Oxford, 1975, bu görece bağımsızlaşmış basit meta üretimi dönemi üzerine bir tartışma açmaktadır.

Paul Sweezy hariç ilk tartışmaya katılanlar, (Dobb'un formülasyonu üzerine ne türden sakınıklıklar taşırlarsa taşısınlar), genelde feodal üretim tarzının dural olduğu ve kendini yinelediği, dönüşümünü sağlayacak önkoşulları yaratmadığı ve bu yüzden dengesini bozacak bir dış güç gereksindiği önermesini yadsıyorlardı. Pirenne'i izleyen Sweezy ise bu dış gücü, Ortadoğu - Akdeniz ticaret bölgesinde biriken tüccar sermayesi olarak görüyordu; bu sermaye dural feodal sistemin içine, bilinmeyen bir toplumsal kökenden gelen bir dizi tüccarın aracılığıyla sokuluyordu. Sweezy'ye göre feodalizm, bütün üretimin değişim yerine tüketim için yapıldığı bir tarz olduğu için, feodal Batı Avrupanın 11. yüzyıldan sonraki bütün gelişimi kendi dışındaki etkenlere bağlıydı. Sweezy, bu tüccar sermayesi kütlesini yaratan toplumsal oluşumun niteliğini, ya da bunun niçin Akdeniz-dışı Avrupa'nın toplumsal sisteminden ayrı bir sistem olarak algılanması gerektiğini açıklamadı. Ne var ki, eleştirilere karşılık Sweezy, oldukça haklı olarak, feodal tarzın içinde bulunan ve ona hem gelişme, hem de çözülme için bir iç dinamik sağlayan temel gücün ne olduğunu sordu.

Tartışmanın sonlarına doğru getirdiğim kısa yorumda, kullanılabilir artı-değerin genişlemesini sağlayan feodal örgütlenmedeki düzenlemeleri ve teknik gelişimi ortaya çıkartan temel nedenin, egemen sınıfın köylü artı-emeğini ve artı-ürünü kendine akıtmak için getirdiği, şiddeti değişen ama zorunlu baskı olduğunu öne sürdüm. Bu, basit meta üretiminin artmasının, para biçimindeki senyörel gelirlerin, uluslararası lüks meta ticaretinin ve kentleşmenin temelini oluşturuyordu. Olayın bu yönü Georges Duby tarafından, ortaçağ ekonomisinin erken gelişimini anlatan son kitabında gayet iyi bir biçimde geliştirilmiştir. Başka bir yerde de açıkladığım gibi[19], açıklamasının tek yönlü olduğuna inanıyorum. Lordun, köylü üstündeki baskısını vurguluyor. Aynı dikkati, köylülüğün, verili sosyo-politik güçler dengesinin izin verdiği ölçüde, hayatını sürdürmeye yetecek kadar artı değeri kendisine saklamaya çalışması olgusuna göster-

19 G. Duby, **The Early Growth of the European Economy: Warriors and Peasants**, Londra, 1947. Fransız baskısı üzerine eleştirim **New Left Review**, 83 sayı, Ocak-Şubat 1974'de basılmıştı.

miyor. Oysa köylülerin bu direnişi, kent komünlerinin gelişmesinde, serbest kullanım hakkı ve statünün genişlemesinde, meta üretimi için köylü ve zanaatçı ekonomilerinin özgürleşmesinde ve en sonunda da kapitalist girişimcilerin ortaya çıkışlarında canalıcı bir rol oynuyordu.

Daha önce de belirtildiği gibi, 14. ve 15. yüzyıllardaki İngiliz tarımsal ekonomisi lordların artı-değerin aktarımı için baskılarına karşı köylülerin başarılı direnişlerini sergilemektedir. Hatta, buna "temel güç" tarihinin dönüm noktası olarak bakılmalıdır. Köylü emeğinin uzun süreli ve çeşitli biçimlerdeki sömürü dönemi, en azından birçok Batı Avrupa ülkesi için, 14. yüzyılın ortalarında ve sonunda bitmiştir. Artık yalnızca, yasal olarak zorlanabilen serflik biçimlerini başarılı bir biçimde yeniden-dayatarak eski başarılarını sürdürebilirdi toprak sahipleri. Batı'da bu, politik ve toplumsal olarak olanaksızdı. Doğu Avrupa'da ise olay farklıydı. Batı'da giderek daha fazla kullanılabilir artı - değer, köylü ekonomisinin içinde korundu. Toprak soyluluğunun sert boyunduruğu kırsal nüfus tarafından da hissedildiğinde, bu, biçimde olmasa bile özde daha değişik birşeydi; yeni bir üçlünün, topraksahibi-kapitalist çiftçi-çiftlik emekçisi'nin doğuşu ve uzun ve dengesiz gelişiminin başlaması anlamını taşıyordu. Bu arada, ilk tartışmadan bu yana diğer Marksist - olmayan tarihçiler feodal toplumdaki temel güç üzerine kendi önerilerini yaptılar. Bunlar arasında en ikna edici olanlar ortaçağdaki gelişmeyi demografik yorumlarla açıklayan çeşitli görüşlerdir. Bunlardan, "ekolojik" tarih kuramı diye adlandırabileceğimiz bir tanesi, M.M. Postan tarafından çeşitli yapıtlarında inandırıcı biçimde tartışılmıştır.[20] Bu kuram, ekonominin tarımsal, köylü temelini de vurgulamaktadır. Ne var ki, ekiciyle sömürücü toprak sahibi arasındaki ilişkiden çok, ekicinin çevresiyle, ya da Marx'ın tanımıyla, doğal işliği olan toprağıyla olan ilişkisine yoğunlaşmaktadır. Bu yüzden, önemli olaylar; artan köylü nüfusunun kısıtlı kaynaklar üzerindeki baskısı, mülklerin sürekli parçalanması, toprağın tükenmesi ve küçük mülk sahiplerinin yoksullaşması olarak sıralanmaktadır. Yine de bu genişleyen tarım ekonomisi, kendini boğmadan önce dinamikti ve pazara yö-

20. **The Medieval Economy and Society**'de özetlenmiştir. Londra, 1972.

neliyordu; bu dinamiklik özellikle toplumun üst katmanlarında, örneğin malikane topraklarındaki kapitalist eğilimli oldukları varsayılan mülk sahiplerinde ve büyük kentlerin girişimde bulunan ve yenilik getiren tüccar kapitalistlerinde görülebiliyordu. Ancak 13. yüzyılın sonunda ve özellikle 14. yüzyılın ortasındaki nüfus azalmasının ardından bu denge bozulunca, kısıtlı toprak kaynağı üzerindeki baskı kalktı ve köylü ekonomisi daha verimli duruma geldi. Ancak aynı zamanda daha kendine-yeter ve daha az pazara yönelir oldu. Yerel ve uluslararası ticaret azaldı, öyle ki 15. yüzyılın son çeyreğinde nüfus yeniden artmaya başlayana kadar, geç dönem ortaçağ ekonomisi kısırlaştı.

Yukarıda kısaca tanımladığımızdan daha dar-kapsamlı bir "temel güç" yorumu daha vardır. Bu yorum, toplulukları içindeki köylü ailelerinin iç oluşumları üzerinde durmaktadır. Bu okula bağlı tarihçiler, aile yapısını, miras geleneklerini, genç kız ve oğulların aile ve köy toplulukları tarafından benimsenme va da vadsınma sorunlarını ve kırdaki tarımsal olmayan yan-mesleklere ilişkin sorunu incelemektedirler. Bu konuların hepsi büyük önem taşır ve kuşkusuz Marksistlerin feodal üretim tarzının ayrıntılı işleyişi üzerine yaptıkları ciddi araştırmalarda içerilmeleri gerekir. Ayrıca bu inceleme alanı oldukça kuşkulu sonuçlara varmaya yol açabileceği için, önemi artmaktadır. Bu araştırmacılardan bazıları, ortaçağ ailesini ve topluluğunu daha geniş bir dünyadan yalıtılmış, kendini-yönlendiren özellikle de toprak sahiplerinin, kilisenin ve devletin sömürücü baskılarından etkilenmeyen toplumsal gruplarmış gibi tanıtmaktadırlar. Bu dış dünyanın kabullenilmesi gerektiği ölçüde, vurgulanan baskı değil, birlik olacaktır. Bu da, feodal toplumun, temel nitelikleri durallık olan (hatta hadımlık da denebilirdi), endüstri-öncesi bir dizi "geleneksel" toplumun bir parçası olarak yorumlanmasına yol açar. Ortaçağ kilise toprağı kuramı, her biri kendi işlevini (yönetme, savaşma, dua etme, alma-satma ve çalışma) Tanrı'nın himayesinde yerine getiren toplumsal düzenlerin değişmeyen ve organik ilişkilerini vurgulayarak, bu türden bir toplumsal düzenin mantıklı bir açıklaması gibi gözükür. Köy düzeyinde, zengin ve yoksul aileler arasındaki farklılık, zenginin yönetici, yoksulun hizmet edici konumlarıyla açıklanır. Hatta bu ay

rımın kalıtımsal olarak belirlendiği bile öne sürülmüştür[21].

Marksist-olmayan tarihsel araştırmaların ortaçağ ekonomisinin demografik yapısıyla ilgili yönlerine verdikleri mantık dışı önem, bu okulun bazı tarihçilerinin getirdiği olumlu katkıların yadsınmasına yol açmamalıdır. Ortaçağ toplumlarında, akrabalık ilişkileri ilkel toplumlardaki kadar büyük bir önem taşımamakla birlikte, yine de toplumsal düzeylerin tümünde kaynak dağıtımında canalıcı bir rol oynuyordu. Bir yandan bu anlaşılırken, bir yandan da feodal üretim tarzında lordla köylü arasında sömürü ilişkisinin temel olduğu yeniden belirtilmelidir. Aynı şey, Postan okulunun geç dönem ortaçağ ekonomisi üzerine bilgimize kattıkları, köylü topluluklarının ve topraklı kaynakların iç-ilişkileri için de geçerlidir. Marksist akademisyenler, sımsıkı kapalı bir sistem olarak işlev gösteremezler. Yalnızca Marksist-olmayan akademisyenlerin olumlu katkılarını özümsemekle kalmamalı; aynı zamanda Marx'ın üretim tarzı kavramının bize yalnızca kapitalizmin değil, feodalizmin de dinamiğinin çözümlenmesinde en iyi aracı verdiğini gösterınelidirler ve gösterebilirler.

Feodalizm üzerine bir not

Feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarına bu ciltte yapılan katkıların, Marksizm'in *erbabı* olmayanların da ilgisini çekeceği ümidindeyiz. Genel olarak Marksizm'in terminolojisi gayet iyi bilinir. Yine de bu noktada gerek Marksistler arasında, gerekse bazı Marksist-olmayan tarihçiler arasında farklılaşan anlamlar taşımaya başlamış olan "feodalizm" sözcüğü üzerindo biraz durmak yararlı olacaktır.

Marx "feodalizm" üzerino yazarken, terimi bir dereceye kadar çağdaşlarına yakın gelecek bir anlamda, yani ana özelliği askeri, toprak sahibi aristokrasinin toplumun geri kalanına, temel olarak köylülere egemen olduğu bütün bir toplumsal düzeni tanımlamak için kullanıyordu. Kuşkusuz Marx, çözümlemesini kendine özgü bir yöntemle; doğrudan üreticinin emeğinin, bir kez üreticinin varolma gereksinim-

21. Papaz J. A. Raftis okulunun ortaçağ araştırmaları Papalık Enstitüsü'nde üretilen son çalışmaları bu yaklaşımı örneklemektedir. Örneğin E. B. Dewindt'in **Land and People in Holywell-cum-Needingworth**'una (Toronto, 1972) ve J. A. Raftis'in **Warboys**'una (Toronto, 1975) bakınız.

leri karşılandıktan sonra, yönetici sınıfın geliri olduğu belirli biçime dayandırarak yaptı. Marx'ın asıl amacı olan, kapitalist üretim tarzına ilişkin ayrıntılı çözümlemesiyle bir analoji kurarak, feodal üretim tarzına üretici güçler (üretim süreçlerinin maddesel temeli) ve üretim ilişkilerinden (temel sınıflar arasındaki ilişkiler) oluşmuş olarak bakıyoruz. Marksist anlamda feodal üretim tarzının özü, toprak sahipleriyle egemenlik altındaki köylülerin sömürü ilişkisidir; bu ilişkide köylülerin varlık sürdürmesi için gerekenin üstündeki artı-ürün, ister doğrudan emek, ister mal ya da para rantı biçiminde, zor altında, toprak sahiplerine aktarılır. Bu ilişkiye "serflik" denir; görüldüğü gibi bu terim bazı güçlüklere yol açmıştır.

Sözünü ettiğimiz gibi, Marx'ın çağdaşları, feodalizmin özüne ilişkin çözümlemesine mutlaka katılmasalar da, onun neden bahsettiğini anlıyorlardı. Onun zamanından beri Marksist-olmayan tarihçiler, terimin anlamını öyle inceltmişlerdir ki, artık terim tüm bir toplumsal düzeni değil, ortaçağ yönetici sınıf içindeki bazı belli ilişkileri içerir duruma gelmiştir. Kısaca bu ilişkiler özgür vassaların lordlarıyla olan ilişkileriydi ve toprak mülkiyetini elde bulundurma hakkına (fief ya da Latince'de *feoda)* dayanıyordu. Fiefler, vassallar tarafından lorda askeri hizmet, lordun hukuksal temeline katkı ve ona yardım ve yol gösterme temelinde elde tutuluyordu. Bu incelmiş anlamda ele alındığında, feodalizm lordlarla (ilk ortaçağ döneminde nüfusun % 50 kadarını oluşturan) köylüler arasında gelişen ilişkiyle ortak pek az yan barındırır ve gerçekte yalnızca birkaç yüzyıl sürmüştür. Marc Bloch'tan sonra, sözcüğün bu oldukça dar yorumu, birçok Marksist - olmayan tarihçi tarafından terkedilmiştir; yine de özellikle İngiliz akademik çevrelerinde epey yaygındır. Savunucuları, yorumlarının daha geniş yorumlarda eksik olan bir titizlik taşıdığını öne sürüyorlar; ancak bu titizliğin, önemsiz meselelerin çözümlenme kategorilerine vakfedildiğinde harcandığı da pekala söylenebilir.

ELEŞTİRİ

Paul Sweezy

Kapitalizmden sosyalizme geçiş döneminde yaşıyoruz; bu olgu bir toplumsal sistemden diğerine daha önceki geçişler üzerindeki çalışmalara karşı özel bir ilgiye yol açıyor. Bu da Maurice Dobb'un *Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler*[1]'ini yerinde ve önemil bir kitap yapan birçok nedenden biridir. Kitabın üçte bire yakın bir bölümü feodalizmin çöküşüyle kapitalizmin doğuşuna ayrılmıştır. Bu makalede ben, Dobb'un çalışmasının özellikle bu yönü üzerinde duracağım.

Dobb'un Feodalizm Tanımı:

Dobb, feodalizm "... aslında serflikle ifade ettiğimizle eş anlamdadır: Üreticiye, bir lordun belirli ekonomik isteklerini yerine getirmesi için, ister bazı hizmetlerin görülmesi biçiminde olsun, ister para ya da mal olarak ödenecek vergiler biçiminde olsun, zorla ve kendi iradesinin dışında yüklenen yükümlülüklerdir" (s. 35) biçiminde tanımlamaktadır. Dobb bu tanıma bağlı kalarak bu iki terimi, "feodalizm"i ve "serflik"i, bütün kitabı boyunca birbirinin yerine geçebilecek bir biçimde kullanmaktadır.

Bir üretim sistemini belirlememesi bakımından bu tanımlama bana hatalı görünüyor. Feodal olmadığı çok açık olan kimi sistemlerde *bazı* serflik durumları bulunabilir; hatta bazen, egemen üretim ilişkisi olarak serflik, çeşitli zamanlarda ve çeşitli bölgelerde ekonomik örgütlenmenin değişik biçimleriyle ilintili olmuştur. Bu yüzden Engels, Marx'a son mektuplarından birinde "serfliğin ve toprağa bağımlılığın özgül *(spezifisch)* bir ortaçağ-feodal biçim olmadığı

1. **Studies in the Development of Capitalism**, Londra, Routledge and Kegan Paul; New York, International Publishers, 1946.

kesindir; fatihlerin, toprağı yerli halka kendileri için işlettirdikleri her yerde ya da yaklaşık her yerde bunlara rastlıyoruz"[2] diye yazmaktadır. Buradan, Dobb'un tanımladığı biçimiyle feodalizm kavramının, belirli bir zamanda belirli bir bölgenin incelenmesine olduğu gibi uygulanamayacak kadar genel olduğunu çıkartabiliriz. Diğer bir deyişle, Dobb, gerçekte *bir tek* toplumsal sistemi değil, hepsi de serfliğe dayanan bir toplumsal sistemler kümesini tanımlamaktadır. Oysa belirli tarihsel sorunları incelerken yalnız feodalizmi ele aldığımızı değil; bu kümenin hangi öğesiyle uğraştığımızı da bilmek önem taşır.

Kuşkusuz Dobb'un temel ilgisi, kapitalizm bu bölgede doğup olgunlaştığı için, Batı Avrupa feodalizmine yönelmiştir. Bu yüzden bence Dobb, neleri Batı Avrupa feodalizminin temel nitelikleri olarak gördüğünü çok açık olarak belirtmeli; bu temel niteliklere sahip olan bir sistemin yasalarının ve eğilimlerinin kuramsal çözümlemesini bundan sonra yapmalıydı. Bu yolu izlememiş olmasının onu bazı kuşku verici genellemelere götürdüğünü daha sonra göstermeye çalışacağım. Dahası; Dobb'un, Batı Avrupa'ya uyguladığı ve aslında doğruluğu yalnız Batı Avrupa deneyinin çerçevesi içinde saptanabilecek önermeleri için, çeşitli bölge ve dönemlerin olgusal desteğine sık sık başvurmasının aynı nedene dayandığı düşüncesindeyim.

Kuşkusuz bu, Dobb'un Batı Avrupa feodalizmine bütünüyle aşina olmadığını söylemek değildir. Bir yerde (s. 36 ve dev.) feodalizmin en önemli özelliklerinin kısa bir taslağını vermektedir: (1) "üretim araçlarının basit ve genellikle ucuz, üretim eyleminin ise geniş ölçüde bireysel nitelikte olduğu; işbölümünün... çok ilkel bir gelişme aşamasında bulunduğu düşük bir teknik düzey"; (2) "Ev ya da köy topluluğunun kendi gündelik gereksinimlerini karşılayan, daha geniş bir pazar için yapılmayan bir üretim"; (3) "Malikane çiftçiliği; lorda ait mülk üstünde, genellikle epey yaygın bir biçimde zora dayalı iş hizmetleriyle yapılan çiftçilik"; (4) "Politik açıdan yerinden-yönetim [ademî merkeziyet]"; (5) "Toprağın, lordlar tarafından, bir çeşit hizmetle kalabilme hakkıyla koşullu olarak elde tutulması";

2. Marx Engels, Selected Correspondence, s. 411 (Türk. Bas. Engels'den Marx'a, Sol Yayınları, 1967)

(6) "Lordun kendisine bağlı topluluk üzerinde hukuksal yada yarı-hukuksal işlevlere sahip olması". Dobb, bu özelliklere sahip bir sisteme feodalizmin "klasik" biçimi demektedir, oysa buna Batı Avrupa biçimi denilmesi daha az yanıltıcı olacaktı. "Feodal üretim tarzının, bu klasik biçimle sınırlanmamış olması" olgusu, görüldüğü kadarıyla, Dobb'un bu biçimin yapısını ve eğilimlerini daha yakından incelememesinin nedenini oluşturmaktadır. Oysa kanımca, feodalizmin Batı Avrupa'daki çöküşünün nedenlerini açığa çıkarma çabamızda karışıklıktan kaçınmak için, böyle bir çözümleme zorunludur.

Batı Avrupa Feodalizmi Kuramı

Dobb'un tanımından kalkarak Batı Avrupa feodalizmini, egemen ekonomik ilişkinin serflik olduğu ve üretimin feodal bir lordun malikânesinde ve çevresinde örgütlendiği bir sistem olarak tanımlayabiliriz. Bu tanımın "doğal ekonomi" yi ya da para işlemlerinin ve para dolaşımının yokluğunu ifade etmediğini görmek önem taşımaktadır. Bu tanımla ifade edilen şey, pazarların çoğu zaman yerel olduğu ve uzun mesafe üzerinden ticaretin —yokluğu bir zorunluluk değilse de— üretim amaçlarında ve yöntemlerinde belirleyici bir role sahip olmadığıdır. Bu anlamda feodalizmin ayırdedici özelliği, onun bir *kullanım için üretim* sistemi olmasıdır. Topluluğun gereksinmeleri bilinmekte ve üretim bu gereksinmeleri karşılamak için planlanmakta ve örgütlenmektedir. Bu tanım, son derece önemli sonuçlara yol açıyor. Marx'ın *Kapital*'de belirttiği gibi, "açıktır ki... üretilenin dell bir toplumsal ekonomik biçimlenişte, artı-emek az ya da çok belirli bir dizi gereksinmeyle sınırlı kalacaktır; *bu durumda üretimin doğası kendiliğinden sınırsız bir artı -emek açlığına yol açmaz*"[3] Başka bir deyişle, kapitalizm koşulları altında varlık sürdürerek, üretim yöntemlerinin sürekli olarak gelişimini zorlayan o baskıların hiçbirisi yoktur. Teknikler ve örgütlenme biçimleri, kurulu kalıplara oturmuştur. Durumun böyle olduğu yerlerde, tarihsel ma-

3. Capital I, s. 260. İtalikler tarafından eklenmiştir. Kapital'den yapılan bütün alıntılar Kerr basımındandır. (Türk. Bas. Kapital, Çev. A. Bilgi, I, s. 250)

teryalizmin gösterdiği gibi, bütün toplumsal yaşantının gelenek ve göreneklere göre yönlenmesi yolunda çok güçlü bir eğilim vardır.

Ancak, böyle bir sistemin zorunlu olarak kararlı ve dural olduğu sonucuna varmamak gerekir. Burada kararsızlığın bir öğesi, iktidar ve prestijin temelini birlikte oluşturmakta olan toprak ve vassallar için, lordlar arasında başgösteren rekabetir. Bu rekabet, kapitalizmdeki kâr için rekabete karşılık düşmekle birlikte, etkileri çok değişiktir. Az çok sürekli bir savaş durumunu doğurur; ancak bundan doğan can ve mal güvensizliği, üretim yöntemlerinde, kapitalist rekabetin yaptığı gibi, sürekli bir devrime yol açmaktan çok uzaktır; yalnızca lord ve vassal arasındaki karşılıklı bağımlılığı daha da arttırır ve böylece feodal ilişkilerin temel yapısını güçlendirir. Feodal savaş toplumda karışıklık doğurur, onu yoksullaştırır ve tüketir; ancak onu değiştirecek bir yönsemeye sahip değildir.

Kararsızlığın bir ikinci öğesi de nüfus artışında görülebilir. Bir yandan malikânenin yapısı, çalıştıracağı üreticilerin ve besleyebileceği tüketicilerin sayısını sınırlandırmak durumundayken; diğer yandan sistemin yapısından gelen tutuculuk geniş kapsamlı bir yayılmayı engellemektedir. Doğal olarak bu, herhangi bir büyümenin olanaksızlığı anlamına gelmez; yalnızca büyümenin nüfus artışının gerisinde kalma eğilimi gösterdiği anlamına gelir. Serflerin küçük oğulları feodal toplumun düzenli çatısı dışına itilirler ve ortaçağ'da son derece tipik olan —sadaka ya da haydutlukla geçinen, ücretli ordulara insan kaynağı işlevi gören— bir tür serseri nüfus oluştururlar. Böyle bir artı - nüfus kararsızlık ve güvensizliği arttırmakla birlikte, feodal toplum üzerinde yaratıcı ya da devrimci bir etki yapmaz.[4]

O halde, kronik kararsızlığına ve güvensizliğine karşın Batı Avrupa Feodalizminin, verili üretim yöntem ve ilişkilerini koruma yönünde oldukça güçlük yatkınlıkları olan bir sistem olduğu sonucuna varabiliriz. Marx'ın, İngi-

4. 12. ve 13. yüzyıllardaki yoğun kolonileştirme ve tarımsallaştırma hareketinin bu düşünceye uygun düşmediği düşünülebilir. Fakat ben bu konuda değilim. Kolonileştirme hareketinin, feodal toplumun içsel genişleme eğiliminin belirtisi değil, ticaretin ve meta üretiminin büyümesinin bir yansıması olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Henri Pirenne, **Economic and Social History of Medieval Europe**, New York, 1937, Böl. 3, Kısm. II.

liz yönetim dönemi öncesindeki Hindistan için söylediğini burada yinelersek, yanılmamış oluruz sanırım: "Bütün iç savaşlar, istilalar, devrimler, fetihler, kıtlıklar... yüzeyden daha derine inmemiştir."

İnanıyorum ki, Dobb, eğer Batı Avrupa feodalizminin bu yapısal tutuculuğunu ve değişime direnen niteliğini tam anlamıyla göz önüne alsaydı, feodalizmin ortaçağ sonlarındaki çözülüşü ve çöküşünü açıklamak için öne sürdüğü kuramı değiştirmek zorunda kalırdı.[5]

Dobb'un Feodalizmin Çöküşü Kuramı

Feodalizmin çöküşünün genel olarak kabul gören açıklamasını Dobb, şöyle özetlemektedir:

"Çoğu zaman, dışsal bir güç olarak etkiyen ve gelişimini sonunda boğulmasına yol açacağı sistemin dışında sürdüren ticaretin etkisiyle çözülmüş, az çok kararlı bir ekonomi tablosuyla karşı karşıya kalırız. Eski düzenden yeni düzene geçişin etkin nedensel aşamalarını, malikane ekonomisiyle dış dünya arasındaki değişim alanında bulan bir geçiş yorumu verilir elimize. "Doğal ekonomi" ile "değişim ekonomisi" birbirleri ile karışamayacak iki ekonomik düzendir ve ikincisinin varlığının, birincisinin çözülmesi için yeterli neden olduğu söylenir bize" (s. 38)

Dobb bu sürecin "çarpıcı önemini" yadsımamaktadır: "bunun, ortaçağın sonunda iyice belirgin olan değişikliklerle ilintili olduğu yeterince açıktır" (s. 38)

Ancak bu açıklamayı, ticaretin feodalizm üzerindeki etkisinin yeterince derinine inmediği gerekçesiyle elverişsiz bulmaktadır. Dobb'un savına göre, eğer sorunu daha yakından incelersek "gerçekte, para ekonomisinin gelişiminin *kendiliğinden* serfliğin yoğunlaşmasına yol açtığını gösteren kanıtların, en az onun feodal çöküşün nedeni olduğunu gösteren kanıtlar kadar fazla olduğu görülmektedir." Bu savını desteklemek için; "en çarpıcı örneği", "15. yüzyılın sonunda feodalizmin Doğu Avrupa'da yeniden ortaya çıkışı —Engels'in "Eski sistemin, pazar için üretimin gelişmesiyle birleşmiş olan yenilenmesi" dediği 'ikinci serflik'," olan, oldukça geniş bir tarihsel veriler yığınını öne sürmektedir.

5. Emile Burns, derl., **A Handbook of Marxism**, Londra, 1935, s. 182.

Bu veriler temelinde Dobb, Batı Avrupa'da geçerli olan tek etken ticaretin ortaya çıkışı olmuş olsaydı, sonucun, feodalizmin çöküşü kadar yoğunlaşması da olabileceği çıkarsamasını yapmaktadır. Buradan da, fiilen gözlemlenen durumu ortaya çıkartmak için, daha başka etkenlerin etkinlik göstermiş olması gerektiği sonucuna varılıyor.

Bu etkenler nelerdi? Dobb, bunların feodal ekonominin kendi içinde bulunabileceğine inanıyor. Kanıtların "ne bol ne de kesin olduğunu" kabul etmekle birlikte, "elimizde bulunan bu kanıtların, egemen sınıfın gelir için duyduğu gitgide artmakta olan gereksinmeleriyle birleşince, feodalizmin bir üretim sistemi olarak yetersizliğinin, çöküşün baş sorumlusu olduğunu vurguladığı; çünkü ek gelir için duyulan bu gereksinmenin, üretici üzerindeki baskıda, gerçekten dayanılamayacak boyutlara ulaşan bir artışa yol açtığı" kanısındadır (s. 42). Bu artan baskının sonucu ise "en sonunda sistemi besleyen iş-gücünün tükenmesine ya da fiilen ortadan kalkmasına yol açması olmuştur." (s. 43)

Bir başka deyişle, Dobb'un kuramına göre feodalizmin yıkılmasının temel nedeni işgücünün aşırı sömürülmesiydi: serfler, lordların malikânelerinden *en masse** ayrılmışlardı. Kalanlar ise, sistemin eski temel üzerinde sürdürülmesini sağlamak için sayıca çok azdılar ve çok yorgun düşmüşlerdi. Ticaretin doğuşundan daha çok, işte bu gelişmeler, feodal egemen sınıfı —iş hizmetlerinin hafifletilmesi, malikane topraklarının kiracı çiftçilere verilmesi ve benzerleri gibi— sonuçta kırsal kesimdeki üretim ilişkilerinin dönüşümüne yol açan çözümleri benimsemeye zorlamıştır.

Dobb'un Kuramının Eleştirisi

Bu kuramını geçerli kılabilmek için Dobb'un, gerek feodal egemen sınıfın artan gelir gereksinmesinin, gerekse serflerin toprakları bırakıp kaçmasının feodal sistemin içinde yürürlükte olan güçlere dayanarak açıklanabileceğini göstermesi gerekir. Şimdi bunu nasıl yapmaya çalıştığını görelim.

Önce konuyu, feodal lordların artan gelir gereksinmesi açısından ele alalım. Burada Dobb, feodal sistemin doğasına

* Kitle halinde (Ç.N.)

özgü saydığı bazı etkenleri sıralıyor. Serfler horlanıyor ve öncelikle bir gelir kaynağı olarak görülüyordu (s. 43 ve dev.) Asalak sınıfın boyutları, soylu ailelerin doğal gelişmesinin; fief sistemindeki alt - katmanlaşmanın ve hizmetlilerin sayısındaki artışın —ki bunların tümü de "serf nüfusunun artı emeğiyle beslenmek zorundaydı"— sonucu olarak genişleme eğilimindeydi. Savaş ve haydutluk "feodal malikanelerin harcamalarını şişiriyor" ve "toprağı işe yaramaz ve harap bir hale getiriyordu". Son olarak, "şövalyelik çağının gelişmesiyle birlikte *magnificentia** kültlerinin içinde birbirlerinden geride kalmamak için hesapsız şölenlere ve masraflı gösterişlere girişen soyluların malikanelerindeki israflar da artmıştı." (s. 45)

Bu etkenlerden ikisi —serflerin çıkarlarının göz önüne alınmaması ve savaşla haydutluk— bütün bu dönem boyunca var olmuştur ve eğer bunlar zaman içinde daha yoğun bir hale gelmişlerse konu açıklama gerektirir: bu durum, olduğu gibi, feodalizmin doğal bir özelliği olarak kabul edilemez. Ne var ki, Dobb böylesi bir gelişmeyi açıklamak için herhangi bir çaba göstermemektedir; üstelik feodal gelişimin dönüm noktasında Haçlı seferlerine bağladığı özel israfın bile önemi kuşkuludur. Zaten haçlılar Doğu'da savaşmışlar ve doğal olarak geçimlerini o topraklardan çıkarmışlardı; Haçlı seferleri, bir ölçüde, destekleyenlere ve katılanlara maddi kazanç sağlayan ganimet seferleriydi ve bunlar zamanın "normal" feodal savaşlarının yanısıra gitmekten çok, onların yerini almışlardı. Genelde bu iki etken, Dobb'un kuramı için çok az destek sağlıyor gibi geliyor bana.

Bununla birlikte öteki iki etken, yani asalak sınıfın boyutlarının büyümesi ve soylu malikanelerinin gittikçe artan israfı söz konusu olduğunda, durum bir ölçüde değişiyor. Burada daha fazla gelir gereksinmesinin *prima facie*** görülebilen kanıtlarını bulmaktayız. Ancak bu arada Dobb'nu kuramına da gerekli desteği elde edip etmediğimiz kuşku götürür. Asalak sınıfın genişlemesine, serf nüfusunun artışı eşlik etmiştir. Dahası, bütün ortaçağ boyunca ekilebilecek, tarıma elverişli yeterli ölçüde toprak bulunmaktay-

* Debdebe (Ç.N.)
** İlk bakışta (Ç.N.)

dı. O halde, son derece tutucu doğasına karşın, feodal sistem yavaş fakat kararlı bir biçimde genişlemişti. Savaşın asıl bedelini üst sınıfların çektiğini de düşünürsek —çünkü yalnız bunlar silah taşıma hakkına sahiptirler— asalak sınıfın önemli bir *görece* artış gösterip göstermediğinden de rahatlıkla kuşku duyabiliriz. Her iki yönde de açık ve olgulara dayanan kanıtlar bulunmadığı sürece, açıktır ki bu etkene belirleyici bir ağırlık tanımakta haklı olamayız.

Öte yandan, feodal yönetici sınıfın israfındaki artışın gerçekliğinden kuşkulanmak için hiçbir neden yoktur: burada kanıtlar boldur ve tümü de aynı yöne işaret eder. Ancak artan bu israf, feodal sistemin doğasıyla açıklanabilecek bir gelişme midir; yoksa feodal sistemin dışında oluşagelen başka bir şeyi mi yansıtmaktadır? Genel nedenlerle, dayanarak bu ikincisinin daha doğru olduğunu düşünüyorum. Tüketici zevklerinde kendiliğinden meydana gelen değişiklikler, kapitalizm gibi dinamik bir sistemde bile, gözardı edilebilecek kadar az önem taşır[6], bu durum feodalizm gibi geleneklerle sınırlı bir toplum için özellikle geçerlilik kazanır. Kaldı ki, feodal sistemin dışına bakar bakmaz feodal yönetici sınıfın israfındaki artışı açıklayacak birçok nedenle karşılaşırız: ticaretin 11. yüzyıldan başlayarak hızla gelişmesi. sürekli artan miktar ve çeşitlilikteki malı bu sınıf için ulaşılır kılmıştır. Dobb, ticaret ve feodal yönetici sınıfın gereksinmeleri arasındaki bu ilişkinin varlığını kabul etmekle birlikte, bana kalırsa bunun üzerinde çok az durmuştur. Eğer buna gereken ağırlığı vermiş olsaydı, yönetici sınıfın artan israfının, feodal sistemin kendi içinden gelen nedenlere bağlı olduğunu öne süremeyecekti.

Şimdi de, serflerin topraktan kaçışı sorununa dönelim. Bu sorunun 14. yüzyıla özelliğini veren feodal ekonomi krizinin önemli bir nedeni olduğundan kuşku duyulamaz. Dobb, bunun feodal lordların zulmüne bağlı olduğunu (bu zulmün kökeni de gelir için duyulan artan gereksinmedir) ve böylece de sorunun feodal sistemin içsel bir süreci olarak

6. Böylece, örneğin Schumpeter, kapitalizmde «tüketicinin zevkini değiştirmesindeki inisiyatifinin gözardı edilebileceğini ve tüketicilerin zevklerindeki bütün değişikliklerin üreticilerin eylemine bağlı olduğunu ve onun tarafından oluşturulduğunu» varsaymakta kendini haklı görür (Business Cycles, New York, I, s. 73. Söylemek gereksiz: bu varsayım, üretimin tüketime öncelliğini söyleyen Marksist kuramın tümüyle uygundur.

açıklanabileceğini varsaymaktadır. Ancak bu varsayımına inandırıcı bir çerçeve çizebilmiş midir?[7]

Sanmıyorum. Efendileri ne kadar zorba olursa olsun, gidecek bir yerleri olmadıktan sonra, serfler malikaneleri kolaylıkla terkedip gidemezlerdi. Yukarıda da belirttiğim gibi feodal toplumun bir başıboş nüfus fazlası yaratma eğiliminde olduğu bir gerçektir; fakat toplumun tortusunu meydana getiren bu başıboş nüfus malikanelerde kendilerine yer kalmayan serflerden oluşmaktadır ve toplumsal merdivenin en alt basamağına inmek için büyük sayıda serfin bile bile topraklarından ayrılabileceklerini düşünmek hiç de gerçekçi değildir.

Ancak, serflerin bu kaçışının özellikle kentlerin 12. ve 13. yüzyıllarda gelişmesiyle eşzamanlı olarak ortaya çıktığını dikkate aldığımızda bütün bu sorun —Dobb'un şaşılacak kadar az önem vermiş olduğu— tümüyle yeni bir yön kazanmaktadır. Hızla gelişen —ve özgürlük, iş ve daha ileri bir toplumsal konum vadeden— kentlerin, baskı altındaki kırsal nüfusu güçlü bir mıknatıs gibi etkilediği kuşku götürmez. Kentlilerin kendileri de, ek işgücüne ve askeri güçlerini arttırmaya yarayacak daha çok askere gereksinme duyduklarından, serflerin efendilerinin egemenliğinden kaçışını kolaylaştıracak her türlü çabayı göstermişlerdir. "12. yüzyılda kentlilerin köylüleri kentlere kaçmaya davet ediş biçiminde" diyordu Marx, Engels'e bir mektubunda: "genellikle çok dokunaklı bir yan vardır." Başka türlü anlaşılması olanaksız olan topraktan uzaklaşma hareketi, bu arka planla birlikte kentlerin gelişmesinin doğal bir sonucu olarak görülmektedir. Serfleri kaçmaya hazırlaması bakımından, Dobb'un sözettiği baskının önemli bir etken olduğu kuşkusuz; ama bu baskı kendi başına etki gösterdiğinde büyük oranlardaki bir göçe kolay kolay yol açamayacaktır[9].

7. Belirtilmelidir ki, bu kanıtlanmış bir gerçek değil, bir varsayımdır. Dobb'un Önsöz'de kendisine borçluluğunu belirttiği ortaçağ ekonomi tarihi araştırmacısı Rodney Hilton bir yazısında «belirtilen nedenle [yani dayanılmaz zulüm ortamı] göze çarpacak sayıda köylünün, bulundukları yerleri terkettiklerine ilişkin yeterli hiç bir istatistik kanıt yoktur» demektedir. **Modern Quarterly**, II, Yaz, 1947, s. 268.

8. **Selected Correspondence**, s. 74.

9. İlerde de belirteceğim gibi, Doğu Avrupa'da köylüleri lordların merhametine terkeden ve 15. yüzyılda serfliğin bu bölgede yeniden ortaya çık-

Eğer kentlerin ortaya çıkışının feodal sisteme içsel bir süreç olduğu gösterilebilseydi, Dobb'un feodalizmin çöküşünü içsel nedenlere bağlayan kuramı belki de kurtarılabilirdi. Ancak okuduğum kadarıyla Dobb bunu savunamaz. Ortaçağ kentlerinin *kökeni* sorusu karşısında eklektik bir konum alıyor; ancak bu kentlerin *büyümesinin* genellikle ticaret merkezleri olarak taşıdıkları önemle orantılı olduğunu belirtiyor. Ticaret, her ne anlamda olursa olsun, bir feodal ekonomi biçimi olarak kabul edilemeyeceğine göre, bundan Dobb'un, kent yaşamının doğuşunun feodal nedenlerin ürünü olduğunu kolay kolay iddia edemeyeceği sonucu ortaya çıkar.

Dobb'un feodalizmin çöküşü kuramının bu eleştirisini özetlersek: Batı Avrupa feodalizminin yasalarını ve eğilimlerini çözümlemeyi gözardı ettiği için Dobb, gerçekte, ortaya çıkışları yalnızca dışsal nedenlerle açıklanabilecek belirli tarihsel gelişmeleri sisteme özgü yönsemeler olarak görme yanlışına düşmüştür.

Feodalizmin Çöküşü Kuramı Üzerine Birkaç Söz Daha:

Dobb'un feodalizmin çöküşüne ilişkin kuramını birkaç nedenle yetersiz bulmakla birlikte, yine de sorunun çözümüne önemli bir katkıda bulunduğu kanısındayım. Geleneksel kuramlara ilişkin özgül eleştirilerinden çoğu haklıdır; Dobb'un vurguladığı etkenleri —özellikle yönetici sınıfın artan israfı ve serflerin topraktan kaçışı— göz önüne almayı başaramayan herhangi bir kuramın geçerli olamayacağı açıktır. Bu yüzden aşağıdaki notlar ve düşünceler, Dobb'un görüşlerinden ayrıldıkları noktalarda bile, ona çok şey borçludurlar.

Bana kalırsa Dobb, genel olarak kabul gören kuramın

masına yol açan neden, buradaki kent yaşantısının görece zayıflığıdır. Ha tırlanacağı gibi Dobb, Doğu Avrupa'daki bu "ikinci serflik", ticaretin zorun lu olarak feodal ekonominin çözülmesini getirme yönsemesinde olduğu gö rüşüne karşı kullanmıştı. Şimdi artık görebiliyoruz ki, sorun gerçekte çok daha karmaşıktır. Ticaret merkezlerine yakın yerlerde ticaretin feodal ekonomi üzerindeki etkisi güçlü bir biçimde çözücüdür; oysa merkezlerden uzaklaştıkça tam tersi bir etki yapmaktadır. Bu ilerde yeniden değineceğimiz önemli bir sorundur.

feodalizmin çöküşündeki temel nedenin ticaretin gelişmesi olduğunu savunan yönünü, sarsmayı başaramamıştır. Bununla birlikte, ticaretin feodal sistem üzerindeki etkisinin çoğu zaman sanıldığından çok daha karmaşık olduğunu göstermiş bulunuyor: Ticaretin, para ekonomisine eşit olduğu; para ekonomisinin ise doğal olarak feodal ilişkilerin çözüştürücüsü olduğu düşüncesi fazlasıyla basittir. Ticaretin feodal ekonomi ile ilişkisini daha yakından incelemeye çalışalım.[10]

Benim görüşüme göre, bu konudaki temel karşıtlık "para ekonomisi" ile "doğal ekonomi" arasında değil, pazar için üretim ile kullanım için üretim arasındadır. Önce ticaretin pazar için üretim *sistemini* nasıl bir süreçle ortaya çıkardığını ve sonra da bu sistemin daha önceden varlık sürdüren, feodal, kullanım için üretim sistemine etkilerini açıklamaya çalışmalıyız.

En ilkelleri dışında her ekonomi, belli bir oranda ticareti gerektirir. Nitekim Avrupa Karanlık Çağı'nın yöresel köy pazarları ve seyyar satıcıları feodal düzen için bir tehdit olmaktan çok, onu ayakta tutan öğelerdi: bunlar, ekonomik ilişkilerin yapısını etkileyecek kadar büyümeksizin temel gereksinmeleri karşılıyorlardı. 10. yüzyılda (veya belki de daha önce) ticaret, ilk genişlemeğe başladığında, salt yerel olanından farklı olarak uzun mesafeler üzerinden ve zamanın yüksek ulaşım harcamalarını kaldırabilecek görece pahalı malların değişimi biçiminde olmuştur. Ticaretin bu gelişmesi, seyyar satıcılık sistemi denebilecek bir biçimle sınırlı olduğu sürece, etkileri önemsiz kalmıştır. Ancak ticaret seyyar satıcılık dönemini aşınca; yerleşik ticaret ve taşıma, aktarma merkezlerinin kurulması sonucunu verme-

10. Ortaçağda ticaretin gelişmesi sorununun ilkesel açıdan feodalizmin çöküşü sorunundan ayrı olduğunu belirtmeliyim. **Nedeni ne olursa olsun** ticaretin arttığı varsayılınca, feodalizmin bundan şu ya da bu biçimde etkilenmesi zorunludur. Burada ticaretin gelişim nedenlerini incelemenin olanağı bulunmuyor; yalnızca —11. yüzyılda Akdeniz ile Batı limanları arasındaki taşımacılığın yeniden açılması ve 10. yüzyıldan başlayarak Kuzey Denizi'nden ve Baltık'tan Rusya üzerinden Karadeniz'e inen ticaret yollarının İskandinavyalılar tarafından geliştirilmesini vurgulayan— Pirenne'nin kuramını çok inandırıcı bulduğumu söylemekle yetineceğim. Ancak Batı Avrupa feodalizminin çökmesine yol açan belirleyici etken olarak ticaretin gelişmesini kabul etmek için Pirenne'nin kuramını benmsemenin zorunlu olmadığı da açıktır.

ye başlayınca, nitelikçe yeni bir etken ortaya çıkmıştır. Çünkü bu merkezler uzun mesafe üzerinden değişime dayanmakla birlikte, kendileri de, kaçınılmaz olarak meta üretiminin yaratıcıları haline geldiler. Bunlar, gereksinmelerini kendilerini çevreleyen kırsal bölgelerden sağlamak zorundaydılar. Malikane ekonomisinde görülenin çok üstünde bir uzmanlaşma ve işbölümünü içeren el zanaatları, yalnız kent nüfusunun kendi gereksinmelerini karşılamakla kalmadı; aynı zamanda kırsal nüfusun, kent pazarlarında elde ettiği kazançlarla satın alabileceği malları da sağladı. Bu süreç genişledikçe, uzun mesafe tüccarlarının, ticaret merkezlerinin büyümesinde çekirdek görevini gören etkinlikleri o benzersiz önemini yitirdi ve büyük bir olasılıkla birçok durumda, kent ekonomisinde ikincil bir yer tutar hale geldiler.

Böylece uzun-mesafe üzerinden ticaretin nasıl eski feodal tüketim için üretim sisteminin yanı sıra bir değişim için üretim *sistemi* var ederek yaratıcı bir güç olabildiğini görüyoruz.[11] Böyle yanyana kondukları zaman bu iki sistem, doğal olarak birbirlerini etkilemeye başladılar. Şimdi, değişim ekonomisinden kullanım ekonomisine uzanan etki akımlarının bazılarını inceleyelim.

Herşeyden önce ve belki de en önemlisi, üretimin malikane örgütlülüğünün verimsizliği —bir rakibi bulunmadığı sürece, belki de hiç kimse bunu farketmemiş ya da önem vermemiştir— daha rasyonel bir işbölümü ve uzmanlaşma sisteminin ortaya koyduğu karşıtlıkla açığa çıktı. İmal mallar bir araya gelince, feodal malikanelerin değişim ekonomisatın alınabiliyor; satın alma yönündeki bu zorlama, satma yönünde de bir zorlama meydana getiriyordu. Bu zorlamalar bir araya gelince, feodal malikanelerin değişim ekonomisinin yörüngesine girmesini güçlü bir biçimde etkilemişlerdir. "Her önemli malikanenin, tarım araçları ve kumaş imal etmek amacıyla birkaç serf besleyerek ayakta tuttukları ev atelyelerinin, bu atelyelerde yapılanların çok daha iyisi komşu kentteki zanaatkarlar tarafından yapıldığına göre,

11. Bununla ilişkili olarak, ekonominin bu iki biçimi arasındaki karşıtlığın hiçbir şekilde kent ve köy ekonomisi arasındaki karşıtlıkla özdeş tutulamayacağı önemle belirtilmelidir. Kent ekonomisi kadar pazara yönelmiş köy ekonomisi de değişim ekonomisinin kapsamındadır. Bu nedenle bu iki ekonomi biçiminin bağıl önlemleri, hiçbir zaman kent nüfusunun köy nüfusuna oranı gibi basit bir göstergeye vurularak ölçülemez.

şimdi artık ne faydaları kalmıştı ki?" diye soruyor Pirenne: "Bunlar, 12. yüzyılda hemen her yerde kaybolup gittiler"[12]

İkinci olarak, değişim değerinin ağır bir ekonomik gerçek olarak yoğunlaşan varlığı da, üreticilerin tutumlarında dönüşüme yol açar. Şimdi artık kolaylıkla yok olabilecek bir yığın mal toplamak gibi saçma bir yolla değil, para ya da paraya çevrilebilecek haklar gibi çok elverişli ve taşınabilir biçimiyle servet edinmek olanaklıdır. Servet sahipliği, değişim ekonomisinde kısa sürede kendi içinde bir amaç olur çıkar ve bu psikolojik dönüşüm, yalnız değişim ekonomisiyle doğrudan doğruya ilgili olanları değil, aynı zamanda (kuşkusuz daha az bir ölçüde olsa da) onunla ilişki içinde olanları da etkiler. Bu nedenle yalnızca tüccar ve satıcılar değil, eski feodal toplumun üyeleri de ekonomik işlere karşı, bugün için işadamı tavrı diyebileceğimiz, bir tutum takınırlar. İşadamları *her zaman* daha çok gelire gereksinme duyduğundan; burada, —Dobb'un feodalizmin çöküşü için ne kadar önemle vurguladığını az önce gördüğümüz,— yönetici sınıfın artan gelir gereksinmesi üstüne getirilebilecek açıklamanın bir bölümüyle karşılaşıyoruz.

Üçüncü ve yine aynı bağlamda önemli olan nokta, feodal yönetici sınıfın zevklerindeki gelişmedir. Pirenne'in bu süreç üstüne getirdiği tanımlamayla:

"Ticaret, yayıldığı her yönde, beraberinde getirdiği tüketim maddelerine karşı bir istek yarattı. Her zaman olduğu gibi aristokrasi kendisini lüksle ya da hiç olmazsa toplumsal konumlarına uygun düşen bir konforla çevrelemek istedi. Örneğin 11. yüzyıl ile 12. yüzyıldaki ikî şövalyenin yaşantılarını karşılaştırdığımızda, bu iki dönem arasında yiyecek, giyecek, ev eşyası ve hepsinden önemlisi silahların gerektirdiği masrafların nasıl yükseldiğini derhal görürüz."[13]

Burada vardığımız yer muhtemelen feodal yönetici sınıfın ortaçağın sonlarında artan gelir gereksinmesinin kilit noktasıdır.

Son olarak, değişim ekonomisinin merkezi ve yuvası olan kentlerin ortaya çıkışı, kırsal kesimin hizmetli nüfusunda daha özgür ve iyi bir yaşantı beklentisine yol açtı. Bu, Dobb'un haklı olarak feodalizmin çöküşünün belirleyi-

12. Pirenne, a.g.e., s. 62
13. Pirenne, a.g.e., s. 81

ci etkenlerinden saydığı topraktan kaçışın ortaya çıkmasının ana nedeniydi kuşkusuz.

Değişim ekonomisinin yükselişinin eski düzen üzerinde daha başka etkileri de olduğu kesindir; fakat sözünü ettiğimiz bu dördünün, önceden varlık sürdüren üretim *sisteminin* yıkılmasını sağlayacak yaygınlık ve güçlülük göstermiş olduğunu sanıyorum. Daha yüksek bir derecede uzmanlaşmış olan üretimin üstün verimliliği, gündelik kullanım yerine pazar için üretimle elde edilecek daha büyük kazançlar, kent yaşantısının işçi için daha çekici oluşu: işte bu etkenler, birkez kendi ayakları üstünde duracak kadar güçlendikten sonra, artık yeni sistemin zaferi kazanmasını yalnızca bir zaman sorunu haline sokmuştur.

Değişim ekonomisinin zaferinin, ne serfliğin ne de malikane çiftçiliğinin sonu anlamına gelmesi zorunlu değildir. Değişim ekonomisi kölelik, sertlik, bağımsız kişisel işçilik ya da ücretli işçilikle bağdaşabilir. Tarih, bütün bu emek biçimleriyle yapılan pazar için üretimin zengin örnekleriyle doludur. Bu nedenle, ticaretin gelişmesinin kendiliğinden serfliğin ortadan kalkışını da getirdiğine ilişkin kuramı reddederken, Dobb tümüyle haklıdır: eğer serflik feodalizmle özdeş tutulursa, kuşkusuz bu, *ex definitione** feodalizm için de doğru olur. Değişim ekonomisinin gelişiminin serfliğin çöküşü ile gerçekte başabaş yürüdüğü olgusu açıklama gerektirmektedir; doğal bir oluşum olarak kabul edilemez.

Bu sorunu çözümlerken, Batı Avrupa'da serfliğin çöküşünde görülen eşitsizlik özelliğini gözardı etmemizin bir sakınca doğurmayacağı kanısındayım. Dobb, Batı Avrupa'nın bazı bölgelerinde bir süre için ticaretteki ilerlemeyi, serflik bağlarının gevşemesi yerine yoğunlaşmasının izlemiş olduğunu belirtmektedir. Kuşkusuz bu doğrudur ve önemlidir; Dobb, birçok yüzeysel paradoksu açıklamayı da başarmaktadır. Ancak bu geçici ve parçaya ilişkin ters yönsemelor, bağımsız köylü işgücünü ya da (çok daha küçük bir ölçüdo) ücretli işgücünü kullanarak yapılan kiracı çiftçiliğinin, sürekli bir biçimde serf işgücünü kullanan malikane çiftçiliğinin yerini aldığı genel tablonun bütününü perdolomomelidir. Asıl sorun, altta yatan bu yönsemenin saptanmasıdır

* Tanım gereği (Ç.N.)

Kanımca, burada etkili olan nedenler karmaşasından iki tanesi, belirleyici bir önemle öne çıkmaktadır. Her şeyden önce, kentlerin bütün Batı Avrupa'da oldukça genelleşen gelişmeleri, malikane topraklarından kaçan serflere bir iltica limanı sağlamaktan çok daha önemli bir etki göstermiştir: geride kalanların durumlarını da değiştirmiştir. Muhtemelen, serflerin toplam sayısına oranla yalnızca küçük bir bölümü gerçekten eşyalarını sırtlayıp kentlere göçmüştür; ne var ki bu göç, kentlerde yararlanılan yüksek standartların baskısının kırsal kesimde de etkili bir biçimde duyulmasına yetmiştir. İşçilerin, daha yüksek bir ücret alabilecekleri bir yere gitme olanağına sahip oldukları düşük ücret bölgelerinde, ücretlerin artması nasıl zorunlu ise; kentlere göçme olanağını elde ettiklerinde, serflere de aynı şekilde bazı ayrıcalıkların tanınması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bu ayrıcalıklar ise zorunlu olarak daha fazla özgürlük ve feodal yükümlülüğün, para rantına dönüşmesi yönünde gerçekleşmiştir.

İkinci olarak, malikane genelde pazar için üretime dönüştürülebilirdiyse de —ki birçok durumda dönüştürülmüştü— temel olarak bu amaç için yetersiz ve elverişsizdi. Teknikler, ilkeldi ve işbölümü gelişmemişti. Yönetim açısından bakılırsa, malikane kullanışsızdı: özellikle üretim ve tüketim birbirlerinden net bir biçimde ayrılmadıklarından, ürünlerin maliyetlendirilmesi hemen hemen olanaksızdı. Üstelik malikane toprakları üzerindeki her şey, gelenek ve göreneklere göre düzenlenmişti. Bu, yalnızca tarım yöntemleri için değil, fakat yapılan işin miktarı ve bunun gerekli - emekle artı - emek arasındaki bölünüşü için de geçerliydi: serfin yükümlülükleri olduğu gibi, hakları da vardı. Bütün bu geleneksel kurallar ve düzenlemeler yığını, insan ve malzeme kaynaklarının parasal kazançlar için rasyonel olarak sömürülmesinin karşısına sayısız engel çıkartıyordu.[14] Değişmiş bir ekonomik düzenin gereksinmelerini kar-

14. Dobb'un çoğu zaman feodalizmin bu yönünü görmezlikten geldiği ve serfliğin kaldırılmasından yalnız köylünün kazançlı çıkacağını varsaydığı anlaşılmaktadır. Unutmaktadır ki: «Köylülerin azatlanması gerçekte toprak sahibinin de azatlanmasıdır. Çünkü bundan böyle toprak sahibi onun toprağına bağlı olmayan özgür kişilerle iş yapmak durumunda kalacak ve topraklarını, kısa dönemli oluşları nedeniyle, artan toprak rantına uygun olarak değiştirilebilme olanağı bulunan feshedilebilir basit akitlerle işlete-

şılamak için yeni ve verimli üretim tiplerinin, yeni örgütlenme biçimlerinin ergeç bulunması gerekliydi.

Bu uslamlama, Doğu Avrupa'da 16. yüzyıl ve sonrasında görülen Dobb'un o önemle vurguladığı, "ikinci serflik" tarafından çürütülmekte midir? Bu durumda ticaret yapma olanaklarının gelişmesi, nasıl olmuştur da kölelik bağlarının dramatik ve sürekli bir yoğunlaşmasına yol açmıştır?

Bu soruların karşılığı, sanırım ki, ikinci serfliğin coğrafyasında, yeni değişim ekonomisinin merkezinden doğuya doğru gittiğimizde bu görüngünün gitgide belirginleşmesi ve sertleşmesi olgusunda yatmaktadır.[15] Kent yaşantısının en çok gelişmiş olduğu merkezde, tarım emekçisi toprağa bağlı kalmaya karşı bir seçeneğe sahiptir; bu da ona pazarlığa girişebileceği güçlü bir konum sağlamıştır. Egemen sınıf, parasal kazançlar gözeterek pazar için üretime yöneldiğinde yeni, daha esnek ve görece ileri olan sömürü biçimlerine başvurmak zorunluluğuyla karşılaşmıştır. Öte yandan değişim ekonomisinin sınırlarında, toprak soylusuyla tarım emekçisinin birbirleri karşısındaki durumu çok değişiktir. İşçi kaçıp uzaklaşamaz, çünkü gidecek bir yeri yoktur: üstelik hiç kent yaşantısının uygarlaştırıcı yakınlığının etkisinde kalmamış olan bir lordun merhametine sığınmıştır. Ticaretin genişlemesi bu durumdaki yönetici sınıfa kazanç tutkusunu aşıladıkça, sonuç yeni sömürü biçimlerinin geliştirilmesi değil, eski biçimlerin yoğunlaştırılması olacaktır. Aşağıdaki alıntıda Marx (burada özel olarak Doğu Avrupa-

bilecekti» Pirenne, **A History of Europe from the Invasions to the XVI th Century**, New York, 1939, s. 533.

15. Pirenne şu coğrafi açıklamayı yapmaktadır: «Elbe'nin batısında bu değişikliğin angaryanın, zorunlu çalışmanın ve her çeşit keyfiliğin yeniden ortaya çıkmasının ötesinde özel sonuçları olmadı. Ancak nehirin öte yanında, Brandenburg, Prusya, Silezya, Avusturya, Bohemya ve Macaristan'da bu durumdan en acımasız bir biçimde yararlanıldı. 13. yüzyılın özgür kolonicilerinin çocukları sistemli bir biçimde topraklarından yoksun kılındılar ve kişisel serfler (Leibeigene) durumuna indirgenidiler. Malikânelerin kitlesel sömürüsü bunların topraklarını kendi içinde eritti ve onları köleliğe o kadar yakın bir duruma indirdi ki, serfin kendisinin topraktan ayrı olarak satılması olanaklı hale geldi. 16. yüzyılın ortalarından sonra Elbe'nin ve Südet dağlarının doğusunda kalan bölgenin tümü beyaz kölelerine uyguladıkları insancıllık ölçüleri açısından, Antiller tarmcılarıyla karşılaştırılabilecek Junkerler tarafından sömürülen Rittergüterlerle doldu» a.g.e., s. 534.

daki ikinci serflikle ilgili olmamasına karşın) sorunun temeline ulaşmaktadır:

"Üretimleri hâlâ köle emeği, angarya vb. gibi ilkel biçimler içinde devinen insanlar, kapitalist üretim tarzının egemen olduğu uluslararası bir pazarın girdabına kapılıp, başlıca amaçları ürettiklerini ihraç ederek satmak olur olmaz, köleliğin, serfliğin... barbarca dehşetlerine, aşırı çalıştırmanın uygarlaşmış dehşetleri eklenir."[16]

Dobb'un kuramı, Batı Avrupa feodalizminin çöküşünün, toplumsal işgücünün egemen sınıf tarafından aşırı sömürülmesine bağlı olduğunu ileri sürmektedir. Eğer bu bölümün uslamlaması doğruysa, Batı Avrupa feodalizminin çöküşünün, egemen sınıfın toplumsal işgücü üzerinde denetim sağlamasındaki yeteneksizliğinden ve bu nedenle de aşırı derecede sömürememesinden ileri geldiğini söylemek bana daha doğru gelmektedir.

Batı Avrupa'da Feodalizmden Sonra Ne Geldi?

Dobb'un —hiç kimse tarafından ciddi bir biçimde karşı çıkılamayacak nitelikteki— kronolojisine göre, Batı Avrupa feodalizmi 14. yüzyılda keskin bir kriz dönemine girmiş ve bundan sonra da, değişik bölgelerde az çok hızlı bir biçimde çözülmüştür. Öte yandan, kapitalist dönemin başlangıcı için 16. yüzyılın ikinci yarısından daha erken bir tarihden sözedemeyiz. Bu şu soruyu ortaya çıkarmaktadır: "bu tarih ile (yani feodalizmin çözülmesi) 16. yüzyılın ikinci yarısı arasındaki dönem için —belirttiğimiz tarihlere göre üretim tarzı açısından bu dönem ne feodal, ne de henüz kapitalist olmadığına göre— ne demek gerekmektedir?" (s. 19). Bu önemli bir sorudur ve soruyu bu netliğiyle ortaya attığı için Dobb'a şükran borçluyuz.

Dobb'un kendi sorusuna verdiği karşılık ise kararsız ve belirsizdir (s. 19-21). Doğrudur gerçi; feodal üretim tarzı "çözülmenin ileri bir aşamasına ulaşmıştır."; "bir ticaret burjuvazisi zenginleşmiş ve nüfuz sahibi olmuştur"; "kent el zanaatlarında, zengin ve orta halli mülk sahibi çiftçilerin gelişmesinde, feodalizme karşı bağımsızlığını kazanmış bir üretim tarzı görülmektedir"; "küçük kiracıların büyük

16. Capital, I, s. 260 (Türk. Bas. Kapital, Çev. A. Bilgi, I, s. 250)

çoğunluğu... bir para rantı ödemektedir." ve "malikanelerde çoğu kez ücretli emekle çiftçilik yapılmaktadır." Ne var ki Dobb, bunların hemen hemen herbirini nitelikçe irdeledikten sonra, konuyu şu şekilde özetlemektedir: "kırsal kesimde üreticilerle lordları ve efendileri arasındaki toplumsal ilişkiler, ortaçağ niteliğini korumuş ve feodal düzenin en azından dış görünüşünün büyük bir bölümü varlığını sürdürmüştür." Diğer bir deyişle, benim anladığım, Dobb'un yanıtı her şeye karşın bu dönemin feodal olduğudur.

Oysa bu yanıt pek tatmin edici değildir. Eğer bu dönem feodal sayılacaksa, Dobb'un kapsayıcı tanımının görüşaçısıyla bile olsa, dönemin en azından serfliğin kırsal kesimde süregiden üstünlüğüyle nitelendirilebilmesi gerekir. Oysa bütün Batı Avrupa'da serfliğin görece küçük boyutlara düşmesinin tam bu dönemde gerçekleştiği görüşünü destekleyen sağlam kaynaklar bulunmaktadır. Marx'ın yazdığına göre:

"İngiltere'de serflik, 14. yüzyılın son döneminde hemen hemen ortadan kalkmıştır. Bu dönemde nüfusun büyük çoğunluğu, 15. yüzyılda ise daha da büyük bir bölümü, mülkiyet hakları hangi feodal isim arkasında gizli olursa olsun, özgür köylü mülk sahiplerinden oluşmaktaydı."[17]

Marx'ın bu gelişmenin kıta üstündeki yaygınlığı üstüne bazı kuşkuları olduğu anlaşılmaktadır; fakat ömrünün sonlarına doğru bunlardan vazgeçmiş olsa gerek. 1882'nin sonunda, Marx'ın ölümünden üç ay önce Engels eski Alman toprak sistemi *Mark*'a ilişkin bir yazı yazmıştı. Engels bu el yazısı metnini, "benim için en önemli nokta serfliğin 13. ve 14. yüzyıllarda hemen hemen tümüyle —hukuksal alanda veya fiilen— ortadan kalkmasıdır *(Zurucktreten);* çünkü daha önce bu sorun üstüne farklı bir görüş öne sürmüştünüz"[18] diyerek Marx'a göndermişti. İki gün sonra Marx şu yanıtı verdi: "Metni geri yollarken belirtmeliyim: *çok iyi,*"[19] Engels'in buna yanıtı ise şöyleydi: "Serflik tarihi üzerinde iş dünyasında dedikleri gibi "anlaşma içinde ilerlediğimiz" için memnunum."[20]

17. Capital, I, s. 788 (Türk Bas. Kapital, Çev. A. Bilgi, I, s. 733)
18. Selected Correspondence, s. 408
19. Briefwechsel, Marx-Engels-Lenin Institute, IV, s. 694. Bu mektup Selected Correspondence'da bulunmamaktadır.
20. Selected Correspondence, s. 411

Bu alıntılar Marx ve Engels'in, 15. yüzyılda feodal biçimlerin büyük ölçüde özlerini kaybetmiş olduğu ve bütün Batı Avrupa'da serfliğin, üretimin egemen ilişkisi olma durumunun sona erdiği yargısını benimsediklerini göstermektedir. Dobb tarafından gösterilen kanıtlarda, beni bu yargıyı tersine çevirmekte haklı olacağımıza inandıracak hiçbir şey yok.

Dobb buna, bu görüşle ters düşmediğini, serfliğin özünde ortadan kalktığını kabul ettiğini ve bu dönemi feodal olarak nitelendirmesinin temelde, köylünün hâlâ hareketlerinde kayıt altında ve birçok bakımdan toprak sahibine bağımlı olması gerçeğine dayandığını söyleyerek yanıt verebilir. Söylediklerinin (s. 65-66) bu şekilde yorumlanabileceğini sanıyorum. Dobb'un ne demek istediğini çok iyi anlayabilecek bir durumda olan Christopher Hill de bu yorumu desteklemektedir. Hill'e göre:

"Dobb'un feodalizm tanımı ona kırsal İngiltere'nin 15. ve 16. yüzyıllarda nasıl olduğunu netleştirebilme olanağı sağlamaktadır. Feodalizmi iş hizmetleri ile özdeş tutan ve İngiltere'de serfliğin kaldırılmasına büyük önem veren görüşe karşı çıkmaktadır. Dobb, para rantı ödeyen köylülerin (16 yüzyıl İngiltere'sinde kırsal nüfusun büyük çoğunluğu) himayesinde yaşadıkları toprak sahibine daha başka birçok biçimde bağlı olabileceklerini göstermektedir... 16. yüzyıl İngiltere'sinde tarım alanında kapitalist ilişkiler yayılıyordu, ancak ülkenin büyük bölümünde egemen sömürü ilişkisi hâlâ feodaldi... Önemli olan lordla köylü arasındaki ilişkinin *hukuksal biçimi* değil, bu ilişkinin ekonomik içeriğidir."[21]

Kanımca, feodalizm kavramını bu yönde genişletmek, onu bilimsel kullanım açısından gerekli olan kesinlik niteliğinden yoksun bırakmaktır. Eğer kiracıların toprak sahipleri tarafından sömürülmesi ve onlara "birçok biçimde" bağlı olmaları olgusu, feodalizmin ayırdedici belirtisiyse; bugün örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nin belirli bölgelerinin de feodal olduğu yargısına varmamız gerekecektir. Böyle bir tanımlama gazetecilik açısından haklı olabilir, ancak bu noktadan kalkarak bugün Amerika Birleşik Devletleri'nin bu bölgelerinin içinde yaşadığı ekonomik sistemin

21. **The Modern Quarterly, II, Yaz, 1947, s. 249.**

ana öğeleri bakımından Ortaçağ Avrupası'nın ekonomik sistemi ile özdeş olduğu sonucuna varırsak ciddi bir karışıklığa sürüklenmeye başlarız. İngiltere'de 16. yüzyıldaki ekonomik sistemle, 13. yüzyıldaki ekonomik sistem arasında temelde bir özdeşlik olduğunu varsaydığımızda da, kuşkusuz bu kadar aşırı bir ölçüde olmamakla birlikte, yine aynı durum geçerli olacaktır sanıyorum. Her ikisini tek bir sözcükle adlandırmark ve hatta bunlara ayrı ayrı adlar vermekten kaçınmak bile, ister istemez böyle bir varsayımı davet edecektir.

O halde, feodalizmin sonuyla kapitalizmin başlangıcı arasındaki dönemi nasıl nitelendireceğiz? "III. Edward ile Elizabeth arasında bulunan iki yüz küsur yılın geçiş niteliğinde olduğu kuşkusuzdur" ve "feodal üretim tarzının çözülmesinin, kapitalist üretim tarzının gelişmesinden *önce,* ileri bir aşamaya ulaşmış olduğu; bu çözülmenin, yeni üretim tarzının eskisinin bağrında gelişmesiyle yakın bir birliktelik içinde ilerlemediği doğrudur ve bu geçişi doğru dürüst anlayabilmek için bu çok önemlidir" (s. 20) derken Dobb'un doğru yolda olduğunu düşünüyorum. Bu bana tümüyle doğru gözükmektedir ve inanıyorum ki, Dobb bu yolu izlemiş olsaydı sorunun tatmin edici bir çözümüne ulaşabilirdi.

Bir toplumsal sistemden diğerine geçişi, genellikle bu iki sistemin doğrudan karşı karşıya gelerek üstünlük için mücadele ettiği bir süreç olarak düşünürüz. Kuşkusuz böyle bir süreç, geçiş biçimlerinin varolması olanağını dışarda bırakmamaktadır; ancak bu geçiş biçimleri, her iki sistemkarışımları olarak düşünülür. Örneğin, kapitalizmden sosyalizme geçişin bu gibi çizgiler boyunca ilerlemekte olduğu açıktır; kuşkusuz bu olgu bundan önceki geçişlerin de benzer biçimde olduğunu varsaymamızı daha da kolaylaştırmaktadır.

Ne var ki, feodalizmden kapitalizme geçiş sözkonusu olduğu sürece, bu tutum ciddi bir hatadır. Dobb'un yukarıdaki sözleriyle vurguladığı gibi, Batı Avrupa'da feodalizm, kapitalizmin doğuşundan daha önce fiilen ölmemiştiyse bile, can çekişmekteydi. Bundan şu sonuç çıkmaktadır: Aradaki bu dönem feodalizmin ve kapitalizmin basit bir karışımı değildir; egemen öğeler *ne* feodal *ne de* kapitalisttir.

Burası ayrıntılı bir terminoloji tartışması yapmanın yeri değil. Batı Avrupa'da 15. ve 16. yüzyıllarda hüküm süren sistemi; feodalizmin temelini ilk olarak sarsan ve yıkım işi tamamlandıktan *bir süre sonra* da kapitalizmin gelişmesine zemin hazırlayanın meta üretimi olduğunu belirtmek için, "Kapitalizm-öncesi meta üretimi" olarak adlandırmakla yetineceğim[22]. Demek ki feodalizmden kapitalizme geçiş —kapitalizmden sosyalizme geçişte söz konusu olduğu gibi— kesintisiz tek bir süreç değildir; kökleri açısından değişik sorunlar ortaya çıkaran ve ayrı ayrı çözümlemeler gerektiren, birbirinden tümüyle farklı iki aşamadan oluşmuştur.

Feodalizmden kapitalizme geçişin bu nitelendirilişinin geleneksel Marksist görüşle çeliştiği düşünülebilir. Ancak ben aynı kanıda değilim; bu nitelendirmenin bütün yaptığı, zaten örtük biçimde varolan kimi noktaları açıklığa kavuşturmaktadır.

Marx şöyle yazıyordu:

"Kapitalist üretimin ilk başlangıçlarına, 14. ya da 15. yüzyıl gibi erken bir zamanda bazı Akdeniz kentlerinde dağınık olarak rastlamamıza karşın, kapitalist çağ 16. yüzyıldan başlamaktadır. Kapitalizmin ortaya çıktığı her yerde, serfliğin ortadan kaldırılışı çoktan sonuçlanmış ve ortaçağın en yüksek gelişmesi olan egemen kentlerin varlığı uzunca bir süreden beri sönmeye yüz tutmuştu."

22. Meta üretimi ve feodalizm karşılıklı olarak birbirine dıştalayan kavramlar oldukları için dönemin feodal olmadığını [non-feudal] ya da feodalizm-sonrası olduğunu [post-feudal] ayrıca belirtmek gereksizdir. Öte yandan, kapitalizmin kendisi bir meta üretimi biçimidir, bu nedenle "kapitalizm-öncesi" nitelendirmesinin açıkça yapılması zorunludur.

Marksist kuramda iyice benimsenmiş bir kavram olduğundan sistem için en iyi adın "basit meta üretimi" olacağı ileri sürülebilir. Ancak terimin bu biçimde kullanılmasının gereksiz bir karışıklığa yol açacağı kanısındayım. Basit meta üretimi genellikle bağımsız üreticilerin kendi üretim araçlarına sahip olduğu ve gereksinmelerini karşılıklı değişim yoluyla sağladıkları bir sistem olarak tanımlanmaktadır. Bu tür bir kuramsal yapı birçok nedenle yararlı olacaktır; örneğin, değişim değeri sorununu en basit biçimiyle ortaya koymamızı sağlar, ayrıca sınıfların doğasını ve üretim araçlarıyla olan ilişkilerini aydınlatmak açısından da yararlıdır. Ne var ki, kapitalizm öncesi meta üretiminde, üretim araçlarının en önemlisine —toprağa— geniş ölçüde, üretici olmayan bir sınıf sahiptir; bu olgu da sistemi alışılmış basit meta üretimi kavramından kesin bir çizgiyle ayırmak için kendi başına yeterlidir.

Yine:

"Meta dolaşımı sermayenin başlangıç noktasıdır. Meta üretimi ve gelişmiş meta dolaşımı, *ticaret*, sermayenin ortaya çıktığı *tarihsel ön koşulları* oluşturur. Dünya ticareti ve dünya pazarı, 16. yüzyılda sermayenin modern yaşam tarihini başlatırlar"[23].

Bunların, feodalizmden kapitalizme geçiş için ileri sürdüğüm görüşe benzer bir görüş ifade ettiklerinden kuşku duymuyorum.[24]

Feodalizmden kapitalizme geçişe ilişkin bu uslamlama çizgisini çok ileri götürmemeğe dikkat etmeliyiz. Özellikle, kapitalizm öncesi meta üretimini feodalizm, kapitalizm ve sosyalizm gibi, *kendine özgü* bir toplumsal sistem olarak sınıflandırmanın çok aşırı olacağını düşünüyorum. Sistemin tümüne birden damgasını vuracak, gerçek bir üstünlük kurmuş, hiçbir üretim ilişkisi olmamıştır. Daha hâlâ güçlü serflik kalıntıları ve ücretli emeğin canlı başlangıçları vardır; ancak istatistik anlamda en yaygın olan emek ilişkisi biçimleri açıkça kararsızdır ve tutarlı bir toplumsal düzene temel sağlamakta yetersiz kalmaktadır. Bu durum, özellikle toprak sahipleriyle, bir para rantı ödeyen ve toprakta kendileri çalışan (Christopher Hill'e göre "16. yüzyıl İngiltere'sinde kırsal nüfusun büyük çoğunluğu"nu oluşturan) kiracılar arasındaki ilişki için söz konusudur. Marx, "Kapitalist Top-

23. **Capital**, I, s. 787 ve 163. Bu bölümü kendim yeniden [İngilizce'ye] çevirdim. Moore ve Aveling çevirisi doğru değildir ve özgün metinde varolan vurguları atlamaktadır. (Türk. Bas. Kapital, Çev. A. Bilgi, I, s. 160)

24. Marx'dan bu belirli paragrafları kuşkusuz kısa ve açık oldukları için seçtim. Ancak tek başlarına alıntılar birşeyin doğruluğunu ya da yanlışlığını kanıtlayamaz. Marx'ın feodalizmden kapitalizme geçişe ilişkin görüşleri hakkında kendisi bir karara varmak isteyen okuyucu, **Kapital**'in en azından şu bölümlerini dikkatle incelemelidir: I, VIII. Kesim; III, 20. ve 47. Bölüm.

Bazı açılardan, 1857 - 58 kışında **Critique of Political Economy**'ye hazırlanırken yazdığı, yeni yayınlanan taslaklar feodalizmden kapitalizme geçişin doğasını aydınlatmakta daha da fazla değer taşımaktadır: Bkz. **Grundrisse der Kritik der Politischen Ekonomie (Rohentwurf)**, **Marx - Engels - Lenin Institute**, Moskova, 1939; özellikle I. cilt, s. 375'de başlayan, «Formen die der Kapitalistischen Produktion Vorhergehn" başlığını taşıyan bölüm. Bu kaynağın doğru bir incelemesi kendi başına bir makale konusudur; burada söyleyebileceğim tek şey, benim tümüyle **Grundrisse** elime geçmeden önce oluşturduğum Marx'ı kendi yorumlayışımın, bu yeni belgeyle onaylanmış olduğudur.

rak Rantının Doğuşu" başlığını taşıyan bölümde bu ilişkiyi büyük bir dikkatle çözümlemiş ve bunun, ancak bir geçiş biçimi şeklinde doğru olarak anlaşılabileceğinin üstünde ısrarla durmuştur:

"Ayni rantın para rantına, önce dağınık olarak, sonra ise az çok ulusal çapta ortaya çıkan dönüşümü, ticaretin, kent endüstrilerinin, genel olarak meta üretiminin ve bunlarla birlikte para dolaşımının önemli ölçüde gelişmesini gerektirir... Para rantı, aynî rantın değişime uğramış bir biçimi ve onun uzlaşmaz karşıtıdır ve buraya kadar incelediğimiz toprak rantı tipinin —yani artı-değer ile üretim araçlarının sahibine doğru akan karşılığı ödenmemiş artı-emeğin, normal biçimi olan toprak rantının— son ve aynı zamanda çözülüş biçimidir... Daha sonraki gelişmesinde para rantı... ya toprağın bağımsız köylülerin mülküne dönüşmesine, ya da kapitalist üretim tarzına karşılık gelen biçime, yani kapitalist kiracı tarafından ödenen ranta varmalıdır."[25]

Kaldı ki, bu, kapitalizm öncesi meta - üretimi ekonomisindeki tek kararsız ilişki tipi de değildir. Proleteryanın büyümesine ilişkin bölümünün çok aydınlatıcı bir kesiminde Dobb, "pazar için, özellikle uzak bir pazar için üretimin çözücü etkileri karşısında, bir küçük üreticiler ekonomisinin, kendisini güçlendirecek bazı özel avantajlardan yararlanmadıkça ya da yoksul ve zayıf üyelerini korumak için özel tedbirler alınmadıkça, ne kadar kararsız olabileceğini" (s. 254) göstermiştir.

Kapitalizm öncesi meta üretiminin, feodal ya da kapitalist olmamasına karşın, kendi başına yaşama şansı çok az olan bir sistem olduğu yargısına varmakta haklı olacağımızı sanıyorum. Bu üretim, feodalizmin temelini sarsacak ve onu dağıtacak kadar güçlüydü; ama kendi başına bağımsız bir yapıyı geliştirmek için de çok zayıftı: olumlu anlamda başarabildiği tek şey kapitalizmin 17. ve 18. yüzyıllarda zafere ulaşacak yükselişi için zemin hazırlamaktı yalnızca.

Kapitalizmin Doğuşu Üzerine Birkaç Düşünce

Genelde, Dobb'un kapitalizmin doğuşuna ilişkin çözümlemesine tümüyle katılıyorum. Soruna yaklaşımı, olağanüs-

25. Capital, III. Böl. 47. s. 926 ve sonrası. Untermann çevirisinde değişiklikler yapılmıştır. (Türk. Bas. Kapital, Çev. A. Bilgi, s. 833 - 36)

tü açık ve aydınlatıcı bir nitelik taşımaktadır: Bütün kitabın en yüksek noktası olarak değerlendirebilirim bunu. Ancak Dobb'un kendisi tarafından da açıkça önemli görülen iki tez var ki, bunların eleştirel bir incelemeyi gerektirdiği kanısındayım. Birincisi, terimin en bütünlüklü anlamıyla sanayici kapitalistin kökeni, ikincisi ise ilk birikim süreci ile ilgilidir.[26]

Dobb, sanayici sermayesinin iki ana yoldan geliştiği görüşünü desteklemek için Marx'ın "Tüccar sermayesi" (III, Böl. 20) üzerine yazdığı bölüme dikkat çekmektedir. Dobb'un temel düşüncesi şu paragrafında görülüyor:

"Birincisinde —"gerçek devrimci yol"— üreticinin bir bölümü kendisi sermaye biriktirmiş, bunu ticarete taşımış ve zamanla loncaların el zanaatlarına ilişkin sınırlamalarına bağlı kalmayan bir kapitalist temel üzerinde üretimi örgütlendirmeğe girişmiştir. İkincisine göre, varolan tüccar sınıfının bir bölümü "üretime doğrudan doğruya sahip çıkmaya" başlamış, böylece "tarihsel olarak bir geçiş tarzı görevi yapmış", ancak zamanla "gerçek kapitalist üretim tarzı için bir engel durumuna gelerek bu biçimin gelişmesiyle çökmüştür".[27]

Dobb, bu yöntemlerden ilkine epey önem vermektedir. 128. sayfada şöyle yazıyor:

"Tüccar sermayesinin bazı bölümlerinin üretimi kontrol etmeye —tasarlanarak kurulmuş, "ticaret yolu ile sömürü" sistemi denebilecek bir sistemi geliştirmeye— duyduğu gitgide yoğunlaşan ilgi, bu en son sonucun da (yani üretimin gerçek anlamda kapitalist kontrola bağlanmasının) yolunu hazırladığı ve kimi durumlarda bu sonuca ulaşmış da olabileceği halde, Marx'ın da belirttiği gibi, bu son aşama genellikle bizzat üreticilerin kendi saflarından, yarı imalâtçı-yarı tüccar olan ve içinden yeni çıktığı bu safları hemen egemenliği altına almaya ve örgütlendirmeye başlayan

26. Dobb, Moore ve Aveling çevirisini izleyerek «ilkel (primitive)» birikim demektedir. Bu terim yanıltıcı olabilir; çünkü anlatılmak istenen şey sürecin, terimin alışılagelmiş anlamıyla ilkelliği değil (gerçi böyle olabilir ve çoğu kez öyledir de), fakat ondan önce gelen bir birikimin bulunmadığıdır. Bu yüzden «original» ya da «ilk (primary)» sözcükleri **ursprünglich** sözcüğünü daha iyi karşılamaktadır.

27. Dobb, s. 123. içteki alıntılar: **Capital, III**, s. 393. (Türk. Bas. Kapital, Çev. A. Bilgi, s. 350)

kapitalist bir unsurun ortaya çıkışıyla bağıntılı görünmektedir."

yine:

"17. yüzyılın başı, ağırlık merkezinde önemli bir kaymanın başlangıcına tanık oldu: Büyük şirketlerdeki yeomanlar arasından çıkan zanaatkarların kendi saflarından gelen bir tüccar-işveren sınıfının yükselen egemenliği— Marx'ın "gerçek devrimci yol olarak tanımladığı süreç." (s. 134).

Ve daha ilerde Dobb, kapitalist üretimin erken ve ümit verici başlangıcına karşın, kıta Avrupası'nın belirli bölgelerindeki başarısızlığı üstüne uzun bir çözümlemeden sonra şöyle demektedir:

"Kapitalist gelişmeye karşılaştırmalı bir incelemenin ışığı altında bakıldığında; Marx'ın, bu aşamada üreticilerin kendi saflarından bir sanayici kapitalistler sınıfının doğmasının üretimde herhangi bir devrimci dönüşümü sağlamak için koşul olduğu savı, merkezi bir önem kazanmaktadır." (s. 161).

Ancak belirtilmesinde yarar var: "bu sürecin ayrıntılarının açıklıktan çok uzak olduğunu ve bununla doğrudan ilgili çok az kanıt bulunduğunu" (s. 134) Dobb da kabul etmektedir. Aslında dolaylı bir nitelikte bile olsa, o kadar az kanıt vardır ki, bir eleştirmen "üretimin gerçek devrimci değişiminin ve tüccar sermayesinin üretim üzerindeki kontrolünün yıkılmasının, eski zanaatkarların saflarından gelenlerce başarıldığı yolundaki Marx'dan alınan görüş için, kanıtların daha bol olmasını arzu ederdim"[28] deme zorunluluğunu duymuştur.

Bununla birlikte, buradaki asıl güçlüğün bir kanıt eksikliği olmadığını (kendi hesabıma ben gerek duyulan bu kanıtların varlığından kuşkuluyum), Marx'ın yanlış anlaşıldığını düşünüyorum. Marx'ın "gerçek devrimci yol" dan söz ettiği paragrafın bütününü buraya aktaralım:

"Feodal üretim tarzından geçiş iki yol izler. Doğal tarımsal ekonominin ve ortaçağ kent endüstrisinin loncalarla kuşatılmış zanaatlarının tersine, üretici, tüccar ve kapitalist durumuna gelir. Gerçek devrimci yol budur. Ya da tüccar, doğrudan bir yolla üretime egemen olur. Bu yol bir geçiş tarzı olarak tarihsel bir görev yapmakla birlikte —örneğin

28. Perez Zagorin, Science and Society, XII, Bahar, 1948, s. 280.

kendi bağımsız çalışmalarını sürdürmelerine karşın, yün satıp kumaş olma yoluyla dokumacıları denetim altında tutan 17. yüzyıl İngiliz kumaşçıları— yine de eski üretim tarzını kendi başına ortadan kaldıramaz, tersine onu korur ve kendi öncülü olarak kullanır."[29]

Kolaylıkla görüldüğü gibi Marx, el zanaatları üreticilerinin saflarından ortaya çıkan kapitalistlerle ilgili bir tek kelime söylememektedir. Kuşkusuz Marx tarafından kullanılan ifadenin —"üretici, tüccar ve kapitalist durumuna gelir"— bu anlama gelebileceği doğrudur, ancak aynı zamanda geçmişi ne olursa olsun, üreticinin işe, hem bir tüccar hem de ücretli işçi çalıştıran birisi olarak *başlamakta* olduğu anlamına da gelebilir hiç kuşkusuz.

Paragrafın bütününün, bu ikincinin daha ussal bir yorum olduğunu gösterdiğini sanıyorum. Marx'ın karşı karşıya koyduğunun, dışarıya-işverme *(putting out)* sisteminin yavaş gelişimiyle palazlanmış kapitalist işletmelerin yükselişi olduğuna inanıyorum. Marx'ın, üreticilerin saflardan çıkmasıyla ilgilendiğine ilişkin herhangi bir belirti yoktur. Kaldı ki, Marx'ın *Kapital*'in I. cildinde bu sorunu dolaysız bir biçimde ele alırken söylediklerıyle, yukarıya aldığımız paragrafın Dobb tarafından yapılan yorumunu bağdaştırmak, tümüyle olanaksızdır.

Marx şöyle yazıyor:

"Sanayici kapitalistin doğuşu, çiftçinin doğuşu gibi kademeli bir yolla olmamıştır. Kuşkusuz birçok küçük lonca ustası, daha da bağımsız olan küçük zanaatçılar ve hatta ücretli işçiler kendilerini, küçük kapitalistlere, ve (ücretli emeğin derece derece artan sömürüsü ve buna karşılık gelen birikimle de) büyük kapitalistlere dönüştürmüştür... Ne var ki, bu oluşumun kaplumbağa hızı, 15. yüzyılın sonundaki büyük keşiflerin yaratmış olduğu yeni dünya pazarının ticari gereklerine hiç uygun düşmüyordu."[30]

Bunlar, "Sanayici Kapitalistin Doğuşu" başlığını taşıyan bölümün giriş sözleridir; bölümün geri kalan kısmının çoğu büyük sermaye birikimlerini oluşturmada bu "kaplumbağa hızı"ndan çok daha hızlı bir biçimde etki yapan ti-

29. Capital, III, s. 393. (Türk. Bas. Kapital, Çev. A. Bilgi, III, s. 350)
30. Capital, I, s. 823 (Türk. Bas. Kapital, Çev. A. Bilgi, I, Kısım 8, Böl. 31, s. 768)

caret ve yağmacılık yöntemlerinin anlatılmasına ayrılmıştır. Marx, bu birikimlerin endüstriye hangi pratik yöntemlerle girdiğine ilişkin pek az şey söylemekle birlikte, onun bu süreçte saflardan yükselen üreticiyi önemli bir rolde görmüş olduğunu düşünmek çok zordur.

Eğer Marx "gerçek devrimci yol"la, yeterince sermayeye sahip bulunanların, dışarıya-işverme sisteminin ara aşamalarından geçmeksizin, gelişkin kapitalist yatırımlara girişmelerini kastediyor şeklinde yorumlanırsa, bu savı desteklemek için zengin kanıtlar bulmakta hiç güçlük çekmeyeceğimizi düşünüyorum. Nef, (doğal olarak Marx'a başvurmaksızın) İngiltere'deki Birinci Endüstri Devrimi dediği olayın (1540 - 1640 dolayları) geniş ölçüde, madencilik, metalurji, biracılık, şeker imali, sabun, şap, cam ve tuz yapımı gibi "yeni" endüstrilere yapılan bu tür yatırımlarla nitelik kazandığını kesin olarak göstermiştir.[31] Bunun "gerçek devrimci yol" olduğunun kanıtını da, İngiltere'deki birinci endüstri devriminin sonuçları sağlamış bulunuyor: Bütün rakip uluslar üzerinde ekonomik üstünlük ve ilk burjuva politik devrimi.

Şimdi Dobb'un kapitalizmin doğuşuna ilişkin tezlerinden, eleştirel bir incelemeyi gerektirdiği kanısında olduğum ikincisine döneceğim. Bunu daha kısa olarak inceleyebili-

Dobb, ilk birikim sürecini tümüyle iki ayrı aşamadan meydana gelmiş olarak görmektedir (s. 177 ve dev.) İlk olarak, gelişmekte olan burjuvazi düşük fiyatlarla (ya da en elverişli koşullarda, örneğin VIII. Henry zamanında kilise toprakları için olduğu gibi, hiçbir karşılık ödemeden) servet yolu açan belirli haklar ve çıkarlar kazanır. Bu dönemde servet, burjuvaziye geçmekle kalmamış, aynı zamanda daha az kişinin elinde yoğunlaşmıştır.

İkinci olarak ve daha sonra paraya çevirme (realizasyon) aşaması gelir. Dobb şunu yazmaktadır:

"Birikim sürecinin ikinci ve tamamlayıcı döneminin önemi, birinci döneminkinden daha az değildir; bu dönemde ilk birikimin nesneleri, endüstri üretimine fiilen yatırım yapabilmeyi olanaklı kılabilmek için, ya paraya çevrilmiş ya da (hiç olmazsa bir bölümü) satılmıştır —birikimin ilk

31. J.U. Nef: **Industry and Government in France and England, 1540-1640, Philadelphia, 1940,** özellikle bölüm 1 ve 2.

nesnelerinin, elde edilen gelirle birlikte, pamuk makinaları, fabrika binaları, demir dökümhaneleri, hammaddeler ve işgücü sağlaması (ya da bunların varedilmesi) amacıyla yapılmış bir satış" (s. 183)

Görebildiğim kadarıyla Dobb, paraya çevirme döneminin varlığına ilişkin hiç bir kanıt göstermemektedir. Böyle bir dönemin var olması gerektiğini ya da gerçekten var olduğunu düşünmek için hiçbir neden bulunmadığı bana çok açık geldiğinden, bu durumu hiç de şaşırtıcı bulmuyorum. Dobb'un kendisinin de çok açık bir biçimde belirttiği gibi, birikim döneminde elde edilen ve daha az kişinin elinde yoğunlaşan varlık; toprak, alacak hakları ve değerli metalleri de içeren çok çeşitli biçimlerdedir: Başka bir deyişle nakit olanları olduğu gibi, nakit olmayanları da vardır. Dobb, nakit olmayan varlıklarını (özellikle kamu borçlarını) nakide çevirmek için, burjuvazinin bankacılığı ve kredi sistemini bu dönemde geliştirdiğini de kabul etmektedir. Bu koşullar altında, burjuvazinin endüstri yatırımına gereken sermayeyi elde etmek üzere, neden herhangi bir satış zorlaması altında bulunması gerektiğini anlamak olanaksızdır. Kaldı ki, burjuvaziye nakit fonlar sağlamak için hangi *sınıfın* ondan mal satınalabileceğini kavramak da güçtür. Kuşkusuz bu, burjuvazinin üyelerinin bireyler olarak, burjuvazinin başka üyelerine ya da öteki sınıfların üyelerine, endüstri yatırımı için nakit bulmak amacıyla mal satamamış veya satmamış oldukları anlamına gelmez; ancak kapitalist gelişimin bu döneminde burjuvazinin *bir bütün olarak* mal satabileceği başka bir sınıfın bulunmadığı da kesindir.

Aslında Dobb, paraya çevirme döneminin gerekliliğini ve önemini belirtmenin ötesinde, buna pek de önem vermemektedir. Endüstri yatırımı için gerekli önkoşulların çözümlenmesine sıra gelince, Dobb, burjuvazinin gerekli kazanımını bütünleyecek olanın, burjuvazinin paraya çevirme işlemi değil; eski üretim sisteminin çözülmesi ve özellikle ücret karşılığında çalışmaya gönüllü bir sınıf oluşturmaya yeterli sayıda toprak işçisinin mülksüzleştirilmesi olduğunu göstermektedir. Kuşkusuz, bu tümüyle doğrudur; bu yüzden ben yalnızca Dobb'un paraya çevirme döneminin önemi üzerinde ısrarla durmasının, bazı okuyucuların dikkatini ilk birikim döneminin ana sorunlarına ilişkin üstün çözümlemelerinden saptıracağını düşünerek kaygılanabilirim.

YANIT

Maurice Dobb

Paul Sweezy'nin feodalizmden kapitalizme geçiş üstüne makalesi; incelenmesi hem tarihsel gelişmenin, hem de bu gelişmeyi inceleme yöntemi olarak Marksizm'in anlaşılması açısından yararlı olacak, bir dizi önemli sorunu açık ve uyarıcı bir biçimde ortaya çıkarmaktadır. Konu üzerine düşünce ve incelemelerin geliştirilmesi yönünde, seçkin bir çağrı niteliğindeki bu katkılarından ötürü duyduğum kişisel sevinci öncelikle belirtmek isterim. Söylediklerinin büyük bir bölümüne bir itirazım yok. Sweezy'nin benim düşüncelerimden ayrıldığı bazı yerlerde ayrılık, konuya verilen önemin ve ifade değişikliğinin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak bir iki yerde de yöntem ve çözümleme üstüne daha temel ayrılıklar kendini göstermiş bulunuyor; bu noktalarda Sweezy'nin yorumunun yanıltıcı olduğu kanısındayım.

İlk olarak, Sweezy'nin benim feodalizm tanımımı red mi ettiği, yoksa yalnızca eksik mi bulduğu bence yeterince açık değildir. Eğer "serflik"e, yalnızca zora dayalı *hizmetlerin* yapılması anlamı değil, aynı zamanda doğrudan politik-hukuksal baskı yoluyla üreticinin sömürülmesi anlamı da veriliyorsa, Sweezy'nin dediği gibi bu tanım feodalizmle serfliğin doğrudan özdeşleştirilmesi üzerine kuruludur.[1] Eğer bu biçimde tanımlanan feodalizmin, Avrupa ekonomisinin Ortaçağdaki biçiminden daha geniş bir alanı kapsadığını ve (feodalizm üzerine yapılacak daha kapsa-

1. Emek üzerinde, modern zamanlar da dahil olmak üzere tarihin birbirinden çok ayrı dönemlerinde, doğrudan hukuksal politik zorlama öğeleri bulunduğu için, Sweezy, terimin bu şekilde genişletilmesini uygun bulmamaktadır. Bu tür öğeler egemen oldukları yerlerde, tanıma bağlı olarak, söz konusu edilen ekonominin biçimine feodal bir nitelik verecekler; ancak, rastlantısal ve bağımlı bulundukları yerlerde, ücretli-emeğin herhangi bir topluma kapitalist niteliği kazandırmaya yetmeyişi gibi, bunlar da o toplumu feodal yapmaya yetemeyeceklerdir. Sweezy'nin düşündüğü "uyumsuz" örneklerin çoğunda, zora dayalı emek, bütünüyle rastlantısaldır, tipik değildir.

yıcı herhangi bir çalışmada) dikkatli bir çözümlemeyi gerektirecek birçok değişik tipi içerdiğini söylemek istiyorsa, kendisiyle aynı kanıdayım. Ancak Sweezy'nin bir "üretim *sistemi*"nden söz ederken başka birşey kastettiği ve bir üretim *sistemiyle,* Marx'ın kullandığı anlamdaki bir üretim tarzını karşı karşıya koyduğu anlaşılmaktadır. Üretim sisteminin tam olarak neyi kapsamasının beklendiği bence pek açık değil. Ancak bunu izleyen düşünceler bu terimin üreticiyle pazarı arasındaki ilişkileri anlatmak amacıyla kullanıldığını gösteriyor. Hatta bu değişim ilişkilerinin (üretim ilişkilerine karşıt olarak), Sweezy'nin tarihsel sürece ilişkin yorumunun odak noktası olduğunu gösteren ipuçları da vardır. (Örneğin, "feodalizmin ayırdedici özelliği" olarak "onun bir *kullanım için üretim* sistemi olmasını" göstermektedir.)

Eğer böyleyse, aramızda temel bir sorun olduğu kanısındayım. Benim *İncelemeler*'de kullandığım tanım, kasıtlı olarak feodalizme özgü üretim ilişkilerinin —özellikle doğrudan-üreticiyle efendisi arasındaki ilişkilerin— çerçevesi içindeydi. Egemen sınıf tarafından artı-emeğe doğrudan doğruya el konulmasında yatan zora dayalı ilişki, hiç kuşkusuz, üretici güçlerin belirli bir gelişme düzeyiyle koşullandırılmıştır. Üretim yöntemleri göreco ilkel ve (en azından üreticilerin kendi seçimleri sözkonusu olduğu sürece) Marx'ın "küçük üretim tarzı" dediği, üreticinin bireysel bir üretici birim olarak kendi üretim araçlarının sahibi olduğu türdendir. Ben ayırdedici özellik olarak bunu görüyorum. Değişik ekonomik biçimler bu özelliğe ortaklaşa sahip olduklarında bu ortak öğe, onların birbirlerinden ayrıldıkları yönlerden (örneğin üretimin pazarla ilişkisinden) daha büyük önem taşır. Gerçi bu üretim ilişkisinin kendisi, artı-ürünün zor yoluyla elde edilme biçimine bağlı olarak (örneğin doğrudan iş hizmetleri biçimiyle, ayni ya da parasal haraç alınması biçimi arasındaki farklılık gibi) önemli değişiklikler gösterebilmektedir.[3]

Ancak bu farklılık, Sweezy'nin ayrı olarak ele almam ve yoğunlaşmam gerektiğini düşündüğü "Batı Avrupa feodalizmi"yle Doğu Avrupa feodalizmi arasındaki farklılığa (Asya tipi feodalizmde haraç ilişkisi ön planda ve ona ayırdedici bir ton veriyor gözükse bile) karşılık düşmemektedir. Batı ve Doğu Avrupa'daki koşullar arasında kuşkusuz

önemli ayrılıklar bulunmakla birlikte, "karşılığı ödenmemiş artı-emeğin doğrudan-üreticilerden alınma biçimi açısından çok çarpıcı benzerlikler de vardır; ve kanımca "Batı Avrupa feodalizmi"ni ayrı bir *tür* olarak gösterme ve "feodal" tanımını yalnız ona yakıştırma isteği, burjuva tarihçilerinden kaynaklanır ve onların hukuksal özellikler ve *ayrımlaşmalar* üzerinde durma eğilimlerinin sonucudur.

"Batı Avrupa Feodalizmi"nin, ortadan kalkmak için bir dış güç gerektiren, ve benim gözardı etmekle suçlandığım tutucu ve değişikliğe direnen niteliği konusunda yine de bazı kuşkularım var. Gerçi kapitalist ekonomiye karşıt olarak feodal toplumun son derece kararlı ve durağan olduğu doğrudur. Ancak bu, feodalizmin kendi içinde hiçbir değişim eğilimi taşımadığı anlamına gelmez. Bunu söylemek ekonomik toplumun kendi iç çelişkileriyle devindiğini belirten genel Marksist gelişme yasasına bir istisna tanımak olacaktır. Aslında, feodal dönem teknikte önemli değişmelere tanık olmuştur[3] ve feodalizmin daha sonraki yüzyılları, ilk dönemlerine göre belirgin değişiklikler göstermiştir. Kaldı ki, en kararlı biçimler için Batı Avrupa'ya değil, Doğuya, bakmamız gerekir; yeni serfliğin haraca dayanan Asya tipi biçimlerine. Marx'ın "Asya'da gördüğümüz türden durağan toplumsal koşullara temel olmak için çok uygun"[4] olduğundan bahsettiği —ve özellikle vurguladığı— biçimin de, yine artı-emeğin ayni vergi olarak alındığı bu biçim olduğu, gözardı edilmemelidir.

2. Marx'ın "Emek Rantı, Ayni Rant ve Para Rantı" na bakınız, **Kapital**, III. Marx'ın bu konuyu incelerken geçen şu pasajına özellikle dikkat çekmek isterim: "Doğrudan üreticilerden karşılığı ödenmemiş artı-emeğin alındığı özel ekonomik biçim, dolaysız bir şekilde üretimin kendisinden ortaya çıktığı ve onun üzerinde belirleyici bir öğe olarak etki yaptığı için, yönetenler ve yönetilenler arasındaki ilişkiyi belirler... Bütün toplumsal yapının en derindeki sırrını, gizli temelini ortaya çıkaran ilişki, her zaman üretim koşullarının sahipleriyle üreticiler arasındaki ilişkidir... Yönetenlerle yönetilenler arasındaki bu ilişkinin biçimi doğal olarak her zaman emek yöntemlerinin gelişmesinin ve emeğin üretken toplumsal gücünün belirli bir aşamasına karşılık gelir. Bu durum, ekonomik temelin koşullarının her yerde aynı kalmasına karşın, görünüş açısından sonsuz değişiklikler ve derecelenmeler göstermesini engellemez." **Capital**, III, s. 919. (Türk. Bas. Kapital, III, Çev. A. Bilgi, s. 829 - 830)

3. Molly-Gibbs, **Feudal Order**, Londra, 1949, s. 5-7, 92 ve devamı.

4. **Capital**, III, s. 924 (Türk. Bas. Kapital, III, çev. A. Bilgi, s. 834)

Sweezy, yargısını feodal sistemin zorunlu olarak durağan olmadığını söyleyerek yumuşatıyor. Bütün öne sürdüğü, varolan hareketin "feodal düzeni dönüştürecek hiçbir yönsemeye sahip olmadığı" dır. Bu yumuşatmaya karşın, burada yine de feodalizmde sınıf mücadelesinin hiçbir devrimci rol oynamadığı anlamı saklıdır.Bu devrimci ve dönüştürücü yönsemelerin yadsınmasının temelinde bir karışıklık olabileceği kanısındayım. Hiç kimse, köylülerin lordlara karşı olan sınıf mücadelelerinin herhangi basit ve doğrudan bir yolla kapitalizmi ortaya çıkarttığını öne sürmemektedir. Bu mücadelenin bütün yaptığı, küçük üretim tarzının feodal lordluğa bağımlılığını azaltmak ve sonuçta küçük üreticiyi feodal sömürüden kurtarmaktır. Ancak bundan sonradır ki, bu küçük üretim tarzından (sağladığı hareket özgürlüğü ve içindeki toplumsal farklılaşmanın buna karşılık düşen gelişimiyle orantılı olarak) kapitalizm ortaya çıkmıştır. Bu, ilerde tekrar değineceğimiz temel bir noktadır.

İçsel olarak kararlı olan feodalizmin ancak bir dış kuvvetin[5] —ticaret ve pazarların— etkisiyle çözülebileceği yolundaki kendi tezini kanıtlarken Sweezy, benim görüşümü feodalizmin çöküşünün *yalnız* içsel kuvvetlerin sonucu olduğu ve ticaretin gelişmesinin bu süreçle hiçbir ilgisi bulunmadığı şeklinde aktarmaktadır. Bunu *ya* içsel bir çatışma, *ya da* dışsal güçler sorunu olarak gördüğü anlaşılıyor. Sorunu bu biçimde ortaya koymak, bana gereğinden fazla basit, hatta mekanik geliyor. İç çelişkilerin her durumda (tamamen değişik zaman ölçülerinde de olsa) etkinlikte bulunduklarına ve dışsal güçlerin uyguladığı etkilerin özel biçim ve yönünü belirlediklerine inandığım için, temel olarak iç çelişkilerin önemini vurgulamakla birlikte, ben sorunu her ikisinin bir *etkileşimi* olarak görüyorum. Eski üretim tarzının çözülmesini hızlandırmak açısından, pazar kentlerinin ve ticaretin gelişmesinin oynadığı önemli rolü hiçbir şekilde yadsımıyorum. Benim öne sürdüğüm şey, ticaretin ancak üretim tarzındaki içsel çatışmaları şiddetlendirdiği ölçüde etki gösterdiğidir. Örneğin, ticaretin gelişmesi (*İncelemeler*'de birçok yerde gösterdiğim gibi, örneğin s. 60 - 62 ve 253)

5. Sweezy'nin "gerçekte ortaya çıkışları yalnızca sisteme dışsal olan nedenlerle açıklanabilecek tarihsel gelişmeler" ifadesi, görüşünün bu olduğuna ilişkin hiçbir kuşkuya yer bırakmıyor.

bir yandan bir *kulak* sınıfı, bir yandan da bir yarı - proletarya sınıfı yaratarak küçük üretim tarzındaki toplumsal farklılaşmayı hızlandırmıştır. Yine, Sweezy'nin vurguladığı gibi, kentler de kaçak serfleri bir mıknatıs gibi çekmiştir. Serflerin kaçışının daha çok, kentteki bu mıknatısın çekimine mi (ya da bunun yerine, Avrupa'nın bazı bölgelerinde serbest toprakların çekiciliğine mi) yoksa feodal sömürünün itici gücünün etkisine mi bağlı olduğu beni pek ilgilendirmiyor. Açıkça görüldüğü gibi, bunda değişik yer ve zamanlarda değişen ölçülerde, her ikisinin de payı vardır. Ancak bu tür kaçışların gösterdiği özel etki, serf ve feodal sömürücü arasındaki ilişkinin özgül niteliğinden doğmuştur.[6]

Bu yüzden, "feodal yönetici sınıfın artan gelir gereksinmesinin ve serflerin topraktan kaçışının, her ikisinin birden feodal sistemin içinde etkiyen güçler açısından açıklanabileceğini" ya da "kentlerin ortaya çıkışının feodal sistemin içsel bir süreci olduğunu" göstermem gerektiğine inanmıyorum. (Bir noktaya kadar bu ikincisinin doğru olduğuna; feodalizmin saf bir "doğal ekonomi" olmaktan çok uzak oluşu nedeniyle, tamamen bu nedenle, uzun mesafe üzerinden ticaret gereksinimini karşılamak üzere kentleri desteklediğine inanmakla birlikte). Aynı zamanda, Sweezy'nin feodal çözülmeyle "ticaret merkezlerine yakınlık" arasında zorunlu bir bağıntı varsayarken de yanıldığı kanısındayım. *İncelemeler*'de, kaba "para ekonomisi" kuramcılarının popülerleştirdiği bu indirgemeci görüşü çürütmek için çeşitli kanıtlar göstermiştim. Burada bunlardan yalnız ikisini yineleyeceğim. Doğrudan iş hizmetleri biçiminde serflik, ilk önce tam olarak İngiltere'nin geri kalmış batısında ve kuzeyinde ortadan kalkmış, öte yandan kent pazarları ve ticaret yollarıyla daha gelişmiş bir durumda olan güneydoğuda bu hizmetler varlıklarını sürdürmekte çok daha fazla direnç göstermiştir. Aynı şekilde serfliğin, 15. ve 16. yüzyıllarda Doğu Avrupa'nın birçok bölgesinde yoğunlaşması ticaretin gelişimiyle bağlantılı olmuştur ve bu karşılıklı ilişki (Sweezy'nin

6. Sweezy'nin, önemli olan yönün kentlere kaçışın boyutundan çok, oluşturduğu tehdit olduğu; bu tehdidin (belki küçük bir hareketle birleşince) lordları bazı ayrıcalıklar tanımaya zorladığı ve böylece feodalizmi ciddi bir biçimde zayıflattığı şeklindeki önemli görüşüne tümüyle katılıyorum.

öne sürdüğü gibi) pazarlara yakınlıkla feodal çözülme arasında değil, pazarlara yakınlıkla serfliğin güçlenmesi arasında ortaya çıkmıştır. (*İncelemeler*, s. 38 - 42) Sweezy bu olgulara değinmiştir. Yine de bu onu, feodal ilişkilerin yalnızca "değişim ekonomisinin sınırları"nda çözülmeye karşı dayanıklı olduğunu söylemekten alıkoymamıştır.

Sweezy'nin ilgisini odakladığı "üretim sistemi"nin, üretim ilişkilerinden çok; değişim alanıyla ilgili bulunduğu olgusu, yaklaşımındaki epey şaşırtıcı bir ihmalle açığa çıkmaktadır. Benim her zaman belirleyici önem taşıdığını düşündüğüm şu noktaya Sweezy rastgele bir ilginin ötesinde önem vermemektedir: mülk sahipleri tarafından artı-emeğe zor yoluyla el konulmasından özgür ücretli emek kullanımına geçiş, çalıştırılabilecek ucuz emeğin (yani proleter ve yarı - proleter öğelerin) varlığına bağlı olmak durumundadır. Eski toplumsal ilişkilerin yaşamasını ya da çözülmesini belirlemekte bunun, pazarların yakınlığından daha temel bir etken olduğuna inanıyorum. Kuşkusuz bu etkenle ticaretin gelişimi arasında bir etkileşim sözkonusuydu: (daha önce de belirttiğim gibi) özellikle bu sonuncusunun küçük üretim tarzındaki toplumsal farklılaşma süreci üzerinde etkisi vardı. Ancak bu etken, ticaretin değişik yerlerdeki ve değişik zamanlardaki asıl etkisini belirlemekte, kuşkusuz belirleyici bir rol oynamış olmalıdır. Sweezy ya üzerinde durmayı gerektirmeyecek kadar açık bulduğu için, ya da çiftliklerin bir para rantı karşılığında uzun süreyle kiralanmasını iş hizmetlerinin doğrudan bir ardılı olarak gördüğü için, bu etkeni küçümsüyor. Bu son düşünce bizi Sweezy'nin sorusuyla karşı karşıya bırakıyor; "Avrupa'da feodalizmden sonra ne geldi?"

Sweezy'nin 14. yüzyılla 16. yüzyıl sonu arasında Batı Avrupa'daki ekonomik toplumların karmaşık ve geçişsel olduğu kanısına, bu toplumların eski ekonomik biçimlerinin hızlı bir çözülme sürecine girdiği ve yenilerinin aynı anda doğmakta olduğu anlamında katılıyorum. Yine bu dönem süresince küçük üretim tarzının kendini feodal sömürüden kurtarma süreci içinde bulunduğu, ancak henüz sonunda kendisini yok edecek olan kapitalist üretim ilişkilerine (en azından önemli bir ölçüde) bağımlı olmadığı düşüncesine de katılıyorum. Üstelik bu olguyu kabul etmenin, feodalizmden kapitalizme geçişi doğru olarak kavrayabilmek için de,

canalıcı bir önem taşıdığı görüşündeyim. Ancak Sweezy bundan daha öteye gitmektedir. Geçiş sürecinden, onun halâ feodal olabileceği ihtimalini (hatta bu, çözülmenin ileri aşamalarında bulunan bir feodal ekonomi olsa bile) dıştalayacak şekilde bahsetmektedir. Bunu yapmakla tek birşey amaçlanabilir gibi gözüküyor bana: o da bu dönemi feodal ya da kapitalist olmayan, ayrı, *kendine özgü* bir üretim tarzı olarak adlandırma isteğidir. Bana kalırsa bu olanaksız bir süreçtir. Sweezy de bu kadar ileri gitmek istemediğini belirterek bana katılıyor. Sonuçta, ortaya çıkan manzaraya bakınca bu iki yüzyılın yerle gök arasında iğreti bir şekilde boşluğa asılı bırakıldığını görürüz. Böylece tarihsel gelişim süreci içinde bunların yersiz yurtsuz melezler olarak sınıflandırılmaları gerekecektir. Böyle bir yanıt tarihsel gelişimi, birbirini izleyen sistem ve aşamalar olarak gören saf evrimci bir görüş için yeterli olabilir, ancak devrimci bir tarihsel gelişim görüşü için —sınıflı sistemlerin, tarihsel dönüşümün ana mekanizması olan toplumsal devrimlerle (iktidarın bir sınıftan diğerine geçmesi anlamında) birbirini izlediği şeklindeki tarih görüşü için— yeterli olamayacağı kanısındayım.

Sweezy'nin sormayı başaramadığı (ya da sormuşsa bile yanıtlamadığı) en temel soru şudur: Bu dönemin egemen sınıfı neydi? (Sweezy'nin kendisinin de kabul ettiği gibi) henüz gelişmiş bir kapitalist üretim bulunmadığına göre, bu sınıf, kapitalist sınıf olamaz. Eğer, bunun, feodal ile kapitalist arasında; henüz burjuva üretim tarzının gelişimi içinde sermaye yatırımı yapmamış bir burjuvazi kılığında bulunan bir sınıf olduğu yolunda yanıt verilirse, "tüccar kapitalizmi"nin Pokrovsky batağına saplanılmış olur. Eğer egemen sınıfı ticaret burjuvazisi oluşturuyorsa, devletin de bir tür burjuva devleti olması gerekir. Ve eğer devlet, yalnız 16. yüzyılda değil de 15. yüzyılın başında bile zaten burjuva devletiydiyse, 17. yüzyıldaki iç savaşın temel sorununu oluşturan neydi? Bu görüşe göre, aradığımız yanıt bilinen burjuva devrimi olamaz. Böylece konu üstüne birkaç yıl önce yapılmış olan tartışmada ileri sürülen türden bir varsayımla karşı karşıya bırakılıyoruz: Durumun *zaten varolan* burjuva iktidarına karşı, Taht ve Saray tarafından hazırlanan bir *karşı*-devrim girişimini engellemeye yönelik bir mü-

cadele olduğu[7]. Dahası, ya burjuva devrimi olarak belirtilebilecek herhangi bir kesin tarihsel anı yadsımak ya da bu burjuva devrimini daha erken bir yüzyılda, Tudor çağının şafağında veya öncesinde aramak seçenekleriyle karşı karşıya kalıyoruz.

Bu sorun son birkaç yıldır İngiltere'de Marksist tarihçiler arasında çokça tartışma konusu olmuştur. Bu dönemdeki mutlakiyetçi devletlerin doğasına ilişkin daha geniş bir soru da, savaştan hemen önce Sovyet tarihçileri arasında tartışma konusu yapılmıştır. Eğer biraz önce değindiğimiz seçenekleri kabul etmezsek, egemen sınıfın hâlâ feodal, devletin de hâlâ bu sınıfın yönetiminin politik aracı olduğu (bence de doğru olan budur) görüşüyle başbaşa kalırız. Ve eğer durum buysa, o halde bu egemen sınıf gelir sağlamak için, küçük üretim tarzının sömürüsünde *feodal* yöntemlere bağlı olmalıdır. Doğrudur bu; ticaret, ekonomide önde gelen bir yer kapladığı için, egemen sınıfın kendisi de (feodalizmin parlak günlerinde bir ortaçağ manastırı gibi) ticari çıkarlara sahiptir. Ve ticaret burjuvazisinin belli kesimlerini (özelikle ihracatçı tüccarları) ekonomik ortaklığa ve (içinden "yeni Tudor aristokrasisi"nin birçok simasının sivrildiği) bir politik uzlaşmaya çekmiştir. Bu nedenle merkezileşmiş devlet iktidarı dönemindeki feodal sömürünün bu geç ve çözülmekte olan biçimi, daha önceki yüzyılların feodal sömürüsüne göre birçok farklılık taşıyordu; kabul etmek gerekir ki, birçok yerde feodal "kabuk" çok fazla aşınmıştı. Küçük üretim tarzının feodal sömürüsünün klasik doğrudan iş hizmetleri biçimini pek az izlediği ve temel olarak para rantı biçimini benimsediği de doğrudur yine. Ancak politik kısıtlamanın ve derebeylik geleneği baskısının (İngiltere'nin kırsal kesiminde yer atan birçok bölgedeki gibi) hâlâ ekonomik ilişkileri yönetmekte olduğu ve (özgür emek-hareketliliği yokluğunun yanısıra) toprak için serbest pazar da bulunmadığı sürece, bu sömürü biçiminin —bozulmuş ve çözülmekte olan bir biçim bile olsa— feodal biçimden sıyrılmış olduğu söylenemez.

Bu bağlamda, Sweezy'nin Marx'dan yaptığı para rantına ilişkin alıntıda (*Kapital*, III, böl. 47), Marx'ın söz konusu

7. P.F., **Labour Monthly**'de (1941), Christopher Hill'in kitabı **The English Revolution 1640**'ın eleştirisi içinde.

ettiği para rantının, daha henüz çiftçinin bağımsız bir kiracı olarak sözleşmeye dayalı bir rant ödemesi biçimindeki kapitalist toprak rantı olmadığı, ancak çözülmekte olsa bile, ("Ayni rantın değiştirilmiş bir biçimi ve onun bir rakibi olarak para rantı buraya kadar incelediğimiz toprak rantı tipinin... *son ve aynı zamanda çözülüş biçimidir*..."), görünen kapsamıyla bunu hala *feodal* bir rant biçimi olduğuna dikkat çekmek isterim. Aynı bölümde daha yukarıda Marx şöyle demektedir: "bu rantın temeli de, çıkış noktası olan ayni rantınkiyle aynı kalır. Doğrudan-üretici hala, toprağın sahibidir... ve lord için... zora dayalı artı-emek üreterek çalışmaktadır... ve şimdi, zora dayalı bu artı - emek artı-ürünün satışıyla elde edilen parayla ödenmektedir."

Sweezy'nin eleştirisinin son iki noktası üzerinde daha kısa durmaya çalışacağım. Küçük üretim tarzının yaratmış olduğu kapitalistlerin, kapitalizmin şafağında oynadığı önemli rol için —Marx'ın sorunu tartıştığı o canalıcı bölümün doğru yorumu ne olursa olsun, (ki ben hala bu bölümün geleneksel yorumunun doğru olduğuna inanıyorum)— yine de yeterli kanıt bulunduğu görüşündeyim.[8] Bu kanıtların bazılarını *İncelemeler*'de gösterdim (Böl. 4). Kuşkusuz bu konu bugüne dek yapılandan çok daha fazla araştırma gerektirir. Ancak bu dönemin gelişen küçük ve orta burjuvazisinin önemi örneğin Tawney tarafından gösterilmiştir. Köydeki *kulak* girişimlerinin öneminin küçümsenmeyecek ölçüde olduğunu gösteren kanıtlar, giderek birikmektedir. Bu girişimcilerin izleri, oldukça erken tarihlerde görülebilir: Yoksul, "maraba"nın emeğini kiralar ve 16. yüzyılda oldukça kapsamlı, yeni ve gelişmiş kapalı çiftçilik yöntemlerinin öncülüğünü yaparlar. Bu dönem üzerinde duran tarihçiler son zamanlarda, Tudor çağındaki İngiliz gelişmesinin ayırdedici bir özelliğinin de bu küçük mülk sahibi *kulak* çiftçilerin malikaneleri satın alarak ve toprak sahibi sınıfın saflarına katılarak küçük soylular düzeyine yükselmelerindeki kolaylık olduğunu göstermişlerdir. Bunların (Kosminsky'nin de öne sürdüğü gibi) 1381 köylü ayaklanma-

8. Sweezy'nin aktardığı "bununla doğrudan ilgili pek az kanıt bulunduğu" şeklindeki pasajın, bu tür kapitalistin varlığıyla ya da oynadığı rolle değil, "sürecin ayrıntıları" ile ilgilidir.

sında da önemli bir rol oynamış olmaları mümkündür. Kuşkusuz bunlar, (işverenler olarak) büyük ölçüde Tudor Enflasyonu'nda gerçek ücretlerin düşmesinden yararlanarak zenginleşmişlerdir; taşra kumaş endüstrisini geniş çapta örgütlendiren küçük soylular ve gelişmekte olan *kulaklar* olmuştur. Bunların, özellikle Cromwell'in Yeni Tip Ordu'suna para ve mal desteği sağlayarak, 17. yüzyıl burjuva devriminin en önemli itici gücü oldukları açıktır. Üstelik, bu olgunun burjuva devriminin sınıf uzlaşmalarını ve özellikle de tüccar sermayesinin sürekli ilerici rol oynamak bir yana, niçin sık sık feodal tepkiyle uzlaşma içinde olduğunu anlamakta ipucu olduğunu sanıyorum.

Yine aynı şekilde, kent zanaat loncalarında ticarete giren ve dışarıya-işverme sistemi içinde yoksul zanaatkarları çalıştıran, benzer türden birçok girişimci bulunmaktaydı. Bu gelişmelerin, 16. yüzyılın sonunda ve 17. yüzyılın başlarında loncalar arasında görülen hareketlerin —özellikle yeni Stuart loncalarının ortaya çıkışının— nedeni olduğunu öne sürüyorum (yanılmıyorsam bu görüşü ilk kez Unwin ortaya atmıştı). Görebildiğimiz kadarıyla, İngiliz devriminin ateşli taraftarları bu girişimcilerdi (elbette özellikle taşra kumaşçıları); yoksa Nef'in sözettiği gibi, hâlâ ayrıcalıklara dayandıkları ve bu ayrıcalıklarını sarayın nüfuzundan elde ettikleri için kralcı olan, zengin patent sahipleri değil. Bu gelişim çizgisinin, kapitalizmin ilk aşamasını —endüstri - öncesi devrim— meydana getirmekte taşıdığı önemin nasıl olup da yadsınabildiğini kavrayamıyorum.[9]

Endüstri devrimi sırasında bile girişimcilerin birçoğu dışarıya-işverme sisteminin "tüccar-imalatçılar"ı olarak işe başlamış küçük adamlardı. Daha büyük sarmaye gerek-

9. Sweezy, Marx'ın, genişlemenin bütün olanaklarıyla karşılaştırıldığında bu tür gelişmelerin "kaplumbağa hızı" ile ilerlediğine ilişkin sözünü aktarmaktadır. Ne var ki, Marx'ın burada söz konusu ettiği "kapitalist üretimin çocukluğu" dönemindeki kapitalizmin gelişmesi de (daha sonraki gelişmelerine görece olarak) "kaplumbağa hızı"ndadır. Kuşkusuz tam da bu nedenledir ki, geçiş, ancak yeni burjuvazinin politik gücü eline geçirmesinden ve (Marx'ın aynı bölümde daha sonra dediği gibi) "elverişli bir ortam yaratarak feodal üretim tarzının kapitalist üretim tarzına dönüşüm sürecini, hızlandırmak ve geçişi kısaltmak için Devlet iktidarından yararlanmaya" başlamasıyla tamamlanabilmiştir. Bundan sonra, ama ancak bundan sonra, daha önceki gelişimin kaplumbağa hızı arttırılabilmiş ve endüstri devriminin hızla büyümesi için temel atılabilmiştir.

tiren demir, bakır ve pirinç gibi bazı endüstrilerde durumun daha o zamandan farklı olduğu doğrudur gerçi. Ancak saflardan yükselen küçük kapitalistin yeni üretim tarzının bir öncüsü olup olamayacağını belirleyen şey teknik koşullardı; ve endüstri devrimiyle ilişkili teknik değişimlere kadar, (gerçi bunların *bazıları* 1800'den iki yüzyıl öncesinde ortaya çıkmaya başlamışsa da) küçük kapitalist hâlâ önemli bir rol oynayabiliyordu.

Sweezy'nin birikim sürecinde "paraya çevirme dönemi" yle ilgili çözümlemenin, benim de kuşku duyduğum ve buna ilişkin kanıtların yetersizliğinin farkında olduğum zayıf bir noktasına parmak bastığını kabul etmeliyim. Böyle bir dönemin varolup olmadığı benim temel savımı etkilemiyor; çünkü temel savım, birikim sürecinin özünün, yalnız kapitalistlerin belirli servet kategorilerini kendilerine maletmeleri değil, başkalarının *mülksüzleştirilmesi* olduğudur. Ancak bu, sorunun burjuvazinin zenginleşmesi yönünün önemini yadsımak değildir; "iki aşama"yı birbirinden ayırdetmek durumunda belli bir önem kazanmaktadır. Bunun Marksist araştırmanın yararlı bir şekilde yöneltilebileceği bir konu olduğunu düşünüyorum ve "ikinci aşama" savının belli bir gerçeğe karşılık geldiği kanısını taşımaya devam ediyorum.

Durumun, burjuvazinin daha önce birikmiş değerlerini herhangi *yeni bir sınıfa* devrederek paraya çevirmesi olmadığını kabul edebiliriz. Gerçekten de proletarya bir kez yaratıldıktan sonra, kapitalist üretimin genişletilmesinin bir bütün olarak burjuvaziye tek "maliyeti", işçilere geçimlerini (ücret olarak) "avanse etmek" zorunluluğu olduğuna göre, burjuvazinin *bir sınıf olarak* böyle bir işe girişmeye hiç bir gereksinimi yoktur— klasik ekonomistlerin çok iyi bildikleri bir gerçektir bu. Toprağın ve taşradaki evlerinin vb. mülkiyeti tek başına, bu geçimleri karşılamakta onlara yardımcı olamazdı. Mülklerini üçüncü kişilere satabilme durumunda bile —dış ticareti bir yana bırakırsak— yine de bu kapitalist toplumun bütünü için gerekli geçim fonunu artırmayabilir. Ancak sınıfın bütünü için geçerli olan bu durum, bu sınıfın (Sweezy'nin de değindiği gibi) işletme sermayesi olarak kullanılabilecek nakit fonların yokluğuyla elikolu bağlanan bir kesimi için geçerli olmayabilir; ve burjuvazinin (içgücü satın alma, yani üretime yatırım yapma arzusuyla dolu) bir tabakasının, taşınmaz mal ve senetleri

hala bunlar yoluyla servet sahibi olma eğilimi gösteren diğer tabakalarına satmasından sözetmenin bir anlamı olabilir. Kuşkusuz, endüstri devrimini finanse etmek için gereken bütün yatırımlar dönemin yeni endüstri liderlerinin —Derby, Dale, Wilkinson, Wedgewood ve Radcliffe'lerin— *cari gelirlerinden* kaynaklanmış da olabilir. Bu durumda söylenecek bir şey kalmıyor. Burjuvazinin sözünü etmiş olduğumuz biçimlerde gerçekleştirdiği önceki zenginleşmesi, endüstriyel gelişmeyi finanse eden bir etken olma anlamında gözardı edilebilir. Oysa bu *prima facie* olanaksız görünmektedir. Bildiğim kadarıyla İngiltere'deki ilk kanallar ve demiryolları gibi yapı projelerinin hangi kaynaklardan finanse edildiğine ilişkin pek bir çalışma yapılmamıştır. Birçok yeni girişimcinin sermaye yokluğu nedeniyle engellendiğini ve 19. yüzyıl başlarında genişleyen pamuk endüstrisi için gereken sermayenin çoğunun tekstil tüccarlarından geldiğini biliyoruz. Kredi sisteminin gelişmekte olan endüstrinin gereksinmelerini karşılayabilecek ölçüde gelişmemiş olduğunu, tam da bu boşluğu doldurmak için 19. yüzyılın başlarında mantar gibi yayılan istikrarsız "taşra bankaları" göstermektedir. 18. yüzyılda, kazançlarını ya hemen, ya da bir süre sonra zamanın genişlemekte olan endüstri ve ticaretine yatıracak olan kişiler tarafından, emekli Doğu Hindistan zenginleri gibi kişilere bir sürü senet ve taşınmaz mal satılmış olduğu ve sömürge yağmacılığından elde edilen servetin endüstri devrimini işte böyle bir yolla —iki aşamalı bir süreç— beslediği savı araştırmaya değer gözükmektedir.

Önemli ölçüde bir servet dolaşımı bulunmasa da benim "ikinci aşama" dediğim dönem tümüyle gerekçesiz kalmayabilir sanırım. Bu dönem, bir bütün olarak burjuvazinin daha önce elinde taşınmaz mal, değerli eşya ya da senet tutma eğiliminin üretim araçlarına ve işgücüne yatırım yapma yönünde değiştiğini gösteren bir dönemi ifade etmek açısından (yukarıda sözedilenden açıkça farklı bir anlamda da olsa) önemli olabilir. Gerçekte bu malların kayda değer bir oranda satışı gerçekleşmemiş bile olsa, bu tercih değişikliği, gerek böyle değerlerin fiyatında gerekse ekonomik ve toplumsal etkinlikler üzerinde yine de büyük bir etki göstermiş olmalıdır.

TARTIŞMAYA BİR KATKI

Kohachiro Takahashi

Maurice Dobb'un *Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler*'i, Londra, 1946, birçok önemli yöntem sorununu ortaya çıkarmaktadır. Yapıt, ilgilenmekten kendimizi alamayacağımız bir sorunun somut örneğini temsil ediyor —ekonomi tarihi biliminin yeni ve ileri bir aşamasının, daha önceki ekonomi ve toplum tarihçilerinin ulaştığı pozitif sonuçları nasıl kendi sistemi içine alabileceği ve bunlardan nasıl yararlanabileceği sorununun. Dobb'un *İncelemeler*'inin değerli Amerikan ekonomisti Paul M. Sweezy tarafından yapılan eleştirisi[1] ve Dobb'un buna verdiği karşılık[2], tartışma konusu soruların doğasını ve yerini daha açıkça belirterek (son savaş yılları boyunca yalıtılmış olan) Japon tarihçilerine Avrupa ve Amerika'daki ekonomi tarihinin bugünkü kuramsal aşamasını değerlendirme olanağını vermektedir.

Dobb'un *İncelemeler*'i, İngiliz kapitalizminin gelişmesiyle sınırlandırılmış olmamasına karşın, kuşkusuz her ikisi de İngiliz araştırmalarından geri kalmayan Fransız ve Alman kaynaklarına yeterince önem vermiyor. Bu kaynakların, yalnızca karşılaştırmalı kapitalist yapılar üstüne daha kapsayıcı bir bilgi edinmek için değil, aynı zamanda daha kesin tarihsel yasalar kurmak için de incelenmeleri gerekir. Burada şimdilik yorumlarımı Batı Avrupa üzerinde sınırlandıracağım; Japonya ve öteki Asya ülkelerindeki feodal örgütlenmenin tarihsel olgularını ya da kapitalizmin buralardaki oluşumunu bu tartışmaya katmak erken olacaktır. Eğer bütün ülkelerdeki tarihçiler (Sweezy - Dobb tartışmasına) sorunları aynı bilinçle ve eleştirici yaklaşımla ele alarak katılırlarsa, tartışma bu gibi incelemelerde ortak çalışmaların ilerlemesine temel olabilir.

1. «Eleştiri»ye bakınız.
2. «Yanıt».

I

Gerek Dobb'un *İncelemeler*'i gerek Sweezy'nin eleştirisi feodalizm ve kapitalizmin yalnızca bir terminoloji sorunu olmakla kalmayan, tarihsel çözümleme yöntemlerini de içeren genel kavramsal bir tanımıyla başlamaktadır. Sweezy feodalizmin açık ve net bir tanımını vermediği için onun feodalizmin kökeni olarak neyi düşündüğünü tam olarak bilmiyoruz. Ancak her ne olursa olsun, feodalizmden kapitalizme geçiş üretim tarzındaki bir değişmeyle ilgilidir ve feodalizmle kapitalizm birer tarihsel kategori, sosyo-ekonomik yapının birer aşaması olmalıdır. Rasyonel bir feodalizm anlayışı, kapitalizmin tarihsel bir kategori[3] olarak bilimsel kavranışını gerektirir. "Burjuva" tarihçiler arasında yaygın olan geleneksel kavramları reddeden Dobb, feodal ekonominin özünü, doğrudan-üreticilerle (zanaatkârlar ve köylü çiftçiler) feodal lordları arasındaki ilişkilerde aramaktadır. Bu yaklaşım feodalizme bir üretim tarzı niteliği vermektedir; Dobb'un feodalizm tanımına merkez olmakta ve genelde serflik kavramıyla çakışmaktadır. Bu "üreticiye, bir lordun belirli ekonomik isteklerini yerine getirmesi için, ister bazı hizmetlerin görülmesi biçiminde olsun, ister para ya da mal olarak ödenecek vergiler biçiminde olsun, zorla ve kendi iradesinin dışında yüklenen yükümlülüklerdir... Bu zorlayıcı güç, feodal lordun sahip olduğu askeri kuvvet olabileceği gibi hukuğun gücü ya da bir tür yargı düzeniyle desteklenen bir gelenek de olabilir."[4] Özünde bu tanım *Kapital*'in III. cildinin "Kapitalist Toprak Rantının Doğuşu" bölümündeki açıklamaya uygundur.[5] Bu tür feodal serflik; "Kapitalizmde emekçi, ilk olarak... artık bağımsız bir üre-

3. Marx, **A Contribution to the Critique of Political Economy** (Chicago, 1904), «Giriş», s. 300 ve devamı.

4. Dobb, **İncelemeler**, s. 35 ve devamı.

5. Yine aynı şekilde; «Bundan önceki (yani kapitalizm-öncesi) bütün biçimlerde başkalarının artı-emeğine doğrudan doğruya el koyanın kapitalist değil, toprak sahibi olduğu görülmektedir. Rant artı-emeğin, karşılığı ödenmemiş emeğin genel biçimi olarak belirmektedir. Burada artı-emeğin mülk edinilmesi kapitalistin yaptığı gibi değişim aracılığıyla değildir; bunun temeli toplumun bir bölümünün öteki bölümü üzerinde zora dayalı yönetimidir ve bu nedenle doğrudan doğruya kölelik, serflik ya da politik bir bağımlılık ilişkisidir». Marx, **Theorien über den Mehrwert**, derleyen: Kautsky, C. III (Stuttgart, 1910), Böl. VI, s. 451.

tici olmadığı ve kendi üretim araçlarından ve kendi geçimini sağlama olanağından yoksun bırakıldığı, ancak ikinci olarak da... ona iş veren üretim araçlarının sahibiyle olan ilişkisi tümüyle sözleşmeye dayalı olduğu... yasa karşısında efendisini seçmekte ve efendilerini değiştirmekte özgür olduğu; iş sözleşmesiyle yüklenenden başka, bir efendiye hizmet etmek ya da ödemede bulunmak gibi herhangi bir yükümlülük altında olmadığı için... kapitalizmle karşıtlık içindedir."[6]

Sweezy, Dobb'un feodalizmi serflikle özdeşleştirmesini eleştiriyor. Engels'in şunları söyleyen mektubunu öne sürüyor; "serfliğin ve toprağa bağımlılığın özgül *(spezifisch)* bir ortaçağ - feodal biçim olmadığı kesindir; fatihlerin toprağı yerli halka kendileri için işlettirdikleri her yerde, ya da yaklaşık her yerde bunlara rastlıyoruz."[7] Sweezy serfliğin özel bir tarihsel kategori olduğunu yadsıyor.[8] Ne var ki, işgücünün, bir üretim tarzı olarak feodalizme uygun düşen, özel varoluş-biçimini meydana getiren şeyin ne olduğunu da belirtmiyor.

Benim kendi görüşüm şöyledir: ekonomi tarihinin ana aşamaları olarak antik, feodal ve modern burjuva üretim tarzlarını düşünürken, her zaman için önce çeşitli üretim tarzlarında temel ve belirleyici etken olan, işgücünün toplumsal varoluş-biçimi gözönünde tutulmalıdır. Emeğin temel biçimleri (tipleri) kölelik, serflik ve özgür ücretli emektir; kuşkusuz serfliği feodalizmden genel bir kavram olarak ayırmak yanlıştır. Feodalizmden kapitalizme geçiş sorunu, yalnız ekonomik ve toplumsal kurumlarda bir dönüşüm sorunu değildir. Temel sorun, işgücünün toplumsal varoluş-biçimindeki değişme olsa gerek.

Köylülerin serfler olarak özgürlükten yoksunluğu, doğal olarak, bölgelere ya da feodal ekonomik gelişmenin aşamalarına göre değişiklikler ve farklı ölçüler göstermiş olmasına karşın; feodal üretim tarzında, serflik, işgücünün özgün varoluş-biçimi, ya da Dobb'un deyişiyle "üreticinin

6. Dobb, **İncelemeler**, s. 36.

7. Marx-Engels, **Selected Correspondence** (New York), s. 411 ve devamı, Sweezy tarafından s. 32-33'de verilmiştir.

8. «Eleştiri», s. 33.

doğrudan politik-hukuksal zor yoluyla sömürülmesidir."[9] Sweezy, serfliği feodalizmden soyutlayınca ve işgücünün özgün feodal varoluş-biçimini ihmal edince feodalizmin özünü başka yerde aramak zorunda kalmıştır. Düşüncesine göre feodal toplumda "pazarlar çoğu zaman yereldir ve uzun mesafe üzerinden ticaret —yokluğu bir zorunluluk değilse de— üretim amaçlarında ve yöntemlerinde belirleyici bir role sahip değildir. Bu anlamda feodalizmin ayırdedici özelliği onun bir *kullanım için üretim* sistemi olmasıdır." Sweezy feodal toplumda pazar ya da meta ekonomisinin bulunmadığını öne sürmüyor. Şunu söylüyor: "... meta üretimi ve feodalizm birbirini karşılıklı olarak dıştalayan kavramlardır."[10] Ancak feodalizmin özünü, "pazar için üretim"e karşıt bir "kullanım için üretim sistemi" olarak ortaya koymak fazlasıyla basittir. "Tufan öncesi"nden beri varlık sürdüren[11] değişim değeri (meta) ve para ("sermaye"den farklı olarak), değişik türden tarihsel toplumsal yapılar içinde varlık sürdürebilir ve olgunlaşabilirdi; nitekim böyle olmuştur. Bu erken aşamalarda hemen hemen bütün emek ürünleri üreticilerin kendi gereksinmelerinin karşılanmasına gider, meta haline gelmezler; böylece değişim değeri toplumsal üretim sürecini tümüyle kontrol etmez; yine de belli ölçüde meta üretimi ve dolaşımı bulunur. Bu yüzden, belirli bir toplumsal yapı için sorulacak soru, metanın ve paranın bulunup bulunmadığı değil; bu metanın nasıl üretildiği, paranın üretimde bir aracı olarak nasıl iş gördüğüdür. Eski Roma "Latifundia"sının ürünleri kölelerin ürettiği mallar olarak; feodal toprak sahiplerinin zora dayalı emekten, ya da feodal ayni vergilerden oluşan birikimleri de serflerin ürettiği mallar olarak dolaşıma girmiştir. Yine, bağımsız, kendi kendine yeten köylüler ya da zanaatkarlar tarafından üretilmiş basit mallar ve ücretli emeğe dayanan kapitalist mallar vb. bulunur. Ancak tarihsel bir kategori olarak sermayede ya da kapitalizmde durum aynı değildir. Emek ürünleri feodal bir temel üzerinde bile meta biçimini alabilir, çünkü üretim araçları doğrudan

9. «Yanıt», s. 60, Marx, **Capital**, C. III (Chicago, 1909), s. 918, (Türk. Bas. **Kapital**, Çev. A. Bilgi, III, s. 828).

10. «Eleştiri», s. 34 ve s. 42, dipnot 22.

11. **Capital**, C. I (Chicago, 1906), s. 182; C. III (Chicago, 1909), s. 696, (Türk Bas. **Kapital**, I, Çev. A. Bilgi, s. 178).

- üreticilerle birleştirilmiştir.[12] Bu nedenle "pazar için üretim sistemi" özgül tarihsel üretim ilişkilerini (ve bu yüzden sınıf ilişkilerini de) tanımlayamaz. Feodalizmin tanımıyla ilgili pasajında Sweezy, feodal toprak rantından, uzlaşmaz karşıtlık taşıyan senyör - köylü ilişkisinin bu yoğunlaşmış ifadesinden, çok az sözetmekle ve "kullanım için üretim sistemi"ne ya da "pazar için üretim sistemi"ne, yani üreticilerle pazarları arasında varlık süren ilişkilere, üretim ilişkilerinden çok değişim ilişkilerine, temel bir ağırlık vermekle asıl sorunu kaçırmaktadır. Görüşünün bir çeşit dolaşımcılık olduğu anlaşılıyor.

Aşağıdaki tezlerden başlamamız daha uygun olacak: feodalizm ile kapitalizm arasındaki karşıtlık "kullanım için üretim sistemi" ile "pazar için üretim sistemi" arasındaki karşıtlık değil, feodal toprak mülkiyeti-serflik ile bir sanayi sermayesi-ücretli emek sistemi arasındaki karşıtlıktır. Her iki çiftin de ilk terimleri sömürü ve mülkiyet ilişkisi biçimleri, ikinci terimleriyso işgücünün ve dolayısıyla toplumsal yeniden-üretiminin varoluş biçimleridir. Bunu, feodal toprak mülkiyeti ve sanayi sermayesi arasındaki karşıtlık olarak basitleştirmek de mümkündür[13]. Feodalizmde, doğrudan-üreticiler üretim araçlarıyla birleşmiş olduğu ve bu yüzden işgücü bir meta biçimini alamadığı için, feodal lordların artı-emek üstündeki tasarrufu, meta değişiminin ekonomik yasalarının aracılığı olmaksızın doğrudan ekonomi-dışı zor kullanımı yoluyla gerçekleşir. Kapitalizm ise, meta haline gelen yalnızca emek ürünleri değildir; işgücünün kendisi de bir meta olur. Bu gelişme aşamasında zor kullanımı sistemi ortadan kalkar ve ekonominin tüm kapsamında değer yasası geçerli hale gelir. Bu yüzden feodalizmden kapitalizme geçişin temel süreçleri: üretim araçlarının doğrudan üreticilerden ayrılmasıyla ortaya çıkan, işgücünün toplumsal varoluş biçiminde değişim; işgücünün toplumsal yeniden-üretim tarzındaki değişim (aslında bu aynı anlama gelmektedir); doğrudan üreticilerin kutuplaşması, ya da köylülüğün farklılaşmasıdır.

12. **Capital**, C. I, s. 394 (Türk. Bas. **Kapital**, I, Çev. A. Bilgi, s. 370).

13. Karşılaştırınız: **Capital**, C. I, s. 182 (Türk; I, s. 178). Ayrıca C. II (Chicago, 1907), s. 63: (Türk. Bas. **Kapital**, II, Çev. A. Bilgi, s. 68) «Sanayi sermayesi, sermayenin, yalnız artı-değerin ya da artı-emeğin ele

Dobb'un çözümlemesi doğrudan doğruya feodal toprak mülkiyetinin ve serfliğin kendisinden başlamaktadır. Ancak örneğin, "sermaye" kavramını çözümlerken, doğrudan doğruya sermayenin kendisinden başlayamayız. *Kapital*'in ünlü giriş bölümünde söylendiği gibi "kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumlarda toplumun zenginliği kendini büyük bir meta birikimiyle gösterir" ve tek tek mallar bu zenginliğin en basit biçimi olarak görünür. Bu yüzden, nasıl *Kapital*'deki inceleme meta çözümlemesiyle başlayıp, Meta→Para→Sermaye kategorilerinin gelişmesini göstererek devam ediyorsa, feodal toprak mülkiyetini çözümlerken de, kuşkusuz yöntem yalnızca tarihsel bir anlatımla sınırlandırılamaz; feodal toplum yasalarının doğasını da ele almak zorundadır. Bir başka deyişle, en basit ve en soyut kategorilerden başlayıp sistematik olarak ilerleyerek, sonunda en somut ve karmaşık kategoriye, feodal toprak mülkiyetine ulaşıyoruz. Daha sonra bunun mantıksal anlamda tersi bir yol izlediğimizde, artık başlangıç kategorilerinin özellikler ve ilişkiler açısından belli bir zenginlik içerdiği görülecektir[14]. Feodal üretim tarzına dayanan bir toplumun temel biçimi, nüvesi ya da birimi ne olacaktır? Feodal toprak mülkiyetinin çözümlenmesinde ilk sırada hangi kategoriler yer alacaktır? Şimdilik temel birim *Hufe* (virgate, *manse)* olarak konulmalı; *Gemeinde* (köy topluluğu, *communauté rurale)* ara basamak olarak alınmalı ve sonuçta feodal toprak mülkiyetinin en yüksek kategorisi *(Grundherrschaft,* malikane, *seigneurie)* düzenli bir biçimde geliştirilmelidir.[15]

geçirilişinin değil, ancak bizzat bunun yaratılmasının da sermayenin bir fonksiyonu olduğu, tek varoluş biçimidir. Bu nedenle üretime kendi kapitalist niteliğini verir. Varlığı, kapitalistler ve işçiler arasındaki uzlaşmaz sınıf karşıtlıklarını içerir. Sermaye toplumsal üretim üzerinde denetim sağladığı ölçüde, emek sürecinin tekniği ve toplumsal örgütlenişi ve bununla birlikte toplumun ekonomik ve tarihsel tipi tümüyle değişir. Toplumsal üretimin geçmiş ya da çökmekte olan koşulları arasında sanayi sermayesinden önce ortaya çıkmış öteki sermaye sınıfları yalnızca ona bağımlılaşmakla ve ona karşılık gelen fonksiyonlarının mekanizmasında değişime uğramakla kalmazlar, onu temel alarak ilerlerler ve bu temel üstünde durur, yaşar, yıkılır ve ölürler.»

14. **A Contribution to the Critique of Political Economy,** (Chicago, 1904), s. 294 ve devamı.

15. **Hufe (virgate);** bir köylünün, **Hof**'dan (üzerinde ev olan bir parça toprak), tarıma elverişli belli bir asıl parselden (**Flur**) ve ortak toprak

Kuşkusuz Virgate→topluluk→ malikane kategorilerinin bu tür bir mantıksal gelişimi, tarihsel sürecin tam da kendisine karşılık düşmez. Ne var ki, feodal toplumun doğuş, gelişme ve çöküşünün tarihsel yasalarını açıklığa kavuşturacak olan, tam da feodal toprak mülkiyetinin temel biçimiyle başlayarak, mantıksal yapısının incelenmesidir; *Kapital*'in birinci cildinin önerdiği, ancak "burjuva" tarih biliminin henüz yapamadığı da budur. Bu anlamda, Sweezy

üzerindeki bir parçadan (Allmende) meydana gelen toplam payıdır (Lamprecht buna Werteinheit demektedir; ya da kabaca «köylüyü ve ailesini geçindirmeye yetecek kadar bir topraktır» (Waitz). Köylünün üzerinde kendisini geçindirdiği (ya da işgücünün kendi kendini yeniden-ürettiği) doğal nesnedir. Bunun ekonomik gerçekleşmesi, bu anlamda Hufe'nin genel biçimi, topluluk ya da komünal kollektif düzenlemelerdir: Dreifelderwirtshaft ve açık tarla sistemi, Gemengelage ya da Vaine pâture collective, ile birlikte bulunan Flurzwang, ya da contrainte communautaire (G. Lefebvre), Servitudes collectives (Marc Bloch). Kollektif düzenlemeler emek sürecinin sürdürülmesinde bir baskı aracı oluştururlar. Ne var ki Hufe'nin doğasında bulunan özel mülkiyetten gelen üretkenliğin kaçınılmaz genişlemesi insanın «insan ve toprak üzerinde egemenliği»ne (Wittich) yol açmıştır; zaten başka türlü de olamazdı. Bu tür Hufe topluluğunun yönelidiği egemenlik ve bağımlılık ilişkileri feodal lordun özel mülkiyetini, yani malikâneyi, feodal toprak mülkiyetini oluşturmuştur. Böylelikle kategorik gelişiminin Hufe→Gemeinde→Grundherrschaft şeklindeki sıralanışını elde etmiş oluyoruz. Buna karşılık feodal lordun bu tür egemenliği köy topluluğunu ve Hufe'yi ele geçirdikçe ve malikâne toprak mülkiyetinin kuralları bunların içine işledikçe doğal nesneler olarak Hufe ve köy topluluğu ve bunların karşılıklı ilişkileri, tarihsel (özelde feodal) bir biçim ve ilişkiler halini alarak değiştiler. Şimdi; Hufe feodal toprak mülkiyeti altında bir köylü çiftliği (Besitz, tenure [kullanım hakkı] olarak görülmektedir ve geleneklerin komünal düzenlemeleri lord egemenliğinin araçlarına dönüşmüştür. Bunlar feodal rantı gerçekleştirmenin ve işgücünü sağlama almanın tarihsel koşulları olmuşlardır; köylü toprağına bağlanmıştır (kendine mal etme). Aynı zamanda köylünün emek süreci rant oluşum süreci haline gelmiştir: bu ikisinin birliği feodal üretim sürecini oluşturacaktır. Genel olarak, nasıl kapitalist toplumda sermayenin dolaşım süreci kapitalist yeniden-üretime aracılık eden bir etkense, feodal yeniden-üretimde de baskı (komünal düzenlemeler ve lord tarafından zor yoluyla feodal vergiler alınması) aynı şekilde aracılık eden bir etkendir. O halde, feodal toplumun çökmesi, bu baskı sisteminin ortadan kalkması demektir. Öte yandan bu feodal zorlamalar doğrudan-üreticinin üretim araçlarına bağlı olduğu bir çerçeve içinde geçerli olduklarından bu zorlamaların çözülmesi (modern özel mülkiyetin ve burjuva emek özgürlüğünün ön koşulu) üretim araçlarının doğrudan-üreticilerden ayrılmasının koşullarını ortaya çıkarır (mülksüzleştirme). Ayrıntılar için Skimin kakumei no kozo (Burjuva Devriminin Yapısı) adlı kitabıma bakınız. (Tokyo, 1950), s. 77 85, 77-85.

ve Dobb'un bize sunduğu üstün nitelikteki feodal toplum çözümlemeleriyle bağlantılı olarak, temel yöntem sorunları ortaya çıkmaktadır.

II

Sweezy, feodalizmin ayırdedici özelliğini "kullanım için üretim sistemi"nde arıyor ve bu yüzden feodalizmin çöküşünü de aynı yolla açıklamak zorunda kalıyor. Sweezy kuşkusuz, Doğu Avrupa'daki ve Asya'daki feodal üretim tarzının varlığından habersiz değildir; o halde niçin sorunu yaklaşımını Batı Avrupa ile sınırlandırıyor? Feodal sistemi *Lehnswesen* olarak açıklayarak burjuva hukuk tarihçileriyle aynı yolu mu izlemektedir? Örneğin J. Calmette popüler Collection Armand Colin'de[16] yer alan *La société féodale*'inde, ilk sayfada, feodalizmin ortaçağ Batı Avrupasına özgü olduğunu belirtmekte ve Japon feodalizmi gerçekliğini yadsımaktadır. Yoksa Sweezy'nin bu yaklaşımı, modern kapitalizmin Batı Avrupa'da doğması ve olgunlaşmasına ilişkin tarihsel olgudan mı güç almaktadır? Sweezy: "Batı Avrupa feodalizmi, verili üretim yöntem ve ilişkilerini koruma yönünde oldukça güçlü yatkınlıkları olan bir sistemdi" diyor ve "Batı Avrupa feodalizminin yapısal tutuculuğuna ve değişime direnen niteliğine"[17] değiniyor. Ancak feodalizmin, kategorik karşıtı olan modern kapitalizme göre daha tutucu olduğunu belirtmek pek önem taşımıyor. Doğu Avrupa ya da Asya feodalizmiyle karşılaştırıldığında Batı Avrupa feodalizmi daha tutucu gözükmüyor; tam tersi. Doğu Avrupa'da ve Asya'da modern kapitalist toplumun özerk gelişmesini önleyen belirleyici etken, tam da bu ülkelerdeki feodal toprak mülkiyetinin iç yapısındaki kararlılıktır. Modern kapitalizmin ve burjuva toplumunun klasik biçimlerini, Batı Avrupa'da kazanmış olmaları olgusu daha çok, buralardaki feodal toprak mülkiyetinin yapısındaki içsel bozulabilirliği ve kararsızlığı göstermektedir. Sweezy'nin anlatmak istediği belki de, tutucu ve değişime karşı di-

16. Paris, 1932. Bununla birlikte öteki Fransız tarihçileri, özellikle Marc Bloch ve Robert Bontruche aksini düşünmekte ve Japon feodalizmine karşı derin bir ilgi duymaktadır. Kapital'in I. cildinin 24. bölümünde Marx, Japonya'daki «saf feodal örgütlenme»den sözetmektedir.

17. s. 35-36.

rençli olduğu için Batı Avrupa feodalizminin içsel bir güç tarafından yıkılamayacağı; yıkılışın yalnızca bazı dışsal güçler tarafından başlatılmış olduğudur. Sweezy'ye göre feodalizm bir "kullanım için üretim sistemi" olduğundan, böyle bir sistemi ortadan kaldırmak için dışardan gelecek güç "pazar için üretim" ("bir değişim ekonomisi") ya da "ticaret"tir. Dobb'u eleştirdiği makalenin yaklaşık yarısını da bu noktanın ayrıntılı bir tartışmasına ayırıyor.

Şimdi; 14. ve 15. yüzyıllarda köy topluluklarının yıkılışı, kırsal nüfustaki azalma ve bunların feodal lordlar hesabına sonucu olan para sıkıntısı genel bir durumdur ve bu durum İngiltere, Fransa ve Almanya'da *crise des fortunes seigneuriales*'in[18] doğuşuna yol açmıştır. Ortaçağın son dönemlerinde ilerlemeğe başlayan değişim- ya da para-ekonomisi, geleneksel "doğal" ekonomi temeline dayanan feodal soyluluğun büyük bir bölümünü yıkıma sürüklemiştir.[19] Ortaçağda serflere özgürlük verilmesinin nedeni, temelde senyörlerin —genellikle savaş ve feodal soyluluğun artan lüksleri için— para gereksiniminin oluşmasına dayanıyordu.[20]

Sweezy'nin savına göre feodal egemen sınıfın feodalizmin bu "kriz"i sırasında sürekli artan para talebi, feodal soyluluğun her geçen gün büyüyen lükslerinden doğmuştur, bu düşünce Sombart'ın *Luxus und Kapitalismus*'unun *Hof*[21] üzerine olan birinci bölümünde öne sürülene benziyor. Dobb'un feodalizmin yıkılışının kaynağı olarak gördüğü, köylülerin efendileri tarafından aşırı sömürülmeleri, Sweezy'nin görüşüne göre, aslında lordların nakit para gereksinmelerinin bir sonucudur. Bunun sonucunda köylülerin kaçışı kentlerin kuruluşuna yol açtı, bu ise para ekonomisini doğurdu. Sweezy'e göre Dobb böylece gerçekte

18. Marc Bloch, **Caractères originaux de l'historie rurale française** (Oslo, 1931), s. 117-19; H. Maybaum, **Die Entstehung der Gutswirtshaft im Mecklenburg** (Stuttgart, 1926), s. 109-13 ve R. Boutruche'un üstün yapıtı **La crise d'une société** (Paris, 1947), II.

19. Karşılaştırınız, örn. R. Boutruche, «Aux origines d'une crise nobiliaire», **Annales d'histoire sociale**, C. I. No. 3, Paris, 1939, s. 272 ve devamı.

20. Marc Bloch, **Rois et serfs**, Paris, 1920, s. 59 ve devamı, s. 174 ve devamı; A. Dopsch, **Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte**, Viyana, 1930, s. 178.

21. Sombart, **Luxus und Kapitalismus**, 2. Baskı, Münih, 1922, Böl. I.

ortaya çıkışları yalnızca dışsal nedenlerle açıklanabilecek belirli tarihsel gelişmeleri, sisteme özgü yönsemeler olarak görme yanlışına düşmüştür."[22] Feodalizmin yıkılışını ortaya çıkartan "dışsal" güç, "bir feodal ekonomi biçimi olarak göremeyeceğimiz ticaret, özellikle de yerel ya da bölge pazarları arası değil, uzun mesafeler üstünden yapılan ticarettir.[23]

Sweezy "önce ticaretin pazar için üretim *sistemini* nasıl bir süreçle ortaya çıkardığını ve sonra da bu sistemin daha önceden varlık sürdüren feodal, kullanım için üretim sistemine etkilerini açıklamaya çalışmalıyız" demektedir. Böylece "uzun mesafe üzerinden ticaretin nasıl eski feodal sistemin yanısıra bir değişim için üretim sistemi varederek yaratıcı bir güç olabileceğini" görmektedir. Sweezy, "değişim ekonomisinin kölelik, serflik, bağımsız kendi işinde emek ve ücretli emekle bağdaşabileceğini" gösteren birçok tarihsel olgunun çok iyi farkında olmasına karşın; Dobb'un kuramının en sağlam noktalarından birine, Engels'in Doğu Avrupa'da ikinci serflik dediği feodal tepkiye ilişkin noktaya, gereken önemi vermemektedir. Sweezy Pirenne'i izleyerek, açıklamayı "ikinci serfliğin coğrafyasında, yeni değişim ekonomisinin merkezinden doğuya doğru gittiğimizde bu görüngünün gitgide belirginleşmesi ve sertleşmesi olgusunda"[24] aramaktadır. Oysa son zamanlarda yapılan çeşitli araştırmalara başvuran Dobb ise şu gerçeği ortaya çıkarmaktadır.

"Doğrudan iş hizmetleri biçiminde serflik, ilk önce tam olarak İngiltere'nin geri kalmış batısında ve kuzeyinde ortadan kalkmış, öte yandan kent pazarları ve ticaret yollarıyla daha gelişmiş bir durumda olan güneydoğuda bu hizmetler varlıklarını sürdürmekte çok daha fazla direnç göstermiştir. Aynı şekilde serfliğin, 15. ve 16. yüzyıllarda Doğu

22. s. 41.

23. Toplumsal işbölümü açısından ben daha çok yerel ya da yöreler-arası değişimin veya iç pazarın önemini belirtmek isterim. Bu konuda Hilton'un **Economic Development of Some Leicester Estates in the 14th and 15th Centuries**'indeki değerli fikirlerini göz önünde tutmalıyız. Dobb, hem sanayi sermayesinin, hem de «iç pazar»ın oluşumunu bölünmez bir ilişki içinde kavramayı başarabilmiştir; bakınız İncelemeler, s. 161 ve devamı. Bu noktayı **Kapital**'in yöntemiyle (C. I, Böl. XXX) karşılaştırınız.

24. s. 47.

Avrupa'nın birçok bölgesinde yoğunlaşması ticaretin gelişimiyle bağlantılı olmuştur ve bu karşılıklı ilişki... pazarlara yakınlıkla feodal çözülme arasında değil, pazarlara yakınlıkla serfliğin güçlenmesi arasında ortaya çıkmıştır."[25]

Bu yüzden ana neden, ticaretin ya da pazarın kendisi değildir; pazarın yapısı üretim sisteminin iç örgütlenişiyle koşullanmıştır. Bu noktayı Kosminsky, Dobb'dan bile daha açık bir biçimde formüle etti. "Değişim için üretim", "klasik malikane" yapısına sahip olan Güney ve Doğu İngiltere'nin geniş feodal mülklerinde ve kilise topraklarında açık bir biçimde iş hizmetlerinin artması ve serfliğin yoğunlaşması sonucunu doğurmuştur; buna karşılık küçük ve orta büyüklükte laik malikanelere sahip olan Kuzey ve Batı İngiltere'de sonuç, açıkça para rantlarının ortaya çıkışı ve serfliğin gerileyişi olmuştur. Gerçekte, değişim- ya da para-ekonomisi geliştikçe, "feodalizm kendisini kurmakta en az başarılı olduğu bölgelerde ve (derebeylik tipinde olmayan) malikanelerde en önce ve kolaylıkla çözülmüştür; buna karşılık, "iş hizmetleri sisteminin pazarın artan taleplerine uydurulması" sürecinde özgür olmayan serf nüfusu üzerinde egemenliğin başarıyla korunduğu yerlerde ("klasik malikanelerde") sonuç, köylü üstündeki feodal sömürünün yoğunlaşması olabilirdi; nitekim birçok durumda böyle olmuştur. Öyle ki, (Kosminsky ve Postan'ın "feodal tepki" sinin en bütünlüklü somutlanışı olan) *Rittergut* ya da *Gutswirtschaft* pazar için üretimi, tam da Sweezy ve Dobb'un sözkonusu yaptığı "ikinci serflik"i tiplemektedir. Temel nokta "ister doğrudan doğruya yerel pazara, isterse aracı tüccarlarla daha uzak pazarlara hizmet etmiş olsun, köylü ekonomisinde değişimin gelişmesinin, para rantının gelişmesine yol açmış olmasıdır. Öte yandan lordların ekono-

25. «Yanıt», s. 64-5, İncelemeler, s. 34-42, 51-59. Kapital'in III. cildinin 20. ve 36. bölümleri Dobb'u onaylar niteliktedir; bakınız s. 384 ve devamı, 389, 391 ve devamı. «... 16. ve 17. yüzyılda ticarette coğrafi keşiflerle ortaya çıkan ve ticaret sermayesinin gelişmesini hızlandıran devrimler feodal üretimden kapitalist üretime geçişin başlıca öğelerinden birini oluşturur. Ne var ki modern üretim biçimi, ilk döneminde, yani manüfaktür döneminde yalnızca gerekli koşulların önceden, daha ortaçağ zamanında gelişmiş olduğu yerlerde gelişmiştir». s. 391 ve devamı. (Türk. Bas. Kapital, III, Çev. A. Bilgi, s. 348).

misinde değişimin gelişmesi ise iş hizmetlerinin artmasına yol açmıştır."[26]

Sweezy, ortaçağın sonundaki krizi, ticaretin kullanım için üretim sistemi üzerindeki çözücü etkisinin bir ürünü olarak görmekte haklıdır. Ancak ticarete, özellikle uzun mesafe ticaretine bizzat feodalizmin yıkılışını bağlayacak kadar fazla önem verdiğinde, yanılgıya düşmektedir. Kuşkusuz ticaretin çözücü etkisi, en azından Ingiltere'de —ve Dobb'un Sweezy'nin eleştirisine verdiği yanıtta belirttiği gibi,[27] genelde de— bir yandan bir yeoman kulaklar sınıfı, bir yandan da bir yerel yarı - proletarya yaratma eğilimi göstererek küçük üreticiler arasında, sonunda feodalizmin yıkılışı ve kapitalist üretimin kuruluşuyla biten bir farklılaşma sürecine hız vermiştir. R.H. Tawney[28] 16. yüzyıl İngiltere'sinde bu tür çözücü bir kapitalist sürecin —modern İngiliz tarımına niteliğini veren "toprak, sahibi, kapitalist çiftçi ve topraksız tarım emekçisi şeklindeki üçlü bölünme" yönündeki eğilimin— varlığını göstermiştir. Ne var ki bu bölünme o günün İngiliz feodal toplumunun yapısından kaynaklanıyordu; bunu ticarete bağlamak için hiçbir neden yoktur. Bu noktayı savunurken Dobb'un Sweezy'ye verdiği yanıt yetersizdir ve gereksiz ödünler vermektedir. Küçük köylü üretici sınıfın ticaret tarafından yıkıma uğratılmasının Batı Avrupa'da da her zaman için kapitalist üretimin oluşumuyla sonuçlanmadığını, aynı zamanda feodal tepkiye de yolaçabildiğini daha somut bir biçimde göstermeliydi. Örneğin, Fransa'da "kriz"in etkisi, sonunda feodalizmi yıkmak değil, yenilemek olmuştur.[29] Küçük köylü üretici sını-

26. E. A. Kosminsky, «Services and Money Rents in the 13th Century», **Economic History Review**, C. V, Londra, 1935, No. 2, s. 42-45. «Bu nedenle para ekonomisinin ortaya çıkışı, 19. yüzyıl tarihçilerinin sandıkları gibi hep o büyük özgürleştirici güç anlamına gelmemiştir. Pazarların yayılması ve üretimin büyümesi iş hizmetlerinin gerilemesine olduğu kadar artmasına da yol açabilir. Doğu Almanya'da iş hizmetlerinin, yabancı pazarlar için tahıl üretiminin son hızla yayıldığı bir sırada artması paradoksu ve yine ortaçağ (13. yüzyıl) sırasında İngiltere'de iş hizmetlerinin pazar için tarımsal üretimin en çok geliştiği zamanda ve yine en çok geliştiği yerlerde artması paradoksu işte buradan gelmektedir.» M. Postan, «The Chronology of Labour Service», **Transactions of the Royal Historical Society**, 4. dizi, C. XX, Londra, 1937, s. 192 ve devamı, s. 186.

27. «Yanıt», s. 63; karşılaştırınız İncelemeler, s. 60.

28. **Agrarian Problem in the Sixteenth Century**, Londra, 1912.

fın ticaret tarafından çözülüşü o zamanlar Fransa'da bir kapitalist ücretli emek sistemine yol açmamış, ancak bir yandan tefeciliğe dayanan toprak mülkiyetini —*Laboureurs - fermiers* ve *Laboureurs - marchands*— bir yandan da yarı - serfleri ortaya çıkarmıştır.[30] Bu sonuncular, Arthur Young'ın *Travels in France*'inde "yoksulluğu kalıcılaştıran sefil bir sistem"in kurbanları diye anlattığı *métayer*'lerin prototipidir; ancak söz konusu ettiğimiz dönemde bunlar ne proletarya kategorisinde, ne de feodal yükümlülüklerden kapitalist ranta geçişe işaret eden *métayage* aşamasındaydılar.[31] Gerek Sweezy, gerek Dobb ticaretin feodalizm üzerindeki çözücü etkisine ve "feodal tepki" ye, feodal toprak mülkiyetinin iş hizmetlerinin ötesine geçmeden yaklaşıyorlar, oysa ayni rantları da göz önüne almaları gerekir; bu Fransa ve Japonya için daha önemli bir sorundur.[32]

29. Bu kriz sırasında «belki lordlar sık sık değişmiştir, ancak feodal hiyerarşinin yapısı bir önceki yüzyılda nasıldıysa yine öyle kalmıştır.», Y. Bezard, **La vie rurale dans le sud la région parisienne** (Paris, 1929), s. 54. «Senyörlük rejimi değişmemişti. Dahası; yeni bir güç kazanması çok uzun sürmeyecekti. Ancak senyörlük mülkiyeti büyük ölçüde el değiştirdi», Bloch, **Caractères originaux**, s. 129.

30. Raveau **L'agriculture et les classes paysannes au XVIe siècle** (Paris, 1926), s. 249 ve devamı'nda bu olguyu kanıtlayan canlı bir tablo çizmektedir. Poitou'da değişim-para ekonomisinin gelişimi köylüleri topraktan yoksun bırakmış, ancak onları proleterya durumuna da sokmamıştır. Köylüler topraklarını sattıklarında topraktan atılmamış, ancak toprağın yeni sahipleri tarafından yarıcılıkla (**à demi-fruits**) çalışmak üzere toprağa bağlanmışlardır. Bu yeni **métayer**'ler ancak gelecek hasatları daha alınmadan satarak ya da toprağın yeni sahiplerinin stoklarından tahıl veya para olarak avans alarak geçimlerini sağlayabilmişlerdir. Yeni borçlar, köylüleri daha sonraki hasatlarını da önceden feda etmeğe zorlamış ve böylece kaçıp kurtulamayacakları bir kısır döngüye yakalanmışlardır. «Topraklarına çivilenmişlerdir; tüccarlar sermayeleri aracılığıyla yeni bir serflik yaratmışlardır». a.g.e., s. 80 ve s. 82, 93, 121, 268-71.

31. Eski rejimin yazılı **métayage** sözleşmeleri köylü kiracıları kişisel, yani feodal **fidélité, obéissance, soumission** yükümlülüklerine bağlar. J. Donat, **Une communauté rurale a la fin de l'ancien régime**, Paris, 1926, s. 245. **Métayage** «burjuva ve köylü arasında gerçek kişisel bağımlılık zincirleri» yaratmıştır. Bloch, **Caractères originaux**, s. 143. Fransız Devrimi sırasındaki tarım ve köylü sorunları üzerinde otorite olan G. Lefebvre de, eski rejimde **métayage** içinde toprak sahibiyle métayer arasında protection et obéissance biçimindeki ilişkilerin aristokratik geleneğinin —yani, feodal bağımlılık ilişkilerinin— varlık sürdürmesine dikkat çekmektedir. Lefebvre, **Questions agraires au temps de la Terreur**, Paris, 1932, s. 94.

32. Bu, doğal rantların (ayni rantların) temel olduğu Asya'da en önemli noktadır. Ayni yükümlülükler biçimi, «Asya'da gördüğümüz gibi,

Sweezy belirli bir toplumsal yapının parçalanmasını, onun üretici güçlerinin kendi iç-hareketinin sonucu olarak görmüyor; bunun yerine dışsal bir güç arıyor. Eğer tarihsel gelişmenin dış güçlere bağlı olarak ortaya çıktığını söylersek sorun devam etmektedir; bu dış güçler nasıl ortaya çıkmıştır? Nereden gelmiştir? Kendilerini dışsal olarak ortaya koyan bu güçler, son çözümlemede, tarihe içsel olarak açıklanmak zorundadır. Tarihin diyalektiği kendi iç hareketleri (iç yapı çelişkileri) olmaksızın ilerleyemez. Kuşkusuz içsel hareketler ve dışsal etkiler birbirleri üstünde etkirler; Dobb da dışsal koşulların gösterebileceği etkinin ne kadar büyük olabileceğine dikkat çekmektedir; yine de "iç çelişkiler dışsal güçlerin uyguladığı etkilerin özel biçim ve yönlerini belirler."[33] Sweezy'nin Batı Avrupa feodalizminin çöküşünün yalnız dışsal nedenlerin —ticaretin ve pazarın, özellikle de dış pazarın— etkisine bağlı olduğunda ısrar etmesi, tam olarak onun kendi tarihsel çözümleme yönteminden gelmektedir.[34]

kararlı toplum koşullarına temel olmaya çok elverişlidir... Bu rant iş koşullarının ve üretim araçlarının yeniden-üretilmesini ciddi olarak tehdit eden boyutlara ulaşabilir. Üretimin genişlemesini hemen hemen olanaksız bir hale getirebilir ve doğrudan-üreticileri fiziksel geçim araçlarının asgarisine indirgeyebilir. Bu durum, özellikle Hindistan'ın İngilizler tarafından fethedilmesinde olduğu gibi, bu biçimin fetheden bir endüstri devletiyle karşılaşmasında ve onun tarafından sömürülmesinde geçerlidir.» **Capital** C. III, s. 924 ve devamı. **Kindai shakai seiritsu shiron (Modern Toplumun Oluşumu Üzerine Tarihsel Makale)** adlı eserimdeki «**Hoken shakai kaitai e no taio ni tsuite**» (**Feodalizmin Yıkılmasına Karşı Muhalefet Üzerine**)'ye bakınız, s. 113 ve devamı.

33. «Yanıt», s. 63.

34. Bir toplumun çöküşünün bu çeşit içsel bir kendi kendine gelişmenin sonucu kendi kendine çözülme olarak kavranması «burjuva» tarihçiler tarafından bile onaylanmıştır. Örneğin klâsik antik çağın çöküşü açısından Eduard Meyer, Roma İmparatorluğu'nun yıkılışının dışardan gelen barbar kabilelerin'n istilalarından ileri gelmediğini; istilaların yalnızca İmparatorluğun zaten içsel olarak çürüdüğü bir dönemde gerçekleşebildiğini belirtmektedir: E. Meyer, **Kleine Schriften**, C. I, 2. Baskı, Berlin, 1924, s. 145 ve devamı, 160. Ayrıca Max Weber, «Die sozialen Gründe des Untergangs der antiken Welt», 1896, **Gesammelte Aufsätze zur Soz. u. WG**, Tübingen, 1924, s. 290 ve devamı, 293-97. Karşılaştırınız: **Capital**, C. III, s. 390 ve devamı. (Türk Bas. **Kapital**, III, Çev. A. Bilgi, s. 347 ve dev.)

III

Dobb'un en önemli yönlerinden biri de, kapitalizmin, bağımsızlığını kazanan ve aynı zamanda kendi içinde toplumsal farklılaşmayı geliştiren bir küçük üretim tarzından doğması olgusunu vurgulamasıdır. Dobb'un tezi tarihsel sorunu iki dönem içinde ortaya koyuyor: Küçük üretim önce kendisini feodal toplumun temeli olarak derece derece sağlam bir biçimde oturtmuştur, daha sonra ise üretkenliğin gelişmesinin sonucu feodal kısıtlamalardan kurtulmuş, kendi çözülme evresine ulaşıp, sonuçta kapitalist ilişkileri yaratmıştır.[35]

(A) Ne var ki küçük üretim tarzının feodalizmin temeli olarak oturması ve pekişmesi, "klasik" malikane sisteminin (feodal toprak mülkiyetinin emek - rant döneminin), klasik malikane sistemindeki senyörlük malikanesinin doğrudan bir yolla sömürülmesi biçiminin, yani zora dayalı haftalık serf emeğinin (haftalık - iş'in) çözülme sürecinde ortaya çıkar. Serflere özgürlük verilmesinin bu süreçle nasıl birlikte ilerlediği genel anlamda, en azından modern tarihçiler tarafından, gösterilmiştir. Bu süreç, 14. ve 15. yüzyıl İngiltere'sinde hizmetlerin ödenmesindeki değişiklikte, gerçekte serfliğin ortadan kalkması anlamına gelen emek rantının, tümüyle doğrudan doğruya para rantına değişiminde; ya da yine iş hizmetlerinin ortadan kaldırılmasındaki ilk aşamanın, zamanla para rantına dönüşen sabit ayni rantların yerleşmesi olduğu Güneybatı Almanya ve özellikle Fransada görülmektedir. 12. ve 13. yüzyıllardan başlayarak Fransa ve Güneybatı Almanya'da lordların o zamana kadar zora dayalı serf emeğiyle *(Frondienst, corvée)* işlenen malikane toprakları *(domaine proche, Salland)*, köylüler arasında paylaştırılmış ve işlenmek üzere verilmiştir. Bundan sonra köylüler artık lorda zora dayalı hizmetlerde bulunmamış, ancak ürünün belirli bir bölümünü vergi olarak *(champi-pars, champart, terrage, agrier)* vermişlerdir.[36] Bu sürecin

35. **Capital**, C. I, s. 367, C. III, s. 393 (Türk. Bas. **Kapital**, III, Çev. A. Bilgi, s. 350) «Shoki shihon shugi no keizai kozo» (Erken Kapitalizmin Ekonomik Yapısı) adlı makaleme bakınız, **Kindai shihon shugi no seiritsu (Modern Kapitalizmin Oluşumu)**, Tokyo, 1950, s. 3 ve devamı.

36. Bloch, **Caractères Originaux**, s. 100 ve devamı; Oliver Martin, **Histoire de la prévôte de vicomte de Paris**, C. I, Paris, 1922, s. 420 ve devamı.

kısmen yerleşmiş bir para rantıyla birlikte bulunması zorunluysa da, feodal rantın temel bir bölümü artık iş hizmetleri değil, tarihçilerin adlandırdıkları gibi bir "rant" *(redevance, Abgabe)* olmuştur. Malikane sisteminin (ya da *Villikations system)* yıkılmasının bir sonucu olarak ortaya çıkan bu tür feodal toprak mülkiyeti, küçük çaplı köylü yönetimi altındaki feodal toprak mülkiyetidir, ya da Alman tarihçilerinin deyimiyle *Rentengrundherrschaft* veya *reine Grundherrschaft.*[37]

Feodal toprak mülkiyetinin yapısındaki malikane sisteminin çöküşüne eşlik eden bu değişiklik, rantın biçiminde de bir değişim getirmiştir: bu değişim, İngiltere'de para rantı, Fransa ve Almanya'da aynî rant yönünde olmuşsa da, feodal rantın doğasında temel bir değişiklik doğurmamıştır. Önceleri köylüler artı-emeklerini doğrudan doğruya iş biçiminde öderlerken, şimdi somutlanmış biçimlerde —ürünler veya bunların para olarak tutarları— vermektedirler. Değişim bundan öte birşeye yol açmamıştır. Her iki durumda da rant, artı-emeğin "normal biçimi" olarak görülmekte ve üreticiler tarafından gerçekleştirilen ve kapitalist rant biçiminde ödenen "kâr"ın bir bölümü olma niteliğini taşımamaktadır. Gerçekte ortaya bir "kâr" çıkmasına karşın rant, bu kâr oluşumuna bir "normal sınır" koymaktadır. Her iki durumda da feodal toprak sahipleri, bu sahipliğin verdiği hakla, toprağı ve üretim araçlarını fiilen elinde bulunduran köylü üreticilerin *(Tenanciers, Besitzer)* artı-emeğine el koymak için, mal değişim yasalarının işe karışması söz konusu olmaksızın, doğrudan doğruya "ekonomi-dışı zor kullanımına" başvurmaktadırlar. Ne var ki, rant alma yöntemi, ekonomi-dışı zor kullanımın biçimi değişmektedir. Klasik malikane sistemi zamanında köylülerin malikane içindeki emekleri lordun ya da temsilcisinin*(villicus, bailiff, maire, sergent)* doğrudan denetim ve buyruğu altında örgütlenirdi. Oysa *reine Grundherrschaft*'da tarımsal üretim sürecinin tümü, şimdi artık köylülerin kendi

37. Max Weber, **Wirtshaftsgechichte**, Tübingen, 1923, s. 101; G. v. Below, **Ges. der deutschen Landwirtschaft in Mittelalter**, Jena, 1937, s. 73-76. Batı Avrupa ortaçağ tarihine ilişkin Japon çalışmalarından Senroku Nehara'nın **Doitsu chusei no shakai to keizai** (Ortaçağ Alman Toplumu ve Ekonomisi) adlı koleksiyonundaki «**Grundherrshaft** in Klosterburg Monastery» (1920)'si ile karşılaştırınız.

payları olan topraklara aktarılmıştır ve kendileri için gereken emekleriyle lord için harcayacakları artı-emek yer ya da zaman bakımından birbirinden ayrı değildir. Doğrudan-üreticiler, tüm iş zamanlarını büyük ölçüde istedikleri gibi düzenleyebilirler. Ortaçağ Fransa'sında ve Güneydoğu Almanya'da köylülere özgürlük verilmesi, yani serf statüsünden *(Leibeigene)* sokemen ya da yeomen'liğe *(Hörige, vilains francs)* geçmeleri büyük ölçüde 13.-15. yüzyıllarda gerçekleşmiştir. Böylece rant alma yöntemi çeşitli kişisel ve keyfi yükümlülük biçimleri olmaktan çıkıp belirli, gerçek *(dinglich)* ilişkiler haline gelmiş ve lordlarla köylüler arasındaki feodal ödeme-tahsil etme ilişkileri sözleşmeyle tespit edilmiştir. Sözleşmeye dayalı bu ilişkiler, kuşkusuz özgür mal sahiplerinin karşılıklı bağımsız kişiler olarak ve hukuksal anlamda tek bir düzlem üstünde birbirlerini karşılıklı bağladıkları modern burjuva toplumundaki ilişkilere benzemiyordu, daha çok gelenek görenek hukuku biçimini alıyordu. (Ayni rantın kendisi de çoğu kez *coutumes, Gewohnheitsrecht* ve bunu ödeyen köylüler de *coutumiers* diye adlandırılıyordu.) Böylece, ilk kez birlikte «feodal üretim tarzının temeli"ni oluşturan küçük çaplı köylü tarımıyla bağımsız el zanaatlarından söz etmek mümkün olmaktadır.[38]

Ayni rant para rantına dönüşürken; küçük çaptaki köylü çiftlikleri, yani tarımdaki küçük üretim tarzı, gittikçe daha açık bir şekilde bağımsızlaştırken; aynı zamanda bunların kendi iç çözülmeleri de, daha hızlı ve daha özgür bir biçimde devam eder. Para rantı kendisini yerleştirdikçe, yalnız lordla köylü arasındaki eski geleneksel kişisel ilişkiler daha nesnel ve daha kişisellikten uzak para ilişkileri yönünde değişmekle kalmaz, narh rantındaki ("rent of assize") gibi, emek üretkenliğinin gelişmesiyle ve para değerinde bunu izleyen düşüşle birlikte, artı-emeğin sabit para rantı olarak konulan bölümü de, göreli olarak azalır. Artı-emek bu oranda, geçimlerini sağlamak için gereken-

38. Bakınız **Capital**, C. I, s. 367 (Türk. Bas. **Kapital**, I, s. 348) not; **Shigaku zasshi (Zeitshrift für Geschichtswissenschaft)**, C. 51, 1940, No. 11-12'deki «Iwayuru nodo kaiho ni tsuite» (Serflere Özgürlük Verilmesi Üstüne) adlı makalemle ve **Kindai shakai seiritsu shiron (Modern Toplumun Oluşumu Üstüne Tarihsel Çözümleme)** adlı eserimde s. 36-51'le karşılaştırınız.

den fazlası olarak köylülerin (doğrudan - üreticilerin) eline geçen ve onların kendilerinin mala çevirebilecekleri "çekirdek kâr" denilen bir kâr oluşturur. Para rantına gelince, değeri o kadar düşmüştür ki, uygulamada köylüler bunu ödeme yükümlülüğünden kurtulmuşlardır.[39]

Önceki köylü toprakları, bağımsız köylü mülklerine dönüşmüştür. Eskiden bu topraklar üstünde kiracı olan köylüler, feodal rantların bedelini ödeme ölçülerini kendileri belirlemiş ve kendilerini feodal toprak mülkiyetinin kısıtlamalarından kurtararak toprakların sahipleri olmuşlardır. Bu tür bağımsız, kendi kendine yeten köylülerin oluşumu —tarihsel olarak bunun tipik temsilcisi İngiliz yeoman'larıdır— feodal toprak mülkiyetinin çözülme sürecinden kaynaklanmış ve para rantının toplumsal koşullarını oluşturmuştur. Sürece başka bir açıdan baktığımızda, para rantı genel olarak ve ulusal çapta yerleştikten sonra, köylülerin (doğrudan - üreticilerin), yalnızca bu durumu sürdürmek ve yeniden üretmek için, doğrudan geçimleri için gerekenin büyük bir bölümünü doğal ekonomi etkinlikleriyle (üretim ve tüketim) karşıladıklarını söyleyebiliriz; ancak iş güçlerinin ve emeklerinden doğan ürünlerinin bir bölümü de, en azından daha önceki rant kadar olan bir bölümü her zaman için köylülerin kendileri tarafından mala dönüştürülmek ve paraya çevrilmek zorundaydı. Bir başka deyişle köylüler, her zaman kendilerini pazarla ilişki içinde bulundurmak zorunda olan meta üreticileri konumundaydılar[40] ve meta

39. «...mülkün kullanım hakkına sahip bulunanlar bazen bütün ödemelerden ve hizmetlerden kendilerini tümüyle koparmışlardı... Malikâne ile ilişkileri maddi olmaktan çok bir biçim ve duygu meselesiydi». Tawney, **Agrarian Problem in the Sixteenth Century**, s. 29-31, 118. Bunların malikânedeki lordlarıyla ilişkileri 16. yüzyıla kadar asıl olarak biçimseldi. Durum Fransa'nın bazı bölgelerinde de aynıydı. Örneğin 16. yüzyılda Poitou'da birçok satış senetleri «satıcı, bu satışın konusu olan yerlerin hangi lorda ait olduğunu ve hangi yükümlülükler altında olduğunu bilmez.» sözüyle sonuçlanırdı, Raveau, s. 70, 102 ve devamı, 264, 288.

40. Emeğin belirli (yani sözleşmeye dayalı) bir toplumsal üretkenliğinin ortaya çıkmadığı yerlerde, ya da köylülerin meta üreticileri olmalarına uygun düşen bir toplumsal konumları bulunmadığı zaman —ki bu ikisi aynı anlama gelir— para rantı yukardan aşağıya dayatılır ve zor yoluyla alınır ve bütünüyle geleneksel ayni rantların yerini de alamaz. Örneğin Fransa'da eski rejim sırasında olduğu gibi, bu iki biçim yanyana görülmekle kalmaz; tarih çok sık olarak bir ayni rantlara dönüş tablosu ortaya çıkartır. (Almanya'da Ostelbe'de iş hizmetlerinin, ya da Fransa'da

üreticisi olarak bu konumları küçük üretim tarzının kaçınılmaz toplumsal farklılaşmasını ortaya çıkardı.[41]

(B) Şimdi; 14. yüzyılda iş hizmetlerinden para rantlarına geçilmesi ve serfliğin ortadan kalmasıyla, gerçek kapitalist çağın 16. yüzyıldaki başlangıç noktası arasında, iki yüzyıllık bir ara var. (Ingiltere'de Edward'dan Elizabeth'e kadar olan 200 yıl). Dobb'un deyişiyle, bir olgu olarak kabul edilmesi "feodalizmden kapitalizme geçişi doğru olarak kavrayabilmek için canalıcı bir önem taşıyan"[42] bu arayı, Sweezy'nin ve Dobb'un nasıl ele aldıklarını inceleyelim.

Sweezy, serfliğin 14. yüzyılda sona erdiği kanısındadır. Bu doğrudur; çünkü bu zamana gelindiğinde artık para rantları fiilen iş hizmetlerinin yerini almıştır. Ancak bu değişikliğin feodalizmin kendisinin sona ermesiyle özdeş olmadığı yolunda bizi uyarmasına karşın Sweezy, feodalizmin sonuyla kapitalizmin başlangıcı arasındaki iki yüzyılı incelerken bunları özdeş olarak ele alıyor; bu açıdan yanılmaktadır. Çünkü, köylüler doğrudan serflikten (iş hizmetlerinden) kurtulmuş olmakla birlikte, hâlâ feodal toprak mülkiyetinin bir ifadesi olan para rantıyla yüklüdür ve onun tarafından yönlendirilmektedir; para rantı artı-emeklerin gittikçe daha küçük bir bölümünü içermesine karşın köylüler bağımlılık kategorilerinden kurtulamamıştır. Sweezy'nin para rantını temelde feodal rantlarla kapitalist rant arasında geçişsel bir biçim olarak kavrayışı, kendi metodolojisine karşılık düşmektedir. Dobb'un aldığı pasajın kelimeleriyle söylersek; para rantının temeli yıkılmaktadır, ancak "bu rantın temeli de çıkış noktası olan ayni ran-

ayni rantın yeniden ortaya çıkması) Bu gibi durumlarda, çeşitli açılardan meta üreticileri olarak olgunlaşmamış olmalarına karşın köylülere dayatılan para rantı, köylülerin özgürleşmeleri yönünde değil, yoksullaşmaları yönünde etkili olur.

41. Tawney'in **Agrarian Problem in the Sixteenth Century** adlı eseri köylü sınıfının bu bölünmesine birçok örnek vermektedir. Virgate sistemi (Hufenverfassung), 13. yüzyıl malikanesinde görülen köylü çiftliklerinin karşılaştırmalı olarak tek tip olan standart sistemi, tümüyle yok olur. Bu süreç. Tawney'in sözleriyle şu noktaya kadar gelir: «Virgate'lerden ve yarı-virgate'lerden bahsetmenin gerçekte bir anlamı yoktur.», a.g.e. s. 59 ve devamı.

42. «Yanıt», s. 66.

tınkiyle (İngiltere'de iş hizmetleri) aynı kalır".[43] Yani doğrudan - üreticiler önceden olduğu gibi yine toprağın kullanım hakkına sahip köylülerdir *(Besitzer)*; aradaki tek fark, ekonomi - dışı zor kullanımına, Dobb'un deyişiyle "politik kısıtlamalar ve derebeylik geleneğinin baskıları"na[44] uygun olarak, mülk sahiplerine verdikleri artı-emeklerinin şimdi para biçimine dönüşmüş olmasıdır. "Saf" şekliyle para rantı, yalnızca aynî rantın, ya da iş hizmetlerinin bir türevidir ve özünde kârı rantın doğası gereği izlediği o aynı "çekirdeksel" yolla emer.[45] Bu ekonomik durumun içinden hem feodal rantı tümüyle yok edecek olan köylüler, hem de endüstriyel kâr üstündeki sınırları kaldıracak olan sanayi kapitalistleri ortaya çıkmış ve bunların ikisi de topraklı aristokrasiye ve tekelci tüccarlara karşı zorunlu olarak burjuva devriminde birleşmiştir.

O halde Dobb neden "feodal üretim tarzının çözülmesi kapitalist üretim tarzının gelişmesinden önce ileri bir aşamaya ulaşmıştır ve bu çözülme, yeni üretim tarzının eskisinin bağrında gelişmesiyle herhangi yakın bir birliktelik içinde ilerlememiştir" ve dolayısıyla bu dönem "üretim tarzı söz konusu olduğu sürece ne feodal ve ne de henüz kapitalisttir"[46] demek zorunluluğunu duyuyor? Dobb, para rantının yerleşmesi ve bu yüzden serfliğin ortadan kalkmasıyla feodalizmin sonunun geldiği yolundaki yaygın görüşten daha öteye geçmektedir. Şimdi; 16. yüzyıl Ingiltere'sindeki köylülerin ezici bir çoğunluğu para rantı veriyordu. Varlıklı mülk sahibi çiftçiler artık feodal vergi ödemiyorlardı ve bağımsız özgür üreticiler (Tawney'in "varlıklı kırsal orta sınıfı") konumuna yükselmişlerdi. Bu "yeoman kulak çiftçiler", daha henüz küçük çapta olmakla birlikte, yoksul komşularını hem tarım hem de endüstride ücretle çalıştırmışlardır. (Tawney'in "cüce kapitalistleri"). Dobb bu gerçeklerden tümüyle haberdar olduğuna göre, demek istediği

43. **Capital**, C. III, s. 926 (Türk. Bas. **Kapital**, III, Çev. A. Bilgi, s. 835). Karşılaştırınız, «Yanıt», s. 68.

44. «Yanıt», s. 67.

45. «Gerçekte kâr, rantın yanında artı-emeğin ayrı bir parçası olarak ortaya çıktığı ölçüde. para rantı, çekirdek kârın önünde rantın daha önceki biçimleri kadar normal bir engeldir.» **Capital**, C. III, s. 927 (Türk Bas. Kapital, III, Çev. A. Bilgi, s. 836)

46. **İncelemeler**, s. 19.

muhtemelen, sözkonusu iki yüzyıllık arada bağımsız yarı kapitalist çiftçiler sınıfının büyümesine karşın, emeğin aslında bir bütün olarak daha henüz sermayenin egemenliği altına girmediğidir.

Ne var ki durum, köylü sınıfının feodal üretim tarzından kurtulmasıyla ortaya çıkan bu özgür ve bağımsız köylülüğün çözülmesi ve kutuplaşması değildir. Tarihsel olarak köylü sınıfı daha serflik zamanında belli bir ölçüde bölünmüştür. Serflere özgürlük aynı ekonomik koşullarda verilmemiştir. İngiltere'de kırsal bölgelerde meta üreticileri olarak köylülük özellikle erken olgunlaşmış ve buna bağlı olarak köylülere özgürlüklerinin verilmesi de köylü sınıfının kendi iç çözülmesinden kaynaklanmıştır. Bu nedenle Dobb burada *İncelemeler*'deki formülasyonunu bu yüzyılların "eski ekonomik biçimlerin hızlı bir çözülme sürecine girdiği ve yenilerinin aynı anda doğmakta olduğu anlamında geçişsel" olduğunu[47] söyleyerek düzeltmek zorunda kalmaktadır.

Öte yandan, Sweezy ise Dobb'un önceki "ne feodal ne de henüz kapitalist" formülasyonuna hapsolmuştur. Sweezy'ye göre "feodalizmden kapitalizme geçiş... kesintisiz tek bir süreç değildir; kökleri, ayrı sorunlar ortaya çıkaran ve ayrı ayrı çözümlenmesi gereken, birbirlerinden tümüyle farklı iki aşamadan oluşmuştur." 15. ve 16. yüzyıllarda Batı Avrupada egemen olan bu "ne feodal ne de kapitalist" sistemi Sweezy, "kapitalizm - öncesi meta üretimi" olarak adlandırıyor. Meta üretimi "feodalizmin temelini ilk kez sarsmış ve yıkım işi tamamlandıktan *bir süre sonra* da kapitalizmin gelişmesine zemin hazırlamıştır."

Sweezy, "basit meta üretimi" teriminin değer kuramında "değişim değeri sorununu en basit biçimiyle ortaya koymamızı" sağladığını belirtmekle birlikte, bu terimi burada kasıtlı olarak reddediyor. "Kapitalizm-öncesi meta üretiminde, üretim araçlarının en önemlisine —toprağa— geniş ölçüde üretici olmayan bir sınıfın sahip olmasına karşılık, basit meta üretiminin "genellikle bağımsız üreticilerin kendi üretim araçlarına sahip olduğu ve gereksinmelerini karşılıklı değişim yoluyla sağladıkları" bir sistem olması nedeniyle terimin tarihsel açıdan uygun olmadığı kanısında-

47. «Yanıt», s. 65.

dır.[48] Toprakları feodal rant yükümlülüğü altında olduğu ölçüde, bu yükümlülük para biçiminde de olsa, köylü toprağın modern anlamda sahibi değildir ve bunları bağımsız üreticiler olarak adlandırmak da yanlıştır. Ancak, gerçekte İngiltere'de o zamanlarda mülk sahiplerinin ve geleneksel kiracıların üst bir grubu, feodal kiracılar konumundan, bağımsız kendi kendine yeten köylü mülk sahipleri konumuna dönüşmüşlerdir.

Bundan daha temel bir konu, Sweezy'nin tam da feodal toprak mülkiyetini ve kiracılığını ele alırken, işe modern mülkiyet haklarını sokmasındaki tarihselliğe aykırı yöntemidir. Bizim öncüllerimizle feodal ya da senyörlük biçimindeki toprak mülkiyeti lordun —mülk edinme biçiminin— (zorla alma) temelini oluşturan bir egemenlik kurma biçimidir; lordun mülkiyeti *Obereigentum, propriété eminente*'dir ve köylüler onların topraklarının *Untereigentumer*'i ya da sahibidir *(Besitzer);* ve köylülerin tasarrufu *(domaine utile)* onların gerçek mülkiyetidir. Bütün bunlar karşısında modern burjuva toplumundaki hukuksal özel mülkiyet kavramları buraya uygulanamazlar.[49] Tersine burada önemli olan tam anlamıyla ekonomik özdür,[50] yani köylüle-

48. s. 52.

49. Tarih çevrelerinde bu, **propriété paysanne**'ın çok yaygın bir eleştirisidir. Bu tartışmanın erken bir dönemi için bakınız, Minzes, **Beitrag zur Geschichte der National-güterveräusserung im Laufe der französischen Revolution**, Jena, 1892. Daha sonraları onu eleştirirken G. Lefebvre, hâlâ feodal yükümlülükler altında olmalarına karşın, **une tenure héréditaire**'e sahip olan köylülerin **paysans propriétaires** olduklarını kanıtlamaktadır, «Les recherches relatives à la répartition de la propriété et de L'exploitation foncières à la fin de L'ancien régime», **Revue d'histoire moderne**, No. 14, 1928, s. 103 ve devamı, s. 108 ve devamı. Köylü **tenanciers féodaux**'nun **véritables propriétaires** olduklarının kanıtlanması için ayrıca bakınız, Raveau, a.g.e., s. 126 ve M. Bloch, **Annales d'histoire économique et sociale**, C. I, 1929, s. 100.

50. «Emekçinin kendi üretim araçları üzerindeki özel mülkiyeti, ister tarımsal, ister imalâta yönelik, isterse ikisi birden olsun küçük işletmenin temelidir; küçük işletme ise, yineleyelim; toplumsal üretimin ve emekçinin kendisinin özgür bireyselliğinin gelişmesi için temel bir koşuldur. Kuşkusuz küçük üretim tarzı kölelik, serflik ve öteki bağımlılık durumlarında da vardır. Ancak yalnızca emekçinin kendisi tarafından harekete geçirilen kendi üretim araçlarının özel mülkiyetine sahip olduğu yerlerde serpilir, bütün gücünü ortaya koyar ve uygun klasik biçimine ulaşır.» Capital, C. I, s. 334 ve devamı. (Türk Bas. **Kapital**, I, Çev. A. Bilgi, s. 780).

rin doğrudan - üreticiler olarak üretim araçlarıyla (toprak vb.) birleşmeleri; kapitalizm ise köylülerin topraktan ayrılmalarına dayanır. Dönemin köylü-burjuva gelişmesinin anahtarı budur. Feodalizmin çözülüşünü izlemekle birlikte, daha henüz kendi üretim araçlarından yoksunlaştırılmamış olan bu üreticilerin emeği, *Volksreichtum* refahını doğurmuş ve bu refah mutlak monarşinin etkin toplumsal temeli haline gelmiştir.[51]

Sweezy bu dönemi "kapitalizm - öncesi meta üretimi" geçişsel kategorisini kullanarak, ne feodal ne de kapitalist diye nitelendirmekle ve aynı zamanda köylü doğrudan üreticilerin "bağımsız üreticiler" de olabilecekleri ihtimalini yadsımakla çelişkiye düşmektedir. Bu köylüler tarafından ödenen para rantını (feodal ranttan kapitalist ranta) geçişsel bir biçim olarak tanımlayarak Marx, bu tür geçişsel biçimleri *kleinbauerlicher Pächter*'in *Metariesystem* ya da *Parzelleneigentum* içinde[52] ayırt etmektedir, ancak para rantının içinde buna değinmemektedir. Sweezy'nin görüşü, mutlakiyetin özünde artık feodal olmadığı olabilir. Bu nokta ve bunun burjuva devrimiyle bağı üstüne Dobb'un *"İncelemeler"*inin IV. bölümü ve "Yanıt"ı yeterli bir yanıt vermektedir. Ne olursa olsun, "kapitalizm - öncesi meta üretimi" kategorisinin bu bağlamda konuya sokulması yalnız gereksiz olmakla kalmamakta, bunun yanısıra feodal toplumla modern kapitalist toplumun değişik tarihsel yasalar tarafından yönetildiği olgusunu da bulandırmaktadır. Kapitalist toplumda üretim araçları, sermaye olarak emekten ayrılmış ve üretkenliğin sermayenin üretkenliğiymiş gibi gelişmesi (sermayenin genişleyen organik bileşimi; ortalama bir kâr haddi oluşumu; kâr oranındaki düşme eğilimi; krizler) özgün bir gelişme yasası olmuştur. Öte yandan feodal toplumda üretim araçları üreticiyle birleşmiştir, üretkenlik (malikane sisteminin yıkılışı ve küçük çaplı köylü tarımının gelişmesi; para rantlarının ortaya çıkışı; rant oranındaki düşme yönsemesi; *crise seigneuriale* doğrudan üreticinin kendi üretkenliği olarak gelişir ve bu yüzden feodalizmdeki gelişme yasası ancak köylülerin kendilerinin

51. **Capital, C. I, s. 789.**

52. **Capital, C. III, Böl. XLVII, Kes. 5; C. I, s. 814 ve devamı, (Türk. Bas. Kapital, I, A. Bilgi, s. 761).**

kurtuluşu ve bağımsızlaşması yolunda ilerler. Yine açıktır ki, mutlakiyetçilik, feodalizmin bu kaçınılmaz gelişiminden doğan krizini etkisiz kılmak için yoğunlaştırılmış bir güç sisteminden başka bir şey değildir.[53] Kanımca, *Kapital*'in III. cildinin yönteminin de gösterdiği gibi, feodal toplumun, Sweezy'nin deyişini kullanırsak, "yasaları ve yönsemeleri" bunlardır.[54]

IV

Son olarak, sanayi sermayesinin oluşumuyla "burjuva" devrimi arasındaki ilişkilere geliyoruz. Burjuva devriminin temel ekonomik süreci, sanayi sermayesinin gelişimine uygun olarak, feodal üretim ilişkilerinin ortadan kaldırılmasıydı; bunun, "feodalizmden kapitalizme geçiş"in *mantıksal* kapsamını oluşturduğunu ve feodalizmin tarihsel niteliğinin rasyonel bir çözümlemesinin, ilk kez, çıkış noktası olarak burjuva devrimini aldığımız zaman *post festum** olabileceğini öne sürmüştük. Bu yüzden en önemlisi geleneksel feodal üretim ilişkilerini ortadan kaldıran burjuva hareketini, tarihsel olarak kaçınılmaz kılan üretim güçlerinin gelişmesini ve o zamanki sanayi sermayesinin toplumsal varlık - biçimlerini açıklamaktır. Dobb'un tarih bilimine katkılarının en değerlilerinden biri, sanayi kapitalistlerinin doğuşunu *haute bourgeoisie* içinde değil, feodal toprak mülkiyetinden kendilerini kurtarma sürecindeki küçük meta üreticileri sınıfının, kendi içinde biçimlenen gelişmelerde araması; yani, bunların kökenini küçük üreticiler kitlesinin iç ekonomisinden doğan şeylerde aramış olması; ve bu yüzden kapitalizmin erken döneminde küçük ve orta çaptaki meta üreticileri sınıfının, üretkenliğin temel öğeleri olarak oynadıkları role büyük bir önem vermesidir. Dobb'a göre sözkonusu dönemde kapitalist üretim ilişkilerinin tem-

53. Ekonomik toplumun 17. yüzyıldaki yapısal krizi için C.-E. Labrousse'un takdire değer çözümlemesine bakınız, La crise de L'économie française à la fin de L'ancien régime et au début de la révolution, Paris, 1944, s. VII - LXXV.

54. «Hoken shakai no kiso mujun» (Feodal toplumun temel çelişkileri), 1949, ve Shimin kakumei no kozo (Burjuva Devriminin Yapısı), I, 60-62 adlı kitaplarıma bakınız.

(*) İş işten geçtikten sonra. (Ç. N.)

silcileri bağımsız, kendi kendine yeten köylü sınıfıyla küçük ve orta çaplı zanaatçılar arasında bulunmaktadır. Özellikle, kulak yeoman çiftçiler, çiftliklerini ve çiftçiliklerini yavaş yavaş geliştirmiş ve yoksul komşularının, marabaların (cotter) işgücünü satınalmışlardır; yalnızca taşra kumaş endüstrisini (kapitalist üretimin ilk biçimi olarak imalatı) başlatarak üretim etkinliklerinin çapını genişletmeği sürdürmekle kalmamışlardır; bunun yanısıra kent zanaatlarında da aynı türden girişimcilerin ortaya çıktığı görülmüştür.[55] "İngiliz burjuva devriminin gerçek itici gücü olan Cromwell'in Yeni Tip Ordusu ve Bağımsızlar, temel kuvvetlerini taşra imalat merkezlerinden ve... köy eşrafı arasından, küçük ve orta çaplı yeoman çiftçilerden sağlamışlardır." Bu öğeler İngiliz Devrimi'nin sarsılmaz dayanağıydı; oysa ayrıcalıklı tüccarlar ve tekelciler büyük ölçüde Kralcı kesime bağlıydı; ve "sürekli ilerici bir rol oynamaktan çok uzak olan tüccar sermayesi de çoğu kez feodal tepkiyle (mutlakiyetçilikle) uzlaşma içinde bulunuyordu."[56] Kendi

55. İncelemeler, s. 125 ve devamı, s. 128 d., s. 134 d., s. 142 d., s. 150 d.; «Yanıt», s. 68-69.

56. İncelemeler, s. 171; «Yanıt», s. 69. Dobb'un burjuva devrimini yapanların, zamanın sanayi sermayesinin (kapitalist üretimin) gerçek iletici araçları olanların gelişen küçük ve orta burjuvazinin içinde bulunabileceğine ve ilgi merkezinin bunlarla tüccar ve tefeci (**Haute bourgeoisie**) kapitalistler arasındaki çelişki üzerinde yoğunlaştırılması gerektiğine ilişkin görüşüne ondan kırk yıl önce G. Unwin tarafından **Industrial Organization in the 16th and 17th Centuries**, 1904'de ve **Max Weber tarafından Die Protestantische Etnik und der Geist von Kapitalismus**, 1904-5'de ulaşılmış bulunmaktadır. Dobb'un «Kapitalist ruh»u incelerken (**İncelemeler**, s. 5, 9) Weber'in bu önemli görüşünü göz önüne almaması şaşırtıcıdır. Weber, İngiliz tarihinin bu kahramanlık döneminde birbiriyle çarpışan iki toplumsal sistemi göz önüne sermektedir. Püritanizm biçiminde ortaya çıkan «kapitalist ruh» o dönemin yeomenleriyle küçük ve orta sanayiciler sınıfına en uygun düşen yaşantı ve bilinç biçimidir; bu ruh bütün dönemlerin ve ülkelerin tekelci tüccarları ve tefecileri arasında ortak olan «para tutkusu» ve «kazanç hırsı» zihniyetinde bulunamaz. «Genel olarak, modern zamanların eşiğinde, burada «kapitalizmin ruhu» dediğimiz tavrı taşıyanlar yalnız ve hatta asıl olarak tüccar soyluluğun kapitalist girişimcileri değil, daha çok sanayici orta sınıfın üst ve gelişmekte olan tabakalarıdır», Weber, **Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie**, C. I, Tübingen, 1920, s. 49 ve devamı; a.g.e.'de s. 195 ve devamıyla karşılaştırınız. Bu noktada Tawney bile, Brentano'nun **Die Anfänge des Modernen Kapitalismus** (München, 1916)'daki kapitalist ruhun kâr peşinde koşan ticaretle birlikte ortaya çıkmış olduğu tezinden kurtulamamıştır. Örneğin **Religion and the Rise of Capitalism**, Londra, 1926, s. 319'da Tawney şöyle demektedir: «15.

tezimin terimlerine dönersem; 17. yüzyılda feodal tepkiyi (mutlakiyetçiliği) yıkan İngiliz devrimi, böylece ticaret sermayesinin sanayi sermayesine bağımlılığı yönündeki ilk adımı ortaya çıkarmıştır.

Sorunun bu ortaya konuş ve tarihsel çözümleme biçimine Dobb'dan daha önce, daha bilinçli ve ondan bağımsız olarak Japonya'da Hisao Otsuka'nın yaratıcı ve özgün tarih kuramlarında rastlıyoruz.[57] Bu nedenle Dobb'un düşüncesinin Japonya'da ekonomi tarihi biliminin metodolojik uyum içinde olduğunu söyleyebilirim; ancak düşüncesi belki de Sweezy için daha az inandırıcı oluyor. Sweezy'nin o zamanki sanayi sermayesinin toplumsal kaynağının ve varoluş biçiminin somut bir çözümlemesini yapmak yerine, *Kapital*'in III. cildindeki feodal üretim tarzından çıkışın "iki yol"una ilişkin klasik pasaja[50] bağlı olarak yaptığı bütün iş, Dobb'un düşünceleri ve belgeleri üstünde *en passant** eleştirileridir. Şimdi; sözkonusu XX. Bölüm (Bl. XXXVI gibi), tüccar sermayesine ve faiz getiren sermayeye ilişkin bir dizi bölümün sonunda bulunan, "tarihsel" bir bölümdür. Bölümün çözümlemesi, yalnızca kapitalizm - öncesi toplum-

yüzyıl Venedik ve Floransa'sında ya da Güney Almanya ve Flanders'ında, hepsi de en azından ismen katolik olmalarına karşın, yine de sırf dönemin en büyük ticari ve malî merkezleri olmaları nedeniyle «kapitalist ruh»a büyük ölçüde rastlanabilir». Hem Dobb hem de özellikle Sweezy tarafından sık sık anılan ve kuşkusuz en önde gelen otoritelerden biri olan Pirenne, «The Stages in the Social History of Capitalism» adlı ve «tarihin bin yıllık süresi boyunca kapitalizmin evrimi»ni ele alan bir taslak yayınlamıştı. (American Historical Review, C. XIX, 1914, s. 494-515) Burada kapitalistlerde bir çağdan diğerine olan değişikliği göstermektedir: modern kapitalistler ortaçağ kapitalistlerinden değil, aksine onların yıkılmasından gelmişlerdir; ancak özünde Pirenne meta üretiminin ve para dolaşımının kendisini kapitalizmin bir belirtisi olarak görüyordu; feodal kapitalizm ve modern kapitalizm «bir nitelik farkına değil, yalnızca bir nicelik farkına, doğalarından gelen bir farklılığa değil, basit bir yoğunluk farkına sahiptir», a.g.e., s. 487. Pirenne için de spiritus capitalisticus 11. yüzyılda ticaretle birlikte doğan kazanç hırsıdır.

57. Hisao Otsuka, **Kindai Oshu keizai shi Josetsu (Modern Avrupa'nın Ekonomik Tarihine Giriş)**, Tokyo, 1944. Bu eserdeki tezin ana fikri daha önce, gene aynı yazarın «Noson no orimoto to toshi no orimoto» adlı denemesinde, **Shakai keizai shigaku (Toplumsal ve Ekonomik Tarih)**, 1938, açıkça formüle edilmiştir.

58. **Capital**, C. III, s. 393 (Türk. Bas. **Kapital**, III, Çev. A. Bilgi, s. 350).

(*) Şöyle geçerken. (Ç. N.)

da bağımsız bir varlığa sahip olan ticari ya da tefeci sermayenin doğasını ya da yasalarını; kapitalist üretimin gelişmesi sırasında bu tüccar sermayesinin hangi süreçle sanayi sermayesine bağımlı kılındığını ele almaktadır. Bu, yalnızca biçimsel ve adsal (nominal) bir değişiklik; yani tüccarın sanayici olması sorunu değildir. Bu nedenle "iki yol" kuramı incelenirken; yani (1) "üretici, bir tüccar ve kapitalist durumuna gelir" —"gerçek devrimci yol budur"—; ve (2) "tüccar, doğrudan bir yolla üretime egemen olur", tüccar bir sanayici durumuna gelir, "onu [eski üretim tarzını] korur ve kendi öncülü olarak kullanır" fakat zamanla "gerçek kapitalist üretim tarzı için bir engel durumuna gelerek bu biçimin gelişmesiyle çöker"[59]; bütün bunlar kuramda olduğu kadar tarih açısından da bir bütün olarak ele alınmalıdır. Metinde biraz yukarıda: "Toplumun kapitalizm öncesi aşamalarında ticaret endüstriyi yönetir. Modern toplumda ise bunun tersi doğrudur." deniyor ve "tüccar sermayesinin sanayi sermayesine bağımlı kılınması" sorunu ortaya atılıyor. Anlaşmazlık konusu olan pasajdan sonra ise "Üreticinin kendisi bir tüccardır. Ticaret sermayesi artık dolaşım sürecinden başka bir iş yapamaz... Bundan böyle ticaret, sanayi üretiminin hizmetindedir"[60] deniliyor.

Sweezy'nin çözümlemesi[61]; ikinci yolun, yani tüccardan imalatçıya ya da sanayiciye geçişin, "Dışarıya-işverme sistemi"nin, dolambaçlı yolu boyunca ilerlediği; buna karşılık birinci yolda ise üreticinin geçmişi ne olursa olsun [Herhalde toplumsal geçmişi kastediyor] hem bir tüccar hem de ücretli emek kullanan bir kimse olarak işe başlamakta olduğu" ya da "dışarıya-işverme sisteminin ara aşamalarından geçmeksizin, tam anlamıyla palazlanmış bir kapitalist girişimci durumuna geldiği"dir. Bu, oldukça üstünkörü bir yorum oluyor. Sweezy'de sorun, yalnızca bir yönetim biçimleri karşılaştırması olarak görülmüş ve bu ikisinin toplumsal niteliği —çelişkisi— gözden kaçırılmıştır.

Sweezy'nin dışarıya - işverme sisteminden ikinci yol ola-

59. s. 55.

60. **Capital**, C. III, s. 389, 392, 395 ve devamı. (Türk. Bas. **Kapital**, III, Çev. A. Bilgi, s. 346, 349, 352 ve dev.)

61. s. 57.

rak söz etmesi kuşkusuz doğrudur. *Kapital*'in aynı bölümünde biraz daha ilerde "tüccar - sanayici (imalatçı)" yolu açıklanmıştır: burada tüccar kapitalist, küçük üreticileri (kent zanaatçılarını ve özellikle köy üreticilerini) kendine bağımlı kılar ve dışarıya - işverme sistemini, işçilere avans olarak borç vererek kendi çıkarına yürütür. Ancak buna ek olarak "üretici - tüccar (kapitalist)" yolu da örneklenmiştir; "Dokuma ustası, yününü tüccardan taksit taksit alıp ve çıraklarıyla birlikte onun hesabına çalışacağı yerde, yününü veya ipliğini kendisi satın alır ve kumaşını tüccara satar. Üretim öğeleri, onun üretim sürecine kendisi tarafından satın alınan metalar olarak girer. Kumaş dokuma ustası, tek bir tüccar ya da belirli müşteriler yerine bütün ticaret dünyası için üretimde **bulunur.** Üreticinin kendisi bir tüccardır."[62] Burada küçük meta üreticileri bağımsızlık yönünde gelişmekte ve sanayici kapitalistlerin konumu dışarıya - işverme sistemindeki tüccar sermayesine bağımlılık durumundan kurtulmaktadır. Böylece, orijinal metne yapılacak göndermenin tamamı yalnız bu iki yolun varlığını göstermekle kalmaz, bunların karşıtlığını ve çatışmasını da belirtir. "Üretici - tüccar" yolunun özü, önceki tüccar sermayesinin sanayi sermayesine (kapitalist üretim) bağımlılığının sağlanmasının "devrimci" sürecidir.[63]

Birinci yol açısından Sweezy, küçük meta üreticilerinin sanayici kapitalistlere dönüşmesi olgularının varlığını tümüyle reddedecek kadar ileri gitmemekte, ancak bunları

62. **Capital, C. III, s. 395 (Türk. Bas. s. 352).**

63. Yine, ticari kârı inceleyen daha önceki bir bölüm «üreticinin tüccar haline gelişi» için şöyle demektedir: «Bilimsel bir çözümleme sürecinde, ortalama bir kâr haddi oluşumunun kalkış noktasını sanayi sermayelerinden ve bunların rekabetinden elde ettiği görülmektedir; ancak daha sonra tüccar sermayesinin müdahalesiyle düzeltildiği, bütünlendiği ve değiştirildiği anlaşılmaktadır. Ne var ki tarihsel olayların akışı içinde bu süreç tersine çevrilmiştir... Ticari kâr başlangıçta endüstriyel kârı belirler. Kapitalist üretim biçimi kendini kabul ettirmedikçe ve üreticinin kendisi bir tüccar durumuna gelmedikçe, ticari kâr yeniden-üretimin toplumsal sürecine yatırılan tüm sermayenin ortak böleni olarak tüccar sermayesinin payına düşen toplam artı-değerin bir ortak bölenine indirgenemez». **Capital, C. III, s. 337. (Türk. Bas. Kapital, III. Çev. A. Bilgi, s. 300). Bunun gibi, tarımda kapitalist üretimin gelişmesi de rantı artı-ürünün normal biçimi (feodal rant veya hizmetler) olma konumundan, kârın bir «dalı» (ortalama kâr haddi üzerinde ve fazlası olan bölüm) olma konumuna indirgemiştir.**

sanayici kapitalistin toplumsal kaynağı olarak önemsiz saymaktadır. Daha çok dışarıya - işverme sisteminin dolambaçlı yolunu izlemeksizin doğrudan sanayi kapitalistlerine geçişi, genel durum olarak görmektedir. Hiç kuşkusuz, aklından genellikle ekonomi tarihçileri tarafından söz konusu edilen ve J.U. Nef'in madencilik ve metalurji uygulamaları üzerindeki incelemesinde[64] örnek olarak verdiği olgulardan çıkan, merkezileşmiş imalathaneleri *(fabriques reunies)* geçirmektedir. Tarihsel olarak, ya *manufacture royales (d'etat privilegiees)* olarak, mutlakiyetçi monarşilerin korunması altında ve onların çıkarı için, ya da zora dayalı emek kurumları olarak kurulan bu tür merkezileşmiş imalathanelere birçok ülkede rastlanmaktadır.[65] Ne var ki, bu özünde kapitalist üretimin (sanayi sermayesi) başlangıç biçimi anlamındaki gerçek imalat değildir; çalışmalarımızın kanıtladığı gibi yalnızca tüccar sermayesinin bir birleşme ya da düğüm noktasıdır; ve bu yüzden nitelik olarak ikinci yolla aynıdır. Gerçek kapitalist üretimi geliştiremediği zaman bu, "devrimci" bir yol sayılabilir mi? Tersine, Batı Avrupa'da küçük üretici sınıfın doğuşu ve ekonomik genişlemesiyle iyice geri kalmış ve sonunda yavaş yavaş çökmüştür. Dobb'un İngiltere özelinde gösterdiği gibi, bu tür tekelci girişimler "tutucu" bir nitelikteydi ve mutlak monarşinin devlet iktidarıyla uzlaşma içindeydi; bu yüzden sonuçta burjuva devrimi sırasında yıkılıp ortadan kalkmışlardır.[66] Bu tür bir evrim, kapitalizmin Batı Avrupada'ki, özellikle de

64. **Industry and Government in France and England, 1540-1640.**

65. J. Koulischer, «La grande industrie aux XVIIe et XVIII siècles. France, Allemagne, Russie», **Annales d'historie écon et soc.**, 1931. No. 9; karşılaştırınız Dobb, **İncelemeler**, s. 138 ve devamı, s. 142 ve devamı; «Yanıt».

66. Fransa'da durum buydu. Tarlé'nin **ancien régime** dönemindeki endüstri üzerine yaptığı incelemeleri onu daha geniş ve özgür ulusal üretim için verilen hararetli savaşın —ki bu Fransız kapitalizminin itici gücüdür— **la grande industrie** ya da zengin industriels des villes (dışarıya-işverenler) tarafından değil, **petit producteurs des campagnes** tarafından yapıldığı şeklindeki «son derece önemli gerçek» üzerinde bir kez daha durmaya götürmektedir, E. Tarlé, **L'industrie dans les campagnes en France à la fin de L'ancien régime**, Paris, 1910, s. 53. Labrousse'un parlak eseri ayrıcalıklı feodal azınlık ile ulusun tümü arasında genişleyen ekonomik ve toplumsal çatışma ve karşıtlığı belirtmektedir, **Esquisse du mouvement du sprix at des revenus en France au XVII siécle**, (2 cilt, Paris, 1933), C. II, s. 615, 626, 419-21, 639, 534-44.

İngiltere'deki oluşumunun tipik niteliğidir. Öte yandan, bu nitelikteki son derece büyük tekelci girişimler, kapitalizmin Doğu Avrupa ve Japonya'da yerleşmesinde önemli bir rol oynamıştır; ancak Sweezy buna hiç değinmiyor.

Oysa Dobb da "iki yol" sorununu ele alırken "üretici tüccar" yolunu, "tüccar-imalatçılar" ya da "ticarete başlayan ve dışarıya - işverme sistemiyle yoksul tüccar zanaatçılara iş veren girişimciler" tarafından örgütlenen dışarıya - işverme sistemi ya da *"Verlag* sistemi" olarak[67] gördüğü için, burada açıkça çelişkiye düşüyor. Dışarıya-işverme teminin tarihsel biçiminde, "tüccar - imalatçılar" kârlarını, hammaddelerin satın alınmasını ve ürünlerin satışını yalnız kendi ellerinde toplayarak, hammaddeleri küçük üreticilere bitirilmesi gereken iş olarak vererek gerçekleştirirler; küçük üreticilerin bu yolla pazardan uzaklaştırılmaları ve dışarıya iş verenlerin pazarı tekellerine almaları, doğrudan - üreticilerin meta üreticileri olarak bağımsızca ortaya çıkmalarının ve kapitalist haline gelmelerinin yolunu tıkamıştır.[68] Bu tüccar - girişimcilere *(merchands - entrepreneurs)* çoğu kez *fabricants* denilmişse de bunlar gerçek, ilerici

67. **İncelemeler**, s. 138; «Yanıt», s. 64.

68. Dışarıya-işverme (putting-out) sistemi, meta üretimi olmakla birlikte kapitalist üretim değildir. Malikaneyi serflerin zora dayalı hizmetleriyle doğrudan doğruya yürüten mülk sahibi ya da serflerden aynî rantı zorla alan toprak sahibi de, gerçekte, üretimi metaya dönüştürebilirler, ancak yine de kapitalist değildirler. Dışarıya-işverme sistemi, üretim araçlarına doğrudan üreticilerin sahip olmalarını gerektirir; ücretli emeği gerektirmez. Bunun gibi, feodal toprak mülkiyeti sistemi de toprağın köylülerin kullanımında olması üzerine kuruludur. **Hufe** köylüleri içinden farklılaşan feodal lord onların bağımsızlığına son vermiştir; köy topluluğunu ve **Hufe** köylülerinin karşılıklı ilişkilerinin örgütlenme temeli olan kollektif zorlamaları ele geçirmiş ve onları feodal toprak mülkiyetinin ilişkileri ve egemenliği çerçevesinde yeniden örgütlendirmiştir. Benzer bir yolla, dışarıya-işverme sistemi tüccarları da bağımsız zanaatkârların içinden ortaya çıkmış ve bunların bağımsızlığına son vermiş, kent zanaatkâr loncalarını ve bunların, bağımsız zanaatkârların karşılıklı ilişkilerinin örgütlenme temelini oluşturan kollektif zorlamaları ele geçirmiş ve tüccar sermayesinin denetimi altında yeniden örgütlendirmiştir. Zanaat → Lonca → Dışarıya-işverme (tüccar sermayesi) şeklindeki kategorik gelişme sıralaması feodal toprak mülkiyetinin Virgate → topluluk →, malikane şeklindeki temel mantıksal yapısının, biçimsel ya da kurgusal uzantısıdır. (Bakınız dipnot 15). Karşılaştırınız; **Contribution to a Critique of Political Economy**, s. 302. Aynı anda hem üretici hem tüccar olan bağımsız zanaatkârların, hammadde alma ve ürün satma biçimindeki ticarî

sanayi kapitalistleri değildir. Üretimi yalnız dışardan "kontrol" etmişler ve tüccar kapitalistler olarak egemenliklerini sürdürmek için geleneksel üretim koşullarını değiştirmeksizin korumuşlardır; nitelik açısından tutucudurlar. O halde bu, birinci yol değil, kuşkusuz ikinci yol içindedir.

Peki o zaman Dobb neden dışarıya - işverme sistemini ve dışarıya işveren tüccar sermayesini birinci yol olarak ele alıyor? Belki de bu düşüncesinin temelinde ekonomi tarihinin İngiltere'ye özgü olguları yatmaktadır. Dobb, dışarıya - işverme sistemini "ev sistemi" *(industrie a domicile, Hausindustrie)* ile özdeşleştirmektedir. "Bütününde... 17. yüzyıl İngiltere'sinde fabrikadan ya da imalat atelyesinden daha çok ev endüstrisi, en tipik üretim biçimi olarak kalmıştır."[69] İngiltere'deki ev sistemi (bu, özü bakımından *Verlagssystem* ile aynı olan Alman *Hausindustrie*'sinden farklı bir şeydir) dar ve özgün anlamında dışarıya - işverme sisteminden daha çok, çoğu kez bağımsız, küçük ve orta çaplı endüstrileri ifade eder.[70] Dahası, İngiliz ekonomi tarihinde, dışarıya - işvermo sisteminin tüccar sermayesi tara-

fonksiyonlarından ayrılmaları ve fonksiyonların tüccarların elinde toplanması ticari-kapitalist nitelikteki dışarıya-işverme sisteminin kurulmasının koşulları olmuştur. Yine aynı şekilde bunlar, dışarıya-işveren tüccarların üreticileri pazardan uzaklaştırmayı ve onların meta üreticileri olarak bağımsızlıklarını tanımamayı sağlayan «ekonomi-dışı zorlamalar» olmuştur. Zanaatkârlar, bağımsızlıklarını yitirerek dışarıya-işveren tüccarların egemenliğine boyun eğmişlerdir. Bununla birlikte üretim sürecinin kendisinde henüz bir değişiklik olmamıştır; tersine emeğin ve üretimin lonca ve zanaat biçimindeki koşulları üretimin dayanağı olarak sürdürülmüştür. Değişiklik dolaşım süreciyle sınırlı kalmıştır. Küçük zanaatkâr endüstrileri temeli üzerinde, üretim süreci dışarıya-işveren tüccarlar tarafından bütünleştirilmiş ve denetimleri altına sokulmuştur. Bu nedenle bir üretim tarzı olarak dışarıya-işverme sistemi özünde feodal el zanaatlarından farklı değildir. Daha fazla bilgi için bakınız, Weber, **Wirtschaftsgeschichte**, s. 147.

69. **İncelemeler**, s. 142 ve devamı.

70. P. Mantoux, **The Industrial Revolution in the 18th Century**, Londra, 1937, s. 61. İngiliz endüstrisinin Endüstri Devrimi'nden önceki bu durumuna Toynbee de değinmektedir: «Kapitalist işverenler sınıfı daha henüz çocukluk dönemindeydi. Mallarımızın büyük bir bölümü hâlâ ev sistemiyle üretilmekteydi. Kentlerdeki imalat yoğunlaşması azdı ve henüz tarımdan kısmen ayrılmışlardı. İmalatçı gerçek sözcük anlamıyla, kendi kulübesinde kendi elleriyle çalışan bir kimseydi. Zamanın endüstriyel örgütlenmesinin önemli bir özelliği, küçük mülk otlak çiftliklerinin tarımını kendi el zanaatları ile birleştirdikleri için kendi sermaye ve topraklarına sahip olan tümüyle bağımsız bazı imalatçı ustaların varlığıdır», **Lectures on the 18th Century in England**, Londra, 1884, s. 52 ve devamı.

fından ılımlı olarak yürütüldüğünün; hammaddeyi tüccar lardan avans olarak alan küçük üreticiler sınıfının dışarıya - işverme sisteminin denetimine karşı bağımsızlığını görece bir kolaylıkla kurabildiğinin belirtilmesinde yarar var. Bu türden koşullar özellikle 18. yüzyıl, Lancashire'ında çok belirgindir; Wadsworth ve Mann'ın incelemesine göre, dışarıya - işverme sisteminin gevşek yapısı içinde, dokumacılar kolaylıkla dışarıya işveren konumuna, dışarıya işverenler de imalatçı konumuna yükselebilmişlerdir.[71] Dobb, bu tür bir ekonomik ve toplumsal durumu düşünmüş olabilir. Açıklaması da[72] bunu göstermektedir: "Yeni girişimcilerin çoğu dışarıya - işverme sisteminin "tüccar - imalatçılar"ı olarak işe başlamış küçük adamlardı. "O halde Dobb'un birinci yol olarak seçtiği "tüccar - imalatçılar"ın gerçek anlamı, *Verlegerkompagnie* durumunda gördüğümüz gibi, kapitalist üretimin gelişmesine bir engel olan, denetim güçleri burjuva devrimiyle ortadan kaldırılan dar anlamda, dışarıya - işveren tüccar kapitalistlerin tekelci oligarşisi değil, daha çok tüccar kapitalistin "denetim"inin gediklerinden sıyrılarak bağımsızlığa doğru ilerleyen ve tüccar imalatçılar olan küçük ve orta çaplı sanayi ve ticaret kapitalistleri sınıfıdır. Dobb, kapitalist üretimin ilk aşaması olarak imalatın tarihsel doğuşunu, tarihçilerin "fabrika" ya da "atelye" dedikleri yerde değil, işte burada aramaktadır. Dobb'un tarih bilimine yaptığı katkılardan biri kuşkusuz budur.[73] Ancak Dobb, sanayi sermayesinin doğuşuna ilişkin bu düşüncesini İngiliz tarımına özgü içsel örgütlenmenin ışığı altında daha açık seçik geliştirmeliydi.

Dobb, "iki yol"un somut ve özlü bir çözümlemesini yapmış ve "klasik" burjuva devriminin tarihsel niteliğini kavrayabilmiş olmasına karşın, tezlerinin çoğu uluslararası bo-

71. Wadsworth and Mann, **The Cotton Trade and Industrial Lancashire, 1600-1780**, Manchester, 1931, s. 277; karşılaştırınız, s. 70-5, 241-48, 273-77.

72. «Yanıt», s. 69.

73. Bu nokta için bakınız Hisao Otsuka, **Kindai shihonshugi no keifu** (Modern Kapitalizmin Ataları, Tokyo, 1951, s. 183 ve devamı) adlı eserindeki «Tolyn seido no kindai teki keitai» (Dışarıya İşverme Sisteminin Modern Biçimleri), 1942. Kulischer'in sosyo-ekonomik tarihin bu noktaları üstüne özetine de bakınız, **Allgemeine Wirtschaftsgeschichte**, C. II, Münich, Berlin, 1929, s. 162 ve devamı.

yutta yeniden incelemeyi gerektirmektedir. Batı Avrupa'da, gerek Ingiltere'de gerek Fransa'da, devrimin temeli özgür ve bağımsız köylüler sınıfıyla küçük ve orta çaplı meta üreticileri sınıfı olmuştur. Devrim, orta sınıfın bir grubuyla (İngiliz Devriminde Bağımsızlar, Fransız Devriminde ise Dağlılar) feodal toprak aristokrasisinden gelen *haute bourgeoisie*'nin bir grubu, tüccar ve finansman tekelcileri (İngiliz Devrimi'nde Kralcılar, daha sonra ise Presbiyenler; Fransız Devrimi'nde Monarşistler, daha sonra Feuillantlar ve sonunda Grondinler) arasında devlet iktidarını ele geçirmek için şiddetli bir mücadele olmuştur; her iki devrim sırasında da birinciler, ikincileri bozguna uğratmışlardır.[74] Dobb, bunu İngiltere özelinde göstermiştir.

Ne var ki Prusya ve Japonya'da durum bunun tam tersidir. Batı Avrupa'nın klasik burjuva devrimleri, üreticileri "kısıtlamalar" sisteminden (feodal toprak mülkiyeti ve lonca düzenlemelerinden) kurtarmayı ve onları özgür ve bağımsız meta üreticileri yapmayı amaçlıyordu[75], ekonomik süreçte bunların birbirinden kopması kaçınılmazdı ve bu farklılaşma da (sermaye ve ücretli emek farklılaşması)

74. Weber'in «kapitalist etkinliğin iki yolunun çelişkileri»yle karşılaştırınız. Weber dönemin kaynaklarının, çeşitli Püritan mezheplerinin taraftarlarından söz ederken bunların bir bölümünü mülksüzler (proleterler), bir bölümünü de küçük kapitalistler katmanına mensup olarak belirttiklerini görmüştür. «Batı kapitalizminin niteliği, yani endüstriyel emeğin burjuva-ekonomik örgütlenmesi büyük finansmancılardan, tekelciler, hükümet anlaşmacıları, devlete borç verenler, sömürgeciler, girişimciler tarafından değil, bu küçük sermayedar katmanı tarafından belirlenliyordu. (Örneğin bkz. Unwin, **Industrial organizations in the 16th and 17th Centuries**, s. 169 d.) ve «Toplumun «organik» örgütlenmesine, Stuartlar döneminde Anglikanlıkta aldığı mali-tekelci yöne, Laud'un deyimiyle: —kilise ve devletin «tekelcilerle», bu türden hükümet-ayrıcalığı kazanmış tüccarların ateşli aleyhtarı olan bir Hıristiyan toplumsal altyapı, Puritanizm temelinde giriştikleri bu anlaşmaya — dışarıya-işverme ve sömürge kapitalizmine; bireysel istek ve insiyatif yoluyla ortaya çıkan, İngiltere'de hükümet-destekli tekel endüstrileri kısa zamanda ortadan kalkarken, kısmen devlet iktidarı olmaksızın ya da ona rağmen sebatla endüstri kurmaya çalışan bireyci bir mantıksal hukuksal kazanç güdüsü karşıt durumdaydı.» **Protestantische Etnik**, s. 195, not, s. 201 d.

75. Püriten Devrimi'nin Bağımsızlar'ı bu türdendi, Fransız Devrimi'ndeki Dağlılar da; tıpkı bu konunun son otoritesinin belirttiği gibi: «Toplumsal idealleri küçük özerk mülk sahiplerinin, köylülerin ve serbestçe çalışan ve ticaret yapan bağımsız zanaatçıların demokrasisiydi». G. Lefebvre, **Questions agraires au temps de la Terreur**, Strasbourg, 1932, s. 133.

sanayi sermayesi için iç pazarı oluşturacaktı. Bu tip bir burjuva devriminin tamamlanması için gerekli toplumsal geçmişi oluşturan şeyin feodal toprak mülkiyetindeki Batı Avrupa'ya özgü yapısal çözülme olduğunu söylemeye bile gerek yok. Buna karşılık Prusya ve Japonya'da kapitalizmin feodal mutlakiyetçi devletin denetimi ve koruyuculuğu altında kurulacağı en başından beri belliydi.[76]

Kuşkusuz, kapitalizmin tek tek her ülkede aldığı biçim, bu ülkelerin daha önceki toplumsal yapılarına, yani feodal ekonominin oradaki iç yoğunluğuna ve örgütlenişine sıkı sıkıya bağlıdır. İngiltere'de ve Fransa'da feodal toprak mülkiyeti ve serflik, ya ekonomik gelişme süreci içinde çözülmüş ya da burjuva devrimi sırasında yapısal ve kategorik olarak silinip atılmıştır. G. Lefebvre Fransız Devrimi'nde *revolution paysanne*'ın rolünü vurguluyor.[77] Batı Avrupa'daki bu devrimler, küçük meta üreticilerinin bağımsızlığı, yükselmeleri ve farklılaşmalarıyla birlikte, bunların içinden kapitalist üretimin gelişimini —ekonomik olarak— sağlayacak güçlere özgürlük vermiştir; oysa Prusya ve Japonya'da bu "özgürlük verme" ters anlamda ortaya çıkmıştır. Feodal toprak mülkiyetinin örgütlenmesi olduğu gibi kalmış ve özgür, bağımsız köylü sınıfı ve kentli orta sınıf gelişmemiştir. *Bauernbefreiung* ve *Chiso - kaisei* (Meiji Restorasyonu'ndaki tarım reformları) gibi burjuva "reform"ları, Junker'in toprak mülkiyeti durumunun hukuksal yaptırıma bağlanması ve yarı - feodal nitelikteki asalak toprak mülkiyeti gibi çelişik öğeler içermektedir. Kapitalizmin mutlakiyetçilikle çatışma yerine kaynaşma temelinde bu türden bir toprak üstünde dikilmesi gerektiğinden, kapitalizmin oluşumu Batı Avrupa'dakinin tersi bir yönde, temelde dışarıya - işveren tüccar sermayesinin sanayi sermayesine dönüştürülmesi süreci olarak, gerçekleşmiştir. Modern demokrasinin kurulması için gerekli sosyo-ekonomik koşullar varolmamış, tam tersine, kapitalizm, burjuva liberalizmini bastırmak için yaratılan oligarşik bir sistem —"organik" top-

76. «Kindai teki shinka no futatsu no taiko teki taikei ni tsuite» («Modern ilerlemenin İki Karşıt Sistemi Üzerine»), 1942, **Kindai shakai seiritsu shiron (Modern Toplumun Oluşumu Üzerine Tarihsel Makale)** adlı yapıtımda, s. 151.

77. «Köylü devrimi» üzerine, G. Lefebvre'nin «La Revolution et les paysans» yazısına bakınız, **Cahiers de la rev. fr.**, 1934, sayı 1.

lumsal yapı— içinde gelişmek zorunda kalmıştır. Bu nedenle bir "burjuva" devrimi zorunluluğunu dayatan, bu toplumların kendi iç gelişmeleri değildir; reform gereksinmesi daha çok dış koşulların sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Kapitalizmin kuruluş döneminin, değişen dünya ve tarih koşulları bağlamında değişik ana çizgiler izlediği söylenebilir: Batı Avrupa'da Birinci Yol (üretici→tüccar), Doğu Avrupa'da ve Asya'da İkinci Yol (tüccar→imalatçı.) Tarım sorunuyla sanayi sermayesi arasında kapitalizmin çeşitli ülkelerdeki özgün yapılarını belirleyen derin bir iç ilişki vardır.[78] 1867'de *Kapital*'in 1. baskısının önsözünde yazarın anavatanı için yazdıkları, bugün dünya tarihinin değişik bir aşamasında bulunmamıza karşın, bizim açımızdan hâlâ geçerlidir: "Çağdaş kötülüklerin yanısıra, çağdışı üretim tarzlarının, tüm kaçınılmaz toplumsal ve siyasal anakronizmalarıyla birlikte, edilgen olarak varlık sürdürmesinden kaynaklanan bir dizi miras alınmış kötülük de baskı altında tutuyor bizi."[79]

Bu nedenle, bizim için "iki yol" sorunu yalnızca tarihsel açıdan ilgi duyulacak bir konu değildir; gerçek pratik konularla da bağlantılıdır. *Hiç Rhodus, hic salta**!

* İşte hendek, işte deve! (Ç. N.)

78. Bu sorun Japonya'da erken bir zamanda tartışılmıştır: Seitoru Yamada'nın Nihon shihon shugi bunseki (Japon Kapitalizminin Analizi), 1934, yapıtına bakınız. Özellikle de çok sayıda tarihsel öngörünün derli toplu biçimde içerildiği önsöze.

79. Capital, Cilt I, s. 13 (Türk. Bas. Kapital, I, Çev. İ. Bilgi, s. 17).

BİRKAÇ NOT DAHA

Maurice Dobb

Profesör H.K. Takahashi'nin, sözkonusu edilen önemli sorunlar üzerinde kavrayışımızın derinleşmesine ve genişlemisine oldukça önemli bir katkıda bulunan, "Feodalizmden Kapitalizme Geçiş" üzerine uyarıcı nitelikteki makalesine genel olarak katılıyorum; söylediklerine eklemek istediğim ya da ekleyebileceğim çok az şey var. Özellikle "iki yol" kavramını geliştirişini ve bunu burjuva devriminin yönüyle Prusya ve Japonya'dakiler arasındaki karşıtlığı açıklığa kavuşturmak için kullanışını aydınlatıcı buluyorum. Bana yönelttiği eleştiride söylediklerine ilişkin yalnızca üç noktaya değinmek istiyorum.

Kitabımın "Fransız ve Alman kaynaklarına yeteri kadar yer vermediğini" söylerken Takahashi kuşkusuz çok haklıdır; daha büyük bir haklılıkla Güney Avrupa'daki, özellikle de İtalya ve İspanya'daki gelişmeyi hemen hemen tümüyle gözardı etmiş olduğumu da ekleyebilirdi. Bu durumu ancak, bunu bilerek yapmış ve seçici ve kısmi niteliğini belirtmek için de kitabımı *Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler* diye adlandırmış olmamla açıklayabilirdim. İsterse özet biçiminde olsun, kapsamlı bir kapitalizm tarihi yazmış olduğum savında bulunmadım. Benimsenen yöntemin, kapitalizmin gelişmesindeki bazı çok önemli dönemlerin ve yönlerin; temelde klâsik örnek olarak İngiltere özelinde ve açıklığa kavuşturmaya çalıştığın kimi özel durumları aydınlatmak için de yeri geldikçe bunun kıtadaki paralellerine (loncaların ya da dışarıya - işverme sisteminin gelişmesinde olduğu gibi) ya da karşıtlarına (Doğu Avrupadaki feodal tepkide ya da proleteryanın yaratılmasında olduğu gibi) yapılacak göndermelerle ele alınması olarak açıklanabileceğini sanıyorum. Bu paralellikleri ve karşıtlıkları hak ettikleri gibi geliştirmek ve bunlardan yararlanarak kapitalizmin değişik koşullar altındaki kökeninin ve gelişmesinin eksiksiz, karşılaştırmalı bir incelemesini bir par-

ça olsun başarmak, Avrupa'nın tarih literatürü üzerinde benim sahip olmadığım ölçüde geniş bir bilgiyi gerektirecekti. Hatta bunun için, benden çok daha ansiklopedik bir kafaya sahip olan birinin bile belki bir onyıl kadar Profesör Takahashi'nin sözettiği "bu tür çalışmalarda ortaklaşa sağlanacak ilerlemeler"i beklemesi gerekecekti.

İkinci olarak: Kitabımda Ingiltere'de 14. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar olan dönemden "ne feodal ne de henüz kapitalist" olarak söz ettiğimi ileri sürerken, Profesör Takahashi'nin, benim sorunu ortaya koyuş biçimimi; sorun için yaptığım bir değerlendirmeymiş gibi kabul ederek yanılgıya düştüğünü sanıyorum. Eğer kitabımın 19. sayfasındaki pasaja bir daha göz atarsa, benim burada —bu dönemin araştırmacılarının birçoğunun karşılaştığı bir güçlüğü formüle eden— bir soru sorduğumu görecektir (gerçekte cümlenin sonunda bir soru işareti bulunmaktadır). Hemen bundan sonraki sayfaya da feodalizmin çözülmesine ve "feodalizmden bağımsızlığını kazanmış bir üretim tarzının: içinde kapitalist ilişkilerin çekirdeğini barındırmakla birlikte henüz kapitalist olmayan küçük üretimin" ortaya çıkmasına karşın burada hala feodalizmin son bulduğundan söz edilemeyeceğini söylüyorum, ("Feodalizmin sonu değişim süreciyle özdeşleştirilmedikçe... ortaçağ sisteminin son bulmasından henüz söz edilemez; hele ortaçağ egemen sınıfının iktidardan düşürülmesinden hiç bahsedilemez." (s. 20). Tarıma yaptığım göndermelerin azlığının (Takahashi bunu eleştirmektedir) ulaştığım sonucu mümkün olan bir destekten yoksun bırakmış olduğunu itiraf etmeliyim. Ancak bu noktada konuya Tawney ve başkaları tarafından getirilen açıklığa karşın, bu dönem üzerinde, uzmanlar tarafından —Marksist yöntemin rehberliğinde çalışan uzmanlar tarafından— daha birçok araştırmanın yapılması gerektiğine inanıyorum. Yine, daha önceki taslaklarımda yer alan eski görüş açımın son metin üzerinde de iz bırakmış ve konunun sunuluşunda gereken açıklığı engellemiş olabileceğini de kabul etmeye hazırım. Ne var ki II. Edward ile Elizabeth arasındaki dönemi "ne feodal ne de kapitalist" olarak gören görüşü onaylamaya kesinlikle niyetli değilim; Profesör Takahashi'nin bir düzeltme olarak yalnızca "Yanıt"ımda yeraldığını söylediği, bu dönemin "geçişsel" olduğu yargısı, gerçekte kitabın 20. sayfasında da bulunmaktadır.

Buna karşılık, öteki yargımı; "feodal üretim tarzının çözülmesinin, kapitalist üretim tarzının gelişmesinden önce ileri bir aşamaya ulaşmış olduğu ve bu çözülmenin yeni üretim tarzının eskisinin bağrında gelişmesiyle herhangi yakın bir birliktelik içinde ilerlemediği" şeklindeki kesin yargımı savunmaya devam ediyorum. Bu yargı, bu geçiş yüzyıllarının "ne feodal ne de henüz kapitalist" olduklarını değil, tersini ifade etmektedir; ayrıca bunun, sözkonusu dönem üzerinde bir çok kişiyi Sweezy'nin görüşüne yakın bir yolu benimsemeye yöneltmiş olan güçlüğün çözümü için bir anahtar sağladığına da inanıyorum. Bunu, Profesör Takahashi'nin de tümüyle kabul ettiği sonucunu çıkardığım tezin genel ve başlangıç biçimi olarak düşünmüştüm: Yani, "feodalizmin çözülüşü"nün (bu nedenle en sonuncu ve yıkılış aşaması) yaygın olarak varsayılanın tersine "para ekonomisi"nin eşliğinde ve "tüccar sermayesi" kılığında henüz başlamakta olan kapitalizmin feodalizme saldırışının bir sonucu olarak değil, küçük üreticilerin feodal sömürüye karşı ayaklanmalarının sonucu olarak geldiği. Küçük üreticilerin bu kısmî bağımsızlıkları, kendi aralarındaki toplumsal farklılaşma sürecini hızlandırarak (sürecin başlangıcı bu olmasa bile) kendi çözülüşlerinde de bir hızlanmaya yol açmıştır; bu süreçten de kapitalist üretim tarzı, (ancak çökmekte olan feodalizmin geçiş aşaması sırasında olgunlaştıktan sonra) doğmuştur. Tam da bu nedenle; yani küçük üretim tarzı içindeki bu toplumsal farklılaşma sürecinin, kapitalist üretimin doğuşundan önce olgunlaşması gerektiğinden, serfliğin çöküşünün başlangıcıyla kapitalizmin ortaya çıkışı arasında bir ara-dönem gerekiyordu. Profesör Takahashi'nin kendi deyişiyle: "Aynî rant yerini para rantına bırakırken bu küçük çaplı köylü çiftlikleri, yani tarımdaki küçük üretim tarzı, gittikçe daha açık bir biçimde bağımsızlaşır ve aynı zamanda kendi iç çözülmeleri de daha hızlı ve daha özgürce devam eder." Burada, aramızdaki tek anlaşmazlığın bu "iç çözülme"nin daha erken ya da daha geç bir dönemdeki derecesine farklı oranda önem vermemiz olabileceği anlaşılmaktadır.

Üçüncü olarak: "iki yol" ve dışarıya-işverme sistemine yaptığım göndermeler konusunda, benim İngiliz küçük ev endustrisi tipindeki dışarıya-işverme sistemini birinci yol içinde gördüğümü söylerken, Profesör Takahashi'nin

yorumu doğrudur. Ancak "Sanayi Sermayesinin Doğuşu" üstüne olan bölümde dışarıya - işverme sistemini homojen bir ekonomik biçim olarak değil, tersine birçok değişik tipi kapsayan karmaşık bir olay için genel bir ad olarak gördüğümü açıkça belirttiğimi sanıyordum. Bu tiplerden birini, yani İplikçiler, Kumaşçılar, Perdeciler, Dericiler gibi şirketlerin tüccarları tarafından örgütlendirilen saf *Verleger* —tipi— endüstri'yi, ikinci yol, tüccardan - imalatçıya yolu olarak ele aldım (bkz. *İncelemeler*, s. 129 - 134); sonra da bunu hemen Elbise Şirketlerinin (bağımlı) "Yeomanlık"ını oluşturan zanaatkarların safları arasından tüccar - imalatçı bir işveren sınıfının ortaya çıkışının ve bu yeni öğelerden meydana gelen yeni Stuart korporasyonlarının oluşturduğu (Unwin bundan sözetmektedir) tehdidin ifade ettiği hareketle karşılaştırdım. (s. 134 - 8). Dışarıya - işverme sisteminin bu *aşağıdan-örgütlenen-biçimi*nin İngiltere'ye özgü bir olay olup olmadığı ya da Avrupa'da da paralelleri bulunup bulunmadığı hakkında doğmatik bir düşünce öne sürmek istemiyorum. Burada yapabileceğim tek şey, geniş çaplı kapitalist *entrepreneur* aramakla oyalanmanın, kıta Avrupası tarihçilerinin küçük ve *parvenu* tipi tüccar-imalatçı tarafından oynanan rolü görmelerini engellemiş olabileceğini ve *Verlagssystem*'in gerçek tablosunun Almanya'da bile Alman ekonomi tarihçilerinin ortaya koydukları kadar sistematik ve derli toplu olmayabileceğini belirtmek olacaktır. Yine, bu gibi sorular üstünde çeşitli ülkelerde yapılacak araştırmalarla, Profesör Takahashi'nin sözettiği o "ortaklaşa ilerlemeler"i davet etmek gerekiyor.

YANITA YANIT

Paul Sweezy

Dobb'un *Kapitalizmin Gelişmesi Üstüne İncelemeler*'ini (New York, 1947) ilk kez ele aldığımda beni en çok uğraştıran sorunlar kısaca şunlardı: Ortaçağ başlarında hemen hemen bütün Batı Avrupa'da, Dobb'un 36 - 37. sayfalarda çok iyi açıklamış olduğu feodal bir sistem vardı. Bu üretim tarzı kriz ve çöküşle sonuçlanan bir süreçten geçti ve yerini kapitalizm aldı. Biçimsel olarak, bununla kapitalizmin yaşam öyküsü arasındaki analoji —gelişme, genel kriz, sosyalizme geçiş— çok yakındır. Şimdi; kapitalizmdeki temel gücün doğası üstüne, doğurduğu gelişim sürecinin neden krize girdiği ve sosyalizmin neden kapitalizmi takip edecek zorunlu bir toplum biçimi olduğu üstüne bir görüşüm var. Ancak Dobb'un kitabını okumaya başladığımda feodalizm sözkonusu olduğu sürece, bu etkenlerin hiçbiri üzerinde açık bir görüşüm yoktu. Bunların yanıtlarını arıyordum.

Dobb'un kitabına en fazla, onu incelemeyi bitirdiğimde kendimi bütün bu sorular üzerinde çok daha berrak bir düşünceye sahip duymamı borçluyum. Bu, kısmen beni ikna etmeyi, kısmen de başka kaynaklara bakmama ve sorunları kendi kendime yeniden düşünmeme yol açmasına bağlıdır. *Science and Society*'deki ilk makalem ulaştığım geçici yanıtlar üzerine yazılmış bir rapor niteliğindeydi. (Bu arada bunu çok daha açıkça belirtmiş olmam gerektiğini anlıyorum. Kuşkusuz Dobb kendi sorunlarını kendi yolu içinde formüle etmiştir ve ilgilendiği konular çoğunlukla benim yanıtlarını aradığım soruların pek azını, o da dolaylı bir yoldan kapsıyordu. Bu nedenle bazı "eleştiriler"im, gerçekte hiç de eleştiri değildir; bunları tamamlayıcı öneriler, sayılar olarak ortaya koymak gerekirdi.)

"Yanıt"ında Dobb, kabul etmediği çeşitli noktaları belirtiyor, Takahashi ise eğer kendisini doğru anladıysam, bunları hemen hemen *in toto* reddediyor. Ancak hâlâ Dobb'un yanıtları (kuşkusuz benim sorularıma olan yanıtları)

üzerine kitabı bitirdiğimde bildiğime oranla pek az şey öğrenmiş durumdayım, Takahashi'nin yanıtlarının ne olduğunu ise hemen hiç bilmiyorum. Bu nedenle yanıta yanıtın sağladığı olanaktan yararlanarak mümkün olduğu kadar özlü ve belki Dobb ve Takahashi'yi değişik formülasyonlara davet edecek bir biçimde, sorularımı ve yanıtlarımı yeniden ortaya koymak istiyorum.[1]

Birinci Soru: Batı Avrupa feodalizminin gelişmesindeki temel güç neydi?[2]

Kapitalizm sözkonusu olduğunda, bu soruyu güvenle ve kesin olarak yanıtlayabiliriz. Temel güç, kapitalist mülk - edinme sürecinin yapısında içsel olarak bulunan sermaye birikimidir. Feodalizmde buna karşılık düşen bir şey var mıdır?

Dobb'un kuramı feodal lordların artan gelir gereksinmeleriyle bir benzerlik kuruyor. Ona göre "egemen sınıfın gelir için duyduğu gitgide artan gereksinmeyle birleşince feodalizmin bir üretim sistemi olarak yetersizliği çöküşün baş sorumlusu olmuştur; çünkü ek gelir için duyulan bu gereksinme üretici üzerindeki baskıda gerçekten dayanılamayacak boyutlara ulaşan bir artışa yol açmıştır." (*"İncelemeler"*, s. 42). Sonuçta, "en sonunda sistemi besleyen iş - gücünün tükenmesine ya da fiilen ortadan kalkmasına yol açmıştır." (s. 43) Soru, lordların artan gelir gereksinmesinin —ki bu *olgunun* gerçekliği üstüne bir anlaşmazlık yoktur— feodal üretim tarzının yapısında içsel olarak bulunup bulunmayacağıdır. Böyle bir ilişkinin varlığından kuşku duyulmasını gerektiren nedenleri belirtmiş ("Eleştiri", s. 37-39) ve lordların artan gelir gereksinmesinin ticaretin ve kent

1. Burada Dobb'un kitabından incelemeler, benim değerlendirme makalemden «Eleştiri», Dobb'un buna olan yanıtından «Yanıt» ve Takahashi'nin makalesinden «Katkı» olarak bahsedeceğim.

2. Batı Avrupa Feodalizminden sözetmekte ısrar ediyorum, çünkü Batı Avrupa'da olanlar, dünyanın feodal üretim tarzının hüküm sürdüğü diğer bölgelerinde olanlardan tamamen farklıdır. Bunun ne ölçüde değişik feodal sistemler arasındaki farklılıklara bağlı olabileceği ve ne ölçüde «dışsal» etkenlere bağlı olabileceği, kuşkusuz, çok önemli sorunlardır. Ancak bu soruları yanıtlayabileceğimi düşünmediğimden, benim için anlamlı olabilecek tek şey, ilgimi Batı Avrupa'ya yöneltmektir. Böyle yapmakla, diğer feodalizmlerin değişik gelişme yasalarına bağlı olduklarını düşündüğümü göstermek istemiyorum; benim istediğim sorunun tümünden sakınmaktır.

yaşantısının büyümesinin bir yan ürünü olarak nasıl kolaylıkla açıklanabileceğini göstermiştim.

Benim bu konu üzerinde durmamı Dobb biraz sabırsız karşılıyor. Ona göre ben feodalizmin gelişmesini şöyle görüyorum:

"*Ya* içsel bir çatışma, *ya da dışsal güçler* sorunu. Sorunu bu biçimde ortaya koymak, bana gereğinden fazla basit, hatta mekanik geliyor. İç çelişkilerin her durumda (tamamen değişik zaman ölçülerinde de olsa) etkinlikte bulunduklarına ve dışsal kuvvetlerin uyguladığı etkilerin belli bir biçimini ve yönünü belirlediklerine inandığım için temel olarak iç çelişkileri vurgulamakla birlikte, ben sorunu her ikisinin bir *etkileşimi* olarak görüyorum."

Dobb *tarihsel açıdan* kuşkusuz tümüyle haklıdır. Feodal gelişmenin yolunu belirleyen içsel ve dışsal etkenlerin karşılıklı etkileşimi olmuştur; ben hiç bir zaman bunu yadsımaya niyetlenmedim. Ancak kapitalizmin tarihsel gelişimi için de aynı şey söylenebilir; bu bizi, sistemin içindeki temel gücü aramaktan ve bulmaktan alıkoymayan bir olgudur. Bu yüzden, Dobb'un soruyu feodalizm bakımından ortaya koyuşumu "mekanik" olarak nitelendirmekte haklı olduğunu kabul edemiyorum. Bu kuramsal bir sorudur, bunun feodalizmin çözümlenmesinde can alıcı önemde olduğuna inancımı sürdürüyorum.

Yukarıda yapılan alıntının ikinci yarısı, Dobb'un soruyu ya da yanıtını açık-seçik ortaya koymaktan kaçınmasına karşın, onun gerçekte bu soru karşısında belli bir tutum takındığını açıkça göstermektedir. Bu tutum da tümüyle, kitabına dayanarak kendisine atfettiğim tutumdur; yani feodalizmin içsel bir temel güce sahip olduğudur. Ancak savını desteklemek için hiç bir yeni görüş ortaya koymadığı için beni ikna edemiyor.

Görebildiğim kadarıyla bu soruya ışık tutmak açısından Takahashi pek az katkıda bulunuyor. Feodalizmin *öğelerine* ilişkin ilginç çözümlemesi ("Katkı" s. 76-7) onu sistemin yasalarını ve yönsemelerini formüllendirmeye götürmüyor; özel olarak bu soruyu ele aldığında ise sonuç en uzundan benim için pek aydınlatıcı değil. "Feodal toplumda" diye yazıyor:

"Üretim araçları üreticiyle birleşmiştir, üretkenlik doğrudan üreticinin kendi üretkenliği olarak gelişir (mali-

kane sisteminin yıkılışı ve küçük çaplı köylü tarımının gelişmesi; para rantlarının ortaya çıkışı; rant oranında düşme yönsemesi; *crise seigneuriale)* ve bu yüzden feodalizmdeki gelişme yasası ancak köylülerin kendilerinin kurtuluşu ve bağımsızlaşması yolunda ilerler" ("Katkı", s. 94).

Burada üretkenlik artışı belirleyici etken olarak ele alınmıştır, ancak kuşkusuz üretkenlik artışının feodalizmin doğasından gelen bir niteliği olduğu da kendiliğinden kanıtlanmış bir şey değildir. Aslında bunun tam karşıtı bir savı destekleyecek bir çok tarihsel ve çağdaş kanıt vardır. Burada yine, Dobb'un lordların artan gelir gereksinmeleri önermesinde olduğu gibi, feodal sisteme dışsal olan güçlerin etkisiyle karşı karşıya olduğumuzu düşünüyorum.

Bütün bu dışsal güçler sorununda Takahashi beni sert bir şekilde suçluyor:

«Sweezy, belirli bir toplumsal yapının parçalanmasını onun üretici güçlerinin kendi iç - hareketinin sonucu olarak görmüyor; bunun yerine dışsal bir güç arıyor. Eğer tarihsel gelişmenin dış güçlere bağlı olarak ortaya çıktığını söylersek sorun devam etmektedir; bu dış güçler nasıl ortaya çıkmıştır? Nereden gelmiştir? ("Katkı", s. 85).

Bu son nokta kuşkusuz tutarlıdır, bunu yadsımayı hiç düşünmedim. Bir dizi toplumsal ilişki açısından dışsal olan tarihsel güçler, daha kapsamlı bir dizi toplumsal ilişki açısından içseldir. İşte Batı Avrupa feodalizmindeki durum da budur. Ticaretin yayılması, kentlerin ve pazarların büyümesiyle birlikte, feodal üretim tarzına dışsaldı[3], ancak Avrupa - Akdeniz ekonomisinin tümü sözkonusu olduğunda içseldi.

Batı Avrupa feodalizminin bütünlüklü bir incelemesi —kuşkusuz Dobb böyle bir girişimde bulunduğunu öne sür-

3. «Belli bir ölçüye kadar», kentlerin gelişiminin içsel bir feodal süreç olduğunu söylerken, Dobb'un açıklamasını anlayamıyorum («Yanıt»). Kuşkusuz, Dobb'un bu bağlamda öne sürdüğü, feodalizmin «uzun mesafe üzerinden ticarete duyduğu ihtiyaç yüzünden kentlerin gelişimini desteklediği» olgusu bu noktaya kanıt getirmemektedir. Bunun için, feodal egemen sınıfın kentlerin kurulmasında insiyatifi ele geçirdiğinin ve bunları feodal mülkiyet ve emek ilişkileriyle başarılı bir biçimde bütünleştirdiğinin gösterilmesi gereklidir. Kuşkusuz bazı kentlerde durum budur, ancak bana kalırsa Pirenne, belirleyici önemdeki ticaret merkezlerinin tamamen farklı bir yolla ortaya çıktıklarını kapsamlı bir biçimde göstermiştir. Kentlerin feodal olmayan niteliğini genelde serfliğin yokluğu göstermektedir.

müyor— feodalizmi daha geniş Avrupa - Akdeniz ekonomisi bağlamında çözümlemelidir. Bunun nasıl yapılabileceği, ilk olarak Batı Avrupa'da feodalizmin kökenlerinin bu görece geri olan bölgenin eski dünyanın gerçek ekonomik merkezlerinden (7. yüzyıldaki Arap yayılması tarafından) yalıtılmışlığında aranması gerektiğini ve ikinci olarak da feodalizmin sonraki gelişmesinin bu kopmuş ticari bağların yeniden kurulmasıyla kesin olarak biçimlenmiş olduğunu söyleyen Pirenne tarafından parlak bir biçimde gösterilmiştir.[4] Bu açıdan bakıldığında, ticaretin 10. yüzyıldan başlayan büyümesi, Takahashi'nin büyük bir yanılgıyla beni "aramakla" suçladığı türden gizemli bir dışsal güç değildir. Ancak ilgimiz —Dobb'un haklı olarak yaptığı gibi— dar anlamda feodalizm üzerinde toplandığında, ticaretin gelişmesini dışsal bir güç olarak ele almanın yalnız mantıksal olarak değil, aynı zamanda kuramsal olarak da zorunlu olduğu kanısındayım.

O halde birinci sorunun yanıtının bence şöyle olması gerekiyor: feodal sistem içsel olan hiç bir temel güç içermemektedir ve —temel yapısını etkilemeyen sarsılmalar ve krizlerden farklı olan— gerçek bir gelişme ortaya çıktığı zaman da itici güç sistemin dışında aranmalıdır. (Bunun yalnız Batı Avrupa'ya özgü olmadığını, genellikle öteki feodal sistemler için de geçerli oduğunu sanıyorum, ancak bu, buradaki tartışmanın kapsamı dışında kalan bir konudur).

İkinci Soru: Feodalizmin Batı Avrupa'daki gelişimi niçin krize ve sonunda çöküşe yol açtı?

Gelişim sürecinin ardında dışsal bir temel gücün bulunduğunu saptadıktan sonra, kuşkusuz bu sorunun yanıtının bu dışsal gücün feodalizmin yapısı üzerindeki etkisinde aranması gerektiği sonucuna varmak zorundayız. Diğer bir deyişle, Dobb'un haklı olarak ısrar ettiği gibi, bu bir karşılıklı etkileşim sürecidir; buna Takahashi'nin de itiraz edeceğini sanmıyorum. O halde burada temel ayrılıklar bulunmuyor. Bu bağlamda, benim hem Dobb'a hem de Takahashi'ye yönelttiğim başlıca eleştiri, feodalizmin çöküşünde ti-

4. Pirenne'in **Economic and Social History of Medieval Europe**, Londra, 1936 adlı yapıtından başka **Mohammed and Charlemagne**, New York, 1939 adlı yapıtına da bakınız. Ölümünden sonra yayımlanmış bir kitapta yazar, Batı Avrupa'da antik dönemin sonunda ve feodalizmin doğuşuna ilişkin ikili sorunlara bütünlüklü bir yaklaşım getirmiştir.

careti bir etken olarak önemsememe kaygusu içinde, bu karşılıklı etkileşim sürecinin bütünlüklü bir çözümlemesini yapmaktan kaçınmış olmalarıdır. Örneğin, her ikisi de para rantının, iş hizmetlerinin veya ayni ödemelerin yerini almasını büyük ölçüde bir biçim sorunu olarak ele alma ve bu değişikliğin önemli bir çapta ancak gelişmiş meta üretimi temelinde ortaya çıkabileceği olgusunu gözden kaçırma eğilimindedir.

Bu karşılıklı etkileşim sürecini ve sonucunu ortaya koyma yolundaki benim çabalarım ilk makelemde gösterilmişti. ("Eleştiri".) Kuşkusuz burada bir çok zayıf nokta bulunuyor —örneğin, "ikinci serflik"e Dobb tarafından eleştirilen yaklaşımda olduğu gibi— ancak yine de bunun açık bir kuramsal çözümleme olma özelliğini taşıdığı kanısındayım. Başkalarının bunu düzeltip geliştirmesini görmek isterdim.

Üçüncü Soru: Feodalizmin ardından niçin kapitalizm gelmiştir?

Eğer benim yaptığım gibi, 14. yüzyıldan 16. yüzyılın sonuna kadar olan dönemde feodalizmin tam bir çözülme içinde bulunduğu, ancak henüz ortada kapitalizmin başlangıçlarından daha fazla bir şey olmadığı konusunda Dobb'la aynı kanıda olunursa, bu gerçekten uğraştırıcı bir soru olacaktır. Örneğin kapitalizmin ancak sosyalizm ile sürdürülebilecek ve daha da geliştirilebilecek üretici güçler yaratmış olduğunun kesinlikle söylenebilmesine karşın, feodalizmin ancak kapitalizm ile sürdürülebilecek ve daha da geliştirilebilecek üretici güçler yaratmış olduğu söylenemez. Doğru karşılık; feodalizmin çöküşü meta üretiminin genelleşmesinin eşliğinde (ben "sonucunda" demeyi yeğlerdim) gerçekleşmiştir ve Marx'ın tekrar tekrar vurguladığı gibi, "meta üretimi ve gelişmiş meta dolaşımı, ticaret, sermayenin içinde ortaya çıktığı tarihsel ön koşulları oluşturur." (*Kapital*, C.1, s. 163) Ancak tarihsel önkoşullar kendi başlarına yeterli bir açıklama sağlamıyor. Kaldı ki, antik dünya niteliğini hiçbir zaman kapitalizmin doğuşuna yol açmayan çok gelişmiş bir meta üretiminden alıyordu; Ortaçağın sonlarında İtalya ve Flanders'da belirgin kapitalizm başlangıçları da sonuçsuz kalmıştır. O halde, kapitalizm en sonunda niçin 16. yüzyıl sonlarında ve özellikle İngiltere'de tutunmuş ve gerçekten ilerleyebilmiştir?

Dobb bu soruya büyük ölçüde ışık tutuyor; bununla birlikte kesin bir yanıt bulmuş olduğunu iddia etmeyeceğinden eminim. Üzerinde en çok durduğu konu, sanayi kapitalistlerinin gelişmesinde Marx'ın "gerçek devrimci yol" dediği yoldur; Dobb bunu küçük üretici saflarından küçük adamların yükselmesi olarak yorumlamaktadır. İlk makalemde Marx için yapılan bu yorumu eleştirmiştim, ancak Dobb'un yanıtı ve konu üstüne daha sonraki yorumları, bunun mümkün olan tek yorum olmamakla birlikte verimli bir yöne işaret eden mantıksal bir yorum olduğu sonucuna ulaşmama yol açtı. Şimdi gereken şey, kanımca, sanayici burjuvazinin kökenleri üzerinde olgular temelinde daha bir çok araştırma yapılmasıdır. Bu tür bir araştırma, kapitalizmin 16. yüzyıl sonunda belirgin bir biçimde ortaya çıkışının sırrını çözmek için başka herhangi bir şeyden çok daha yararlı olacaktır.

Takahashi'nin bu soru karşısındaki görüşünün ne olduğunu açıkça anlamış değilim Dobb'u 15. ve 16. yüzyılları geçişsel olarak tanımlamakla çok ileri gittiği için eleştiriyor. Belki demek istediği, feodalizmin kapitalizmin ortaya çıkışıyla yerinden edilinceye kadar asıl olarak aynı kaldığı ve bu nedenle de feodal çöküş ve kapitalist yükseliş süreçleri arasında —Dobb'un ve benim ileri sürdüğüm gibi— bir kesinti olmadığıdır. Durum böyleyse de, kuşkusuz Takahashi küçük üreticilerin saflardan yükselmesinin devrimci önemi açısından Dobb'la aynı görüştedir; bu olayın doğası ve kapsamı üstüne olgular düzeyinde daha geniş araştırma yapılmasının gerekliliği açısından da benimle aynı kanıda olacağını sanıyorum.

Bu bağlamda son bir nokta daha var: Dobb'un 15. ve 16. yüzyılların "ne feodal ne de henüz kapitalist" olmadığı şeklindeki önerisini (*İncelemeler*, s. 19) geliştirirken, döneme kapitalizm-öncesi meta üretimi adının verilmesini önermiştim. Dobb, bu dönemi "çözülmenin ileri bir aşaması"ndaki feodal bir toplum olarak görmeyi yeğleyerek, bu öneriyi reddetmektedir ("Yanıt", s. 66) Şöyle diyor:

"Sweezy'nin sormayı başaramadığı... en temel soru şudur: Bu dönemin egemen sınıfı neydi?... bu sınıf, kapitalist sınıf olamaz... Eğer egemen sınıfı ticaret burjuvazisi oluşturuyorsa, devletin de bir tür burjuva devleti olması gerekir. Ve eğer devlet,... zaten burjuva devletiydiyse, 17.

yüzyıldaki iç savaşın temel sorununu oluşturan neydi? Bu görüşe göre, aradığımız yanıt burjuva devrimi olamaz. Böylece şu türden bir varsayımla karşı karşıya bırakılıyoruz: Durumun zaten varolan burjuva iktidarına karşı, Taht ve Saray tarafından hazırlanan bir *karşı* - devrim girişimini engellemeye yönelik bir mücadele olduğu... Eğer biraz önce değindiğimiz seçenekleri kabul etmezsek, egemen sınıfın hâlâ feodal, devletin de hâlâ bu sınıfın yönetiminin politik aracı olduğu (bence de doğru olan budur) görüşüyle başbaşa kalırız." ("Yanıt", s. 67)

Bu soruların İngiliz Marksistleri arasında uzun süredir ciddi olarak tartışma konusu yapıldığını ve benim bunların üzerinde herhangi bir düşünce öne sürmemin belki gereksiz bir acelecilik olduğunu kabul ediyorum. O halde, yorumumu bir soru biçiminde dile getireyim. Niçin Dobb'un değinmediği başka bir olasılık; yani söz konusu dönemde bir tek egemen sınıf değil de değişik mülkiyet biçimleri üstünde temellenen, yükselmek ve sonunda üstünlüğü elde etmek için az çok sürekli bir mücadele içinde olan birkaç egemen sınıf bulunmasın?

Eğer bu savı benimsersek, dönemin devletini Engels'in ünlü pasajına uygun olarak yorumlayabiliriz:

"Genele aykırı olarak mücadele halindeki sınıfların birbirleriyle çok yakın bir dengeye geldikleri öyle bazı dönemler olur ki, devlet iktidarı, bu sınıflar arasında aracılık görevi yaparak belli bir ölçüde bağımsızlık kazanır. 17. ve 18. yüzyılın mutlak monarşileri böyle bir konumda soylularla burjuvazi arasında, teraziyi dengede tutuyordu.[5]

Bu yorumda iç savaş, kapitalist sınıfın devleti ele geçirmesini ve öteki sınıflar üstünde kesin üstünlüğünü kurmasını sağlayan gerçek anlamda *o bilinen* burjuva devrimidir.

5. Ailenin Kökeni, Şikago, 1902, Kerr basımı, s. 209. Engels açık bir biçimde kıtayı düşünüyordu; İngiltere için tarih daha erkendir.

YORUM

Rodney Hilton

Paul Sweezy, tarihçilerin yanıtlamaya çalışmak zorunda olduğu bir dizi soruyu ortaya koyuyor. Kapitalist toplum üzerine titiz bir Marksist araştırmacı olan Sweezy, doğal olarak kapitalizm - öncesi toplumun benzer sorunlarına ilişkin Marksist araştırmalarla da ilgilenmektedir. Ortaya koyduğu en önemli soru, kuşkusuz feodalizmde temel güce ilişkin birinci sorudur. Bununla feodal üretim tarzının gelişmesine ve sonunda yerinden olmasına yol açan iç çelişkilerin neler olduğunu sormak istediğini sanıyorum. Her ne kadar Sweezy'nin kendi görüşü, feodalizmin bir "temel güç"ü, yani iç diyalektiği bulunmadığı şeklindeyse de —ki gerçekte bu Marksist bir görüş değildir— en azından bir Marksist olarak kastettiği bu olmalıdır.

Bu soruyu çözmeye girişmeden önce bazı gerçeklerin incelenmesi gerekiyor. Marksizm, tarihsel sorunların çözümü için, sonunda yanıt soyut terimlerle belirtilebilse de (*Kapital*'in bazı bölümlerinde de olduğu gibi) somut veriler gerektiren bir yöntemdir. Sweezy'nin incelediği kaynakların içinde somut veriye en yakın olan yaklaşım H. Pirenne'in kuramsallaştırmalarıdır. Bunlar Marksistlerce kabul edilemeyeceğine ve gerçekte Marksist olmayan birçok uzman da bunlara karşı çıkmış olduğuna göre, Sweezy'nin sorularını ele almadan önce Pirenne'i yerine oturtmamız gerekiyor.[1]

Pirenne'in bizim amacımız açısından en önemli kuramları, ticaretin Karanlık Çağlar sırasındaki çöküşü ve kentlerin kökeniyle ilgilidir. Pirenne, Batı İmparatorluğu'nun yerine geçen barbar krallıklarının (özellikle Merovenj -

1. Pirenne'in ortaçağ ekonomi tarihinin anlaşılmasına olumlu katkıları kuşkusuz çok büyük ve saygıdeğerdir. Savlarını ortaya koyuşundaki uyarıcı tavrı için de, kendisine katılmasak bile (belki de bu nedenle) ona teşekkür borçluyuz.

Frank krallığının) Doğu - Batı Akdeniz ticaret akışını kesmedikleri ve bu nedenle Batı Avrupa'da yerel ticaretin azalmadığı görüşündedir. Kentler yine serpilmiş, altın para kullanılmış ve Roma'nın yönetim ve mali sisteminin büyük bölümü yürürlükte kalmıştır. Yalnızca Uluslararası değil, yerel ticaret de ancak (7. ve 8. yüzyıllarda) Müslüman istilacılar Akdeniz ticaret yollarını kesince kurumuştur. Bunun getirdiği sonuç, serf emeğiyle yürütülen büyük malikanelerin ve neredeyse evrensel bir hale gelen gündelik tüketim için üretimin egemenliği olmuştur. Akdeniz'in Doğu ve Batı uçları arasında ticaretin yeniden kurulmasından önce de, Batı Avrupa'da yeniden meta üretimi başlayamamıştır. Bu meta üretimi her şeyden önce uluslararası ticaret tarafından harekete geçirilmiştir. Karanlık Çağlar'ın sonlarındaki bu ilk tüccarlar, Ortaçağ kentlerinin kurucuları ya da yeniden-kurucuları toplumun dışına atılanlardan ve Sweezy'nin anladığı anlamda feodal topluma "dışsal" olan öğelerden oluşmuştur. Bunların ticareti ve kent yaşantısını bir kez yeniden harekete geçirmesiyle, yerel pazarlar gelişivermiştir. Diğer bir deyişle Pirenne'e göre, lüks malların uluslararası ticareti meta üretiminin hem 7. yüzyıldaki çöküşünün, hem de 11. yüzyıldaki gelişmesinin belirleyici etkenidir.

Ayrıntıya çok fazla girmeksizin bu yorumun en canalıcı noktalar açısından günümüzde kabul edilemeyeceğini söyleyebiliriz. Muhtemelen en düşük noktasına Karolenj zamanında ulaşmış olan meta üretimindeki düşüş, yalnız Arap istilâlarından çok daha önce değil; Roma İmparatorluğu'nun politik bir sistem olarak yıkılışından da çok daha önce başlamıştı. Kent yaşantısı, en azından üçüncü yüzyıldaki kriz kadar öncelerde sönüyordu ve Roma İmparatorluk'unun toplumsal yapısına kendi kendine yeten, serf emeğiyle yürütülen malikaneler egemen olmaya başlamıştı. Doğu - Batı ticareti de, yalnızca politik nedenlerle değil, bunun yanısıra Batı'nın altın olarak yaptığı ödemeler giderek olanaksızlaştığı için sönmekteydi. Bunun nedeni, muhtemelen en azından 1. yüzyıldan başlayan ve savaş süreciyle ya da Batı ihraç mallarının değerinin Doğu'dan gelen ithal mallarından daha az olması nedeniyle ticaret süreciyle de yerine konulamayan, Doğu'ya altın akışıdır.

Gerçekte Araplar fazla birşey engellemek zorunda kal-

mamışlardı. Ancak ne olursa olsun Pirenne, Arapları Doğu - Batı ticaretinin düşmanı olarak görmekle yanılmıştır. Kuşkusuz bazı aksamalar vardı, ancak araştırmacıların ayrıntılı olarak gösterdikleri gibi, Araplar ekonomik açıdan kârlı olan ticaret ilişkilerinin sürdürülmesinden yanaydılar. Hatta, bir Fransız tarihçisi, Araplar'ın Bizans ve Sasani İmparatorlukları'ndan altın aldıkları bölgelerde altın yığınlarını "hazine dışı kılmakla" Doğu - Batı ticaretini olumlu yönde etkiledikleri gibi çok akla yakın bir görüş öne sürmüştür[2].

Demek ki pazar için üretimin Karanlık Çağlar'daki düşük düzeyi, geniş ölçüde, İmparatorluk'un politik ve toplumsal çerçevesi içinde başlayan bir ekonomik gelişmenin devamıdır. Bu, Karolenj çağını tüm bir ekonomik ve toplumsal gerileme çağı olarak görmemiz gerektiği anlamına gelmez. Ekonomik toplumsal ve politik yaşantıda, yeterince açıklığa kavuşturulmamış da olsa, önemli gelişmeler yer almıştır. Bu gelişmeler olmaksızın, feodal üretim tarzının daha sonraki gelişmesi de olamayacaktı. Gerçekte 10. yüzyılın sonunda meta üretiminin gelişmesinin önemli belirtileri vardı. Yerel, pazarlar kent olmaya doğru genişlemeye başlamışlardı. Kent yaşantısı, Pirenne'nin düşündüğü gibi Finchale'li Godric gibi gezgin tüccarların dışsal etkilerinin bir sonucu olarak *değil*, feodal toplumun *içinde* toplumsal ve ekonomik güçlerin gelişmesinin sonucu olarak gelişmiştir. Bu olgu bugün Fransa, Almanya ve İtalya'daki kentlerin tek tek dikkatle incelenmesiyle yeterli ölçüde gösterilmiş durumdadır. Pirenne'nin ticaretin yeniden canlanmasına ve Avrupa feodalizminin ekonomisindeki değişikliklere ilişkin (Sweezy'nin kendi kuramlarının geniş ölçüde dayandığı) yorumu bir yana bırakılmalıdır.[3]

Feodalizmde toplumsal gelişmenin nedeni neydi? Bu soruyu incelerken kendimizi feodalizm ile sınırlandırmamamız, bir bütün olarak kapitalizm-öncesi toplumu, ya da en azından kapitalizm-öncesi *sınıflı* toplumu ele almamız

2. M. Lombard, «L'Or musulman du VIIe au XIe siècle», **Annales,**

3. Araştırmalar A.B. Hibbert tarafından «The Origins of the Medieval Town Patriciate»de, **Past and Present,** 1953, no. 3, s. 15-27; ve J. Lestocquoy tarafından **Les Villes de Flandre et d'Italie sous le gouvernement des patriciens: XIe-XVe siècles**'de özetlenmiştir.

gerektiğini sanıyorum. Sweezy sermaye birikimini, kapitalist üretim süreçlerinin doğasından geldiği için, kapitalist toplumdaki temel güç olarak görmektedir. Kuşkusuz kapitalizm-öncesi toplumlarda, rekabet halindeki kapitalistler tarafından ücretli emeğin sömürülmesinden kaçınılmaz olarak gelen birikimler gibi bir birikim süreci yoktur. Ancak geçim gerekleri üzerindeki artı - ürünün gelişmesini, sınıflı toplumun ilkel komünizmin yıkılmasıyla kapitalizmin başlangıcı arasındaki gelişmesi için zorunlu koşul olarak görmemiz gerektiği de kesindir. Bu artı - ürünün gelişmesi, kuşkusuz üretim güçlerinin gelişmesine —zanaatkarların ve tarımcıların araçlarına ve iş becerilerine— bağlı olmuştur. Buna karşılık üretim güçlerinin gelişmesi de artı - ürünün çapına ve kullanımına bağlı olmak zorundadır. Diğer bir deyişle, en ilkel ekonomilerde bile ileri teknikler, bunlara birikimin —kuşkusuz biriktirilmiş sermayenin değil, biriktirilmiş artı-ürünün sonuçlarının— uygulanmasına bağlıdır. Bu çok açıktır. Kendi içinde bu, herhangi bir kapitalizm-öncesi toplumda üretim güçlerinin ve birikmiş artı - ürünün diyalektik etkileşiminin niçin önce üretim tarzının (kölecilik ya da feodalizm) yayılmasıyla, daha sonra ise çöküşüyle sonuçlandığını açıklamaz. Ancak bu, egemen üretim ilişkileri gözönüne alınmazsa anlaşılamaz; ne olursa olsun, kapitalist birikim süreci, kapitalistlerle işçiler arasındaki ilişkinin saptanması dışarıda bırakılırsa kavranamaz.

Örneğin, Sweezy'nin sorularından biri, yani eski dünyanın meta üretiminden niçin kapitalizmin gelişmediği sorusu yanıtlanmak isteniyorsa, kuşkusuz üretim ilişkileri gözönüne alınmalıdır; Marx ve *Kapital*'lerinin III. cildini okumuş olan Marksistler (ki Paul Sweezy mutlaka okumuştur) buna, meta üretiminin kendi içinde bir üretim tarzının "katılığını ve içsel eklemlenmesini" bozmak için yetersiz olduğu yanıtını vereceklerdir. Kölelik örneğinde kapitalizmin görülmemesinin nedeni, meta üretiminin en ileri olduğu ekonomi sektörlerinin aynı zamanda kölelerin en çok sömürüldükleri yerler olmaları olgusudur.

Ancak kölelerin sömürülmesi teknik gelişmeyi sınırlandırmış ve böylece köle arzı bir kez çökmeye başlayınca köle ekonomisinin temel teknik geriliği açığa çıkmıştır. Köleliği —kapitalizmin zorunlu önkoşulu olan— üretim araçlarından ayrı tutmak bir yana, köle sahipleri eski toplumun son

döneminin ekonomik sorunlarını, kölelerini köylü çiftliklerine yerleştirerek ve gerçekte feodal topluma özgü üretim ilişkilerini yaratarak çözmüşlerdir (ya da çözmeye çalışmışlardır).

Ancak benim amacım bütün kapitalizm öncesi üretim biçimlerinin "temel gücü"nü incelemek değildir.

Bizim sorunumuz feodalizm. Bana yanıtımızın bileşenleri temel olarak şunlar olacaktır gibi geliyor. Feodal toplumdaki üretim tarzının başlıca özelliği üretim araçları sahiplerinin, toprak sahiplerinin, sürekli olarak doğrudan üreticiler tarafından üretilen artı-ürünün tümüne kendi kullanımları için el koymaya çalışıyor olmalarıdır. Bunu niçin yaptıklarını sormadan önce, değişik yollardan yapmaya çalıştıkları şeyin gerçekte bu olduğunu kısaca göstermeliyiz. Avrupa feodalizminin gelişiminin değişik aşamalarında, ekonomik sistemin öteki yönlerinde de olduğu gibi, doğrudan üreticilerin niteliği ve bunun sonucunda da toprak sahiplerinin sömürüşünün özel niteliği değişir. Feodal Avrupa'nın erken zamanlarında bazı bölgelerde kabilesel örgütlenme biçimlerinden gelen önemli kalıntılara sahip kimi özgür-köylü toplulukları varlık sürdürmüştür. Bu gibi durumlarda örneğin özellikle Danimarkalılar'ın istilasından önce İngiltere'de —yine yarı kabilesel nitelikte olan— askeri aristokrasi; köylülerin bir zamanlar kabile kralına serbestçe ödedikleri ve şimdi kral tarafından soyluların eline bırakılmış olan vergiyi feodal ranta dönüştürme ve aynı zamanda bu rant-sağlayıcı konumu, ekilmemiş toprakların kölelerle yarı-özgür yanaşmalarla vb. kolonileştirilmesini geliştirme yoluyla güçlendirmenin karmaşık sorunuyla karşı karşıya kalmışlardır. Aynı zamanda kralın maiyetindeki üyelerin egemenliği altına girmemiş bazı köylerde kabile topluluğunun yıkılması, benzerlerinden daha büyük bir güce ve varlığa sahip bazı köylü ailelerini yukarı çıkarmış, rant alan soylular konumuna "yükseltmiş"tir. Öte yandan, Avrupa'nın diğer bölgelerinde (örneğin İtalya, Batı ve Güney Galya) Roma soyluluğu III. yüzyıldan beri feodal soyluluğa dönüşme süreci geçiriyordu. Köle çalıştıran latifundialar serf çalıştıran malikanelere dönüştürülmüştü. Serfleştirilmiş köylülerin bir bölümü eski köleler, bir bölümü de gücü kırılmış özgür toprak sahipleriydi. Bu sömürü tipi, eski Roma soyluları ile kaynaşan Burgonyalılar ve

Vizigotlar gibi, Germen askeri sızmalar *(hospites)* tarafından kısmen devralınmıştır. Ancak bunların sömürü tipi, Romalı öncüllerinin Roma öncesi kabile topluluklarını İmparatorluk köle sistemiyle kaynaştırmayı ne ölçüde tamamladıklarına bağlı olarak değişir.

9. yüzyıla —Alman ve Fransız tarihçilerinin yüksek Ortaçağ dedikleri döneme— gelindiğinde Avrupa'nın feodal ekonomisine *villae*'den oluşan ve malikane çiftliği ve köylü topraklarına bölünmüş olan arazisinin işlevi, lorda yiyecek ve mamül mallar sağlamak olan geniş malikaneler egemen olmuştu. Feodal rant çoğunlukla emek, kısmen ürün ve önemsiz bir ölçüde de para biçimindeydi. Büyük malikaneler feodal Avrupa topraklarının kuşkusuz yarısından fazlasını bile kaplamıyordu, ancak ekonomideki *belirleyici* ögeler bunlardı. Kosminsky'nin İngiltere için gösterdiği gibi, varlığını devam ettiren bağımsız köylü paylarının ya da küçük soylu mülklerinin rolü, feodal üretim tarzı yıkılmaya başlayıncaya kadar önem kazanmayacaktır. 9. ve 13. yüzyıllar arasında serfleştirme hızla ilerlemiştir; ancak sömürülenlerin hukuksal durumunun daha da kötüleştirilmesi ve tek tip haline getirilmesiyle birlikte meta üretiminin gelişmesi, rantın biçimine değişiklikler getirmiş ve böylece ayni ve para rantları 13. yüzyılın sonuna doğru (İngiltere dışında) büyük ölçüde emek rantının yerini almış ve bunun karşılığında hukuksal statüde bir düzelme de sağlamıştır. Meta üretiminin gelişimine bağlı çeşitli nedenlerden ötürü (bunların içinde en önemlileri mülklerin parçalanması ve sömürüye karşı köylü direncinin gelişmesidir), köylü toprakları üzerine konan ranta doğrudan doğruya el konulması gevşemiş ancak bir bütün olarak lordların feodal rant taleplerinin toplamı, senyörel ayrıcalıkları ve özel ve kamusal vergilendirmenin geliştirilmesiyle sürdürülmüştür. Kısacası; egemen sınıfın, şu ya da bu yolla, ya kendi özel ayrıcalıkları ya da devlet aracılığı ile feodal rantı, yani doğrudan üreticinin artı-ürününe zorla el konulmasını, her zaman en yüksek düzeye çıkarmak için çabalamış olduğunu söyleyebiliriz. Ancak kuşkusuz başarısı her zaman gösterdiği çabaya eşit olmamıştır ve işte onun bu başarısızlığını incelemekle feodal üretim tarzının çöküş nedenlerine geliriz.

Ancak, diyecektir Sweezy, feodal yöneticiler *niçin*

doğrudan üreticilerin artı-ürünlerinin mümkün olduğu kadar tümüne yakınını almaya çabalamışlardır? Kapitalistin birikimde bulunmaya ve pazarda rekabet edebilmek için üretimi ucuzlatmaya gereksinim duymasıyla bunun arasındaki benzerlik nedir? Ve bu rant dürtüsünün feodal toplumda hareketi doğuran ekonomik ve toplumsal sonuçları nelerdir?

Aynî rantı veya malikane ürününü paraya çevirmenin doğal yollarından birinin de satmak olmasına karşın, feodal yöneticiler feodal rantı, köylü çiftliklerinin ya da zora dayalı köylü emeğinin ürünlerini pazara yerleştirmek için artırmış değildirler. Temelde, hem sömürdüklerine, hem de sayısız rakiplerine karşı yönetici konumlarını sürdürmek ve sağlamlaştırmak için feodal rantı artırmaya çabalamışlardır. Sınıf iktidarının aynı ellerde devamı, mümkünse genişletilmesi, feodal ekonomideki ve feodal politikadaki itici güçtür. Bu nedenle rantın en yüksek düzeye çıkarılması gerekiyordu. 9. yüzyılda Karolenj soyluluk kendini doğrudan doğruya *villae*'sinin ürünleriyle besleyerek elde tutmuştur. Karolenjler'in çok geniş ancak kısa ömürlü imparatorlukları dağılıp, bunun yerinde daha küçük ve daha kolay yönetilebilir feodal krallıklar, düklükler, kontluklar türeyince, önde gelen kralların ve soyluların taraftarlarına askeri hizmet karşılığında fief dağıtılmış, böylece yönetimi ve beslenmesi güç olan sürekli maiyet azaltılmıştır. Şövalyelere fief dağıtılması feodal lordların sırtındaki yönetim yükünü hafifletirken, daha da zorlu bir biçimde sömürülen köylülere hiç bir rahatlık getirmemiştir. İktidar için mücadeleyle toprak için mücadele kuşkusuz birbiriyle iç içedir; ancak sonuç, artan sayıda irili ufaklı lordların çeşitli feodal rant biçimleri için olan taleplerinin çoğalması olmuştur. Devlet güçlerinin genişleyen kapsamı, tıpkı ruhbanî toprak sahiplerinin artan talepleri gibi, köylü üzerindeki yükü daha da ağırlaştırmıştır.

Son olarak, iç ve dış pazarların belki de 10. yüzyıl kadar geriye uzanan gelişiminin de feodal lordları artan gelir taleplerinde bulunmaya yönelten bir başka önemli etken olduğunu hatırlamalıyız. Halkı ekonomik ve politik ayrıcalıklar elde etmek için başarıyla mücadele eden kentlerdeki endüstri üretimi uzmanlaşması, kent ve kır arasındaki ticaret ilişkilerinin kır zararına gelişmesine yol açmış-

tır. Lordlar alım satıma katıldıkları sürece, pahalıya alıp ucuza satmışlardır. Lüksleri ve silah masrafları arttıkça, toprak sahiplerinin «tüketim için borçlanmaya» olan gereksinim de artarak onları tefecilere borçlu duruma getirmiştir. Sonuçta feodal lordların gelirleriyle giderleri arasındaki açığı kapatabilecek olan, yalnızca feodal ranttaki bir artıştı.

Feodal toplumda «temel güç»ün rant için mücadele olduğunu inandırıcı bir şekilde gösterebilmek için, olguların burada yapılabilecek olandan daha ayrıntılı bir şekilde incelenmesi gerekecektir. Ancak burada belki mümkün olan bazı çalışma alanları belirtilebilir. 11. ve 12. yüzyıldaki Kapet monarşisiyle önde gelen Fransız feodalleri arasında çatışmalar siyaset tarihinin herkesçe bilinen bir alanıdır. Feodal devletin büyümesi (gerek Kapet soyunun monarşik devleti, gerekse Normandiya'nın, Flander'ın ve Anjou'nun daha büyük vassallarının dükalık devletleri) "siyaset" tarihçileri için nerdeyse konserve haline gelmiştir. Ancak yeni toprakların kolonileştirilmesi ve köylülüğün daha da yoğunlaşmış sömürü süreci, diğer bir deyişle rantın en yüksek düzeye çıkarılması süreci daha iyi belgelenmiş bir politik mücadelenin temeli olarak görülmedikçe, gerçek tablo ortaya çıkmaz. Bu sürecin bazı bölümleri St. Denis başrahibi Suger'in malikanesinin yönetimiyle ilgili olarak anlattıklarından anlaşılabilir, ancak tüm bu öykünün öncelikle beratlara ilişkin malzemeden, parça parça derlenip toplanması gereklidir.

Aynı sorun, feodal toplumun bütün temel konularının —lordlarla köylüler arasında ve rakip lordların kendi aralarındaki rant mücadeleleri, hukukun rant maksimizasyonunda kullanılan bir araç olarak gelişmesi, bir egemenlik aygıtı olarak devletin gelişmesi— öteki bütün Avrupa ülkelerinden daha iyi belgelenmiş olduğu 11. ve 12. yüzyıl İngilteresi bir yana; Frederick Barbarossa'nın ve Arslan Henry'nin Almanyası'nda da incelenebilir.[4]

Feodal çağda özel ekonomik koşullar sayısız nedenler yüzünden değiştiği ve hepsinden önemlisi kendilerinden

4. Medival Germany'de, C. II, der; G: Barraclough, T. Mayer'in «The State of the Dukes of Zahringen» adlı denemesinde Marksist bir tarihçinin daha da ileri götürebileceği gelişim çizgilerini belirtmektedir.

rant talep edilenler hiçbir şekilde toplumsal ya da ekonomik eşitler olmadıkları ve uzunca bir zaman için aynı nitelikte kalamadıkları için, feodal rantın toprak sahipleri tarafından zoralımı ölçüsel değişiklikler göstermiştir. En genel anlamdaki rant talebi açıkça feodal ekonominin hareketini belirleyen önemli bir etkendir. Köylü yönünden artı-ürününü devretme yükümlülüğü ya onu tümüyle çökertme etkisi göstermiş ya da toprağından elde ettiği ürünü arttırma dürtüsünü oluşturmuştur. Marx'ın da belirttiği gibi, feodal rant köylünün artı-ürününü temsil etmekle birlikte, örgütlenmiş herhangi bir ekonomik sistemin zorunlu günlük işleyişi bir düzenlilik ürettiğinden, rantlar uzunca dönemler boyunca sabit kalmıştır. O halde birçok durumda (özellikle zengin köylülerin durumunda) rant, artı-ürünün ancak *bir bölümünü* oluşturabilmiştir. Köylüler artı-ürünün kendilerine alıkoydukları bölümünü arttırmaya çalışacaklardı; bunu da ya rantta mutlak ya da göreli bir indirimi zorlayarak, ya toprakta üretkenliği arttırarak ya da artı bir rant ödemeksizin topraklarını genişleterek yapabilirlerdi. Bu gibi çabalar da köylü ayaklanmalarına ve yeni toprakların ekilmesine yol açacaktı. Lordlar da doğal olarak artı-ürünün kendilerine gelen miktarını arttırmak isteyecekler, ayrıca ya halen rant ödemekte olan (yalnızca doğrudan toprak rantı değil, bir de adalet hizmetleri için alınan para olarak maskelenmiş rantlar da) kiracıların yerleşiminde olan, ya da henüz ekilmemiş ama yerleşime hazır bulunan yeni toprakları denetimleri altına sokmak isteyeceklerdir. O halde ekili toprakların 13. yüzyılın sonuna kadar süren ve feodal düzene temel bir katkıda bulunan genel genişlemesi, rant mücadelesinin bir ürünüdür.

Feodalizmin politik kararlılığından ve ilk rant mücadelelerinden ayrılmaz bir durumda olan ekonomik ilerleme, geçim gereksinmeleri üzerindeki toplam toplumsal artı-üretimdeki bir artışla nitelenmiştir. Meta üretiminin gelişiminin temeli, uluslararası ipek ve baharat ticaretinin canlanması denilen şey değil, işte bu olmuştur. Diğer bir deyişle, doğal ekonominin önde geldiği dönemde gittikçe daha fazla artı-ürün değişime ayrılabilmiştir. Bu nedenle, Ortaçağ pazar merkezlerinin ve kentlerinin 10. ya da 11. yüzyıldan başlayan genişlemesi, temel olarak basit meta

üretiminin genişlemesine dayanmıştır. Uluslararası ticaretteki hayret verici gelişmeler; Flanders, Brabant, Liège, Lombardiya ve Toskana'nın endüstrileşmesi; Venedik, Cenova, Bruges, Paris, Londra gibi büyük ticaret merkezlerinin büyümesi kronolojik olarak, tarımda rant için mücadele süreci içinde canlandırılmış olan üretici güçlerin gelişmesinden daha sonra gelmektedir.

Hepsi de feodal topluma *içsel* olan bu çeşitli etkenlerin karşılıklı etkileşimi, durumda derin değişiklikler oluşturdu. Pazar için üretimin gelişmesi köylü üreticileri arasında varolan katmanlaşmayı keskinleştirmiş ve arttırmıştır. Zengin köylüler daha da zenginleşmiş, yoksullar daha da yoksullaşmıştır. Ne var ki, özellikle 13. yüzyıldan sonra zengin, başka tür bir zengin, yoksul başka tür bir yoksul olmuştur. Geçmiş günlerin varlıklı köylü ailesi, kendi tüketimi için üretilen mallar bakımından zenginken, pazarın gelişmesiyle birlikte artı-ürünlerinin gittikçe daha fazlasını satışa çıkarmaya başlamışlardır. Bunlar çiftliklerine daha fazla toprak katmışlar, daha fazla ücretli emek çalıştırmışlardır — ve bu emek de, artık küçük mülk sahibi çiftçilerin emeği olmaktan çok, gittikçe artan bir şekilde tümüyle topraksızların emeğidir. Bunlar, artı-rantlarına el konulmasına da karşı gelmişler; toprak sahipleriyle olan uzlaşmaz karşıtlıkları, kendilerinden talep edilen rantın yalnızca ekonomik gelişmelerine bir kısıtlama getirmekle kalmayıp, basit geçim standartlarında bile bir düşme yarattığı diğer köylü kesimlerinin ümitsizlikleriye de desteklenmiştir. Rant için mücadele keskinleşerek 14. yüzyılda sert bir genel ayaklanma aşamasına gelmiştir.

Toprak sahibi lordlar açısından bu dönem, kendi özel ekonomik girişim biçimlerinde de bir kriz dönemidir. Rantlar düşmektedir ve gelirler mali sömürünün, çoğu kez kasıtlı para enflasyonu yüzünden kendi kendilerini yiyen devlet vergileri, savaş ve yağmacılık yoluyla yoğunlaştırılmasıyla telafi edilmek zorundadır. Pazar için en etkin üretimde bulunanlar, yönetim masraflarıyla, lüks tüketimin geleneksel standartlarıyla ve üretken olmayan asalaklarla en az kösteklenenler, kuşkusuz zengin köylüler ve küçük soyluların içinden, üstlerinin yaşantısını taklit etmeyi hor görenler olmuştur. Bu öğelerin başarılı rekabeti, kapitalist çiftçiliğin ilk belirtilerine sahip sömürü biçimlerine dayan-

mıştır. Feodal rant artık, üretimin arttırılması ve geliştirilmesi için bir uyarıcı değildir (bu, orta çaplı köylü için halâ bir tökez olabilir), ancak 15. yüzyılda genel olarak pazar dürtüsü üretimin geliştirilmesinde —ekonomideki yeni öğelerin ortaya çıkmasında— ana etken olmaya başlamıştır. Çünkü, devlet içinde halâ egemen konumda olanların ekonomik temeli, devlet üzerindeki denetimlerini feodal iktidarın özünü sürdürmek için kullanmak yolunda yaptıkları çaresiz girişimlere rağmen (mutlakiyetçi krallarca yapıldığı gibi) çürümektedir.

YORUM

Christopher Hill

Sweezy bizden, 15. ve 16. yüzyıl İngiltere'sinde; "bir tek egemen sınıf değil de değişik mülkiyet biçimleri üzerine kurulu ve yükselmek ve sonunda üstünlüğü elde etmek için az çok sürekli bir mücadele içinde olan birkaç egemen sınıfın bulunması" olasılığını düşünmemizi istiyor. Bu görüşü desteklemek için de Engels'in *Ailenin Kökeni*'nden şu pasajı aktarıyor:

"Genele aykırı olarak mücadele halindeki sınıfların birbirleriyle çok yakın bir dengeye geldikleri öyle bazı dönemler olur ki, devlet iktidarı, bu sınıflar arasında aracılık görevi yaparak belli bir ölçüde bağımsızlık kazanır."

Pasajın devamı Engels'in *"birkaç* egemen sınıf"tan değil, yalnızca *iki* "mücadele eden sınıf"tan bahsettiğini açıkça göstermektedir. Yüzyıllar süren bir dönem için, "birkaç egemen sınıf"tan söz etmek gerçekten de bir mantık saçmalığı değilse nedir? Egemen bir sınıf devlet iktidarına sahip olmalıdır, yoksa nasıl yönetir? İkili devlet iktidarı, Rusya'da 1917'de birkaç ay için olduğu gibi, bir devrim sırasında çok kısa bir süre için varolabilir. Ancak böyle bir durum yapısı gereği kararsızdır, hemen hemen bir iç savaş durumudur; şu ya da bu sınıfın zaferi ile sonuçlanacaktır. Hiçbir zaman daha uzunca bir süre var olmamıştır ve belirtmeliyim ki, devlet iktidarı hiçbir zaman yönetime aday "birkaç" sınıf arasında paylaşılmamıştır. Bunun kuramsal bir olanaksızlık olduğunu anlayabilmek için yalnızca, iki veya daha fazla egemen sınıfın ve iki veya daha fazla devlet aygıtının 200 yıl süreyle yanyana varlık sürdürmelerini düşünmemiz yeterli olacaktır; söz konusu yüzyıllar için İngiliz tarihi üstünde yapılacak en gelişigüzel bir inceleme bile bu kuramsal olanaksızlığın uygulamada da hiç var olmadığına bizi inandıracaktır.

Bu yalnızca ince bir mantık oyunu da değildir. Çünkü Engels'in "mücadele eden sınıfları"nı Sweezy'nin "birkaç

egemen sınıf"ının yerine koysak bile, Dobb'un sorusu yine de yanıtsız kalmış olacaktır. Bu dönemin *egemen* sınıfı neydi? Devleti nasıl nitelendirmemiz gerekir?

Bu sorular Sovyet ve İngiliz Marksist tarihçileri tarafından enine boyuna tartışılmıştır. Burada, ilgili açıklamaları değil, yalnızca ulaşılan sonuçları aktarabileceğim. Örneğin, Z. Mosina, Mart ve Nisan 1940'da mutlakiyetçilik üzerine yapılan Sovyet tartışmalarını özetlerken çelişkiye düşme korkusu olmaksızın şunları söyleyebilmektedir: "Mutlak monarşinin soylu feodal toprak sahiplerinin devleti olduğu görüşü, bütün Sovyet tarihçileri tarafından benimsenmektedir." Mosina, İngiltere'de Tudor ve erken dönem Stuart monarşisini de, bunların kendi özel sorunları olduğunu eklemekle birlikte Sweezy'nin de yaptığı gibi, bir mutlakiyetçilik biçimi olarak görmüştür.[1] Bu özel sorunlar oldukça ayrıntılı bir biçimde önce 1940'da, sonra da 1946-47'de İngiliz Marksist tarihçileri tarafından tartışılmıştı. Üzerinde anlaştıkları en son sonuç şuydu:

"Tudor ve erken dönem Stuart devleti temel olarak feodal sınıfın daha öncekilere göre çok daha iyi örgütlenmiş bir yürütme kurumuydu... Ancak 1640-49 devriminden sonra İngiltere'de devlete kapitalistler egemen olmaya başlamıştır... 1640 devrimi bir sınıfın egemenliğinin yerine başka bir sınıfınkini geçirmiştir."[2]

Bu, Sweezy'nin aktardığı ve İngiliz ve Sovyet tartışmalarında sık sık söz konusu edilen Engels'in formülasyonuna ne derece uygundur? Dikkat edilmesi gereken en önemli nokta Engels'in cümlesindeki son derece temkinli tutum ve çeşitli sınırlamalardır. (Eğer bundan ne yolda yararlanılacağını bilmiş olsaydı kuşkusuz daha fazla sınırlama getirirdi). Pasajı en son çevirisinden özel olarak üstünde durulması gerektiğini düşündüğüm yerleri italikle vurgulayarak aktarıyorum.

"Bununla birlikte, *genele aykırı olarak*, savaşan sınıfların birbirlerini dengelemeye *çok yaklaştıkları* bazı öyle

1. Z. Mosina, «The discussion of the Problem of Absolutism» (Mutlakiyetçilik Sorununun Tartışılması), **Istorik Marksist**, No. 6, 1940, s. 69, 74.

2. «State and Revolution in Tudor and Stuart England» (Tudor ve Stuart İngiltere'sinde Devlet ve Devrim), **Communist Review**, July, 1948, s. 212 ve devamı.

dönemler olur ki, devlet iktidarı, *görünüşte* aracı olarak, o *an için,* bu sınıflara karşı *belli* bir bağımsızlık durumunu korur. Soylularla kentli sınıfı arasında denge sağlayan 17. ve 18. yüzyıl mutlak monarşisi; burjuvaziye karşı proleteryadan yana, proleteryaya karşı burjuvaziden yana oynayan Birinci ve özellikle de İkinci Fransız İmparatorluğu'nun Bonapartizm'inde durum buydu."[3]

Sweezy, bu pasaja dayanarak, Fransa'da 1852 ve 1870 arasında proleteryanın "bir" egemen sınıf olduğunu; ya da Bonapartçı devlet iktidarının burjuvazi ve proletarya arasında *gerçekten* ("görünüşte"kinin karşıtı olarak) bağımsız bir şekilde aracılık yaptığını ileri sürebilecek midir? Engels'in bu pasajdaki kısa formülasyonu ondan altı yıl önce yayımlanan *Anti-Dühring*'deki daha kapsayıcı açıklamasıyla birlikte okunmalıdır:

"Toplumun ekonomik koşullarındaki bu büyük devrimi (15. ve 16. yüzyıldaki ekonomik devrim) hemen politik yapısında buna karşılık gelen bir değişiklik izlemedi. Toplum giderek burjuvalaşırken, devlet düzeni feodal bir düzen olarak kalıyordu."[4]

«Bütün bu mücadele sırasında ["burjuvazinin feodal soyluluğa karşı mücadelesi"] politik güç, kralın burjuvaziyi soyluluğa karşı, iki sınıfın birbirlerine engel olmaları için kullandığı dönem dışında soyluluktan yanaydı, ancak *politik olarak hâlâ zayıf olan* burjuvazinin, ekonomik gücünün artmasıyla birlikte tehlikeli olmaya başladığı anda, krallık yeniden soylularla birleşti ve bu yolla önce İngiltere'de, sonra Fransa'da burjuva devrimine neden oldu.[5]

Bu yüzden bana Sweezy'nin 15. ve 16. yüzyıl İngilteresinde iki ya da daha fazla egemen sınıf bulunduğuna ilişkin savı mantıksal olarak savunulamaz gibi geliyor; savının Engels'in hiçbir sözüyle desteklenemeyeceği de kesindir. Engels'in sözü metin içindeki yerinden kopartıl-

3. Ailenin Kökeni, Marx ve Engels, Selected Works, Lawrence and Wishardt, 1950, II. s. 290. Marx ve Engels'in, devlet iktidarına aday olan, modern «burjuva» sınıfına dönüşmeden önce, feodal toplumdaki kentli tabakadan «burghers» olarak sözediyor olmalarına dikkat ediniz.

4. Anti-Dühring, Martin Lawrence, s. 120 ve devamı.

5. A.g.e., s. 186-7; italikler bana aittir. Sweezy'nin egemen sınıf olarak gördüğü zamanda, Engels'in «kentliler»i (burgers) «politik olarak hâlâ güçsüz» olarak görüyor olmasına dikkat ediniz.

mamalı, onun ve Marx'ın başka nedenlerle söylediklerinin ışığında yorumlanmalıdır.[6] Bu yapıldığında, pasaj, Sovyet ve İngiliz Marksist tarihçilerinin mutlak monarşinin feodal bir devlet biçimi olduğu şeklindeki sonuçlarıyla açıkça uygunluk içinde kalmaktadır.

Bu biçimsel, mantıksal kanıtlara ek olarak tarihsel kanıtlara dayanan bir tartışma için yerimiz elvermiyor. Ancak olguların mantığı doğruladığına inanıyorum. Tudor monarşisinin soylular ve kentliler arasında dengeyi hangi yolla kurduğu üstüne ayrıntılı bir inceleme, aracılığın görünüşte kalan bir aracılıktan ve feodal egemen sınıfa karşı olan bağımsızlığın göreli bir bağımsızlıktan öte birşey olmadığını gösterecektir. Sweezy'yi (ve diğerlerini) mutlak monarşiyi feodal bir devlet olarak adlandırmaktan kaçınmaya yönelten karışıklığın üç yönlü olduğunu sanıyorum. Birincisi, "feodal"in, toplumsal temelini görmezlikten gelerek askeri bir terim olarak ele alan dar burjuva-akademik tanımlamasının verdiği alışkanlık; ikincisi ise feodal devleti, içinde serfliğin egemen olduğu bir devlete eşitlemektir. Kanımca, Dobb'un bu döneme ilişkin çalışmalarının en değerli yönlerinden biri de bu denklemi reddetmesi, küçük üretim tarzının belli ölçüdeki özgürleşmesinin kapitalizmin gelişmesinin koşullarını hazırlamakla birlikte, toplumun ekonomik temelini (hele politik üst-yapıyı) kendi başına değiştirmemiş olduğunu göstermesidir. Eğer feodalizm serflikle birlikte ortadan kalkmışsa, 1788'deki Fransa da feodal bir devlet değildir ve feodal devlete son veren bir devrim anlamında bir burjuva devrimi de hiç olmamış demektir. Üçüncü olarak ise, feodal bir devletin mutlaka yerinden yönetim durumunda olması gerektiği düşüncesi vardır. Gerçekte 14. yüzyılın ortalarından sonra feodal egemen sınıfın, merkezi devlet iktidarını: (i) köylü ayaklanmasını bastırmak, (ii) zengin köylüler tarafından alıkonan artı-ürünü çekmek amacıyla vergilendirmeyi kullanmak; (iii) feodal iktidarın yerel organları artık yetersiz kaldığından işgücünün hareketlerini *ulusal* düzenlemelerle denetlemek amacıyla kuvvetlendirmesine yol açan, tam da

6. Görüşlerini «The English civil war interpreted by Marx and Engels» (Marx ve Engels'in yorumuyla İngiliz iç savaşı) adlı makalede özetledim. Science and Society, Winter, 1948, s. 130-56.

bu küçük üretim biçiminin feodal toplumun genel krizinden doğan özgürleşmesidir. Mutlak monarşi, kendinden önce gelen feodal devletlerden farklı bir feodal monarşi tipidir, ancak nasıl bir cumhuriyet, bir meşruti monarşi ve bir faşist diktatörlük burjuvazinin egemenlik biçimleri olabiliyorsa, burada da egemen sınıf aynı kalmıştır.

BAZI GÖZLEMLER

Georges Lefebvre

Dobb'un kitabını ve onunla Sweezy arasında yer alan tartışmayı, Takahashi, Hilton ve Hill'in katkıları ile birlikte büyük bir ilgiyle okudum. Anladığım kadarıyla Fransa'da bu tartışmaya gösterilen ilgi yetersizdi. (Bildiğim tek atıf, *Revue Historique*'in Ocak-Mart 1950 sayısında J. Néré'nin Dobb'un kitabından yaptığı özet.) Ben bir ortaçağ uzmanı değilim, zaten ortaçağdaki kırsal ekonomi üzerine olan bilgim de Fransa ile sınırlı; oysa Dobb ve Sweezy, İngiltere üzerine yoğunlaşıyorlar. Bu yüzden gerçekte tartışmanın temel sorunu üzerine taraf alacak durumda değilim. Ancak Dobb ve Sweezy gözlemlerini ekonomici ya da sosyolog olarak yaptıkları için, benim görüşlerim de belki tarihçinin bakış açısına ışık tutacaktır.

I

Bir kere, tartışmanın ana sorunu üretimin örgütlenmesi olduğu sürece, "feodal sistem" olduğu haliyle gündemde değildir ve "feodalizm" sözcüğü tartışma için uygun düşmez. Çünkü, feodal rejimin özgün niteliği, lordla vassallar arasındaki hiyerarşik ilişkidir; lordun vassallara fief dağıtış yolları değil. Bunun gibi, "senyörel sistem" terimi de tartışmaya pek yardımcı olamaz; çünkü lordun, topraklarındaki köylüler üstünde sahip olduğu senyörel otorite, merkezi politik gücün bölünerek hükümdarın haklarının lordların denetimine geçmesinden kaynaklanır. Tartışmanın amaçları için gereken doğru terim *"malikane sistemi"* dir — bu sistem oldukça eski olmasına ve ortaçağın daha ileri yüzyıllarda varlığını gerçek anlamda sürdürmemesine karşın.

İkincisi, malikane sisteminin serflikle özdeşleştirilmesi, serfliğin en başta nasıl tanımlanmış olduğuna bağlıdır. Bloch'a göre serfle sahibi arasındaki ilişki, Fransa'da

chevage olarak bilinen belli bir kurumla örneklenebilecek bir tür özel bağımlılıktan kaynaklanmış, ve serf ancak bundan sonra toprağa bağımlı olmuştur, *adstrictus ad glebam*. Ancak bu tarz bir yorum evrensel olarak kabul edilemez; bu yüzden serflik tanımlarından biri diğeri yerine benimsenirken, sözü geçen özel ülke belirtilmelidir. Öte yandan, tartışmaya konu olan dönem içinde özel mülkiyet sahipleri, ayrıcalıklı köylüler ve *allodial* mal sahiplerinin çeşitli kategorileri varlıklarını sürdürdükleri sürece, kırsal kesimin toplumsal yapısının tümüyle serfliğin terimleriyle anlatılabileceği iddia edilemez.

Üçüncüsü, Dobb'un temel tezi malikane sisteminin ekonomik ve toplumsal dönüşümünü, sistemin iç çelişkilerine bağlamış olduğu için; onun sözünü etmediği bu türden bir diğer çelişkiye dikkat çekmek istiyorum. Üretim, hizmet konumunda baskıyla tutulan bir emekçinin sömürülmesine dayalı olduğu zaman, efendi ortaya çıkan işi verimliliği garantilemek üzere denetlemekte güçlük çeker. Köle olan ya da *corvée* (angarya) emeğe tabi kılınmış emekçi kitleleri bir ustabaşının denetiminden pek kolay kaçamazlar — ama denetçiyi kim denetleyecek? Öğrenciyken, Marx ve Hegel'den habersiz olan hocaların bu güçlüğe Roma çağındaki sömürgelerin nedeni olarak değindiklerini ve örnek olarak da Genç Pliny'nin, arazisini ekmeleri için kölelerini doğrudan işe koşmak yerine, onlara bir emek zorunluluğuyla birlikte toprak vermenin daha verimli olduğunu belirttiği bir mektubu gösterdiklerini hatırlıyorum. Karolenj çağından itibaren bu tür *servi casati* ender olmaktan çıktı. *Polyptychus Irminonis* kiracılardan söz eder, bunlardan en azından kimileri hizmet konumunda olmalı.

Son olarak da, tarihte yer alan öğelerin çokluğunu hatırlatmak zorunluluğunu hissediyorum. Marx, ekonominin, ya da daha kesin olursak, üretim tarzının etkileyici önemini buldu. Zamanı için dahice bir buluş olan bu yeniliğe bağlandığı için, araştırmasını diğer öğeleri de içerecek şekilde genişletmeye çalışmadı; ancak bu öğelerin etkisini dışta bırakmayı aklından bile geçirmezdi. Tarih, İnsanın eseri olduğuna göre, kendisine insan doğasını göz önüne almadığı suçlaması yöneltildiğinde yalnızca gülüp geçerdi. Çünkü eğer tarihteki baskın öğe ekonomiyse, bunun nedeni

insanın herşeyden önce beslenmesi gerektiğidir: insan aç olduğu için üretir. Burada örnekleri çoğaltmak istemiyorum; bu yüzden kendimi ortaçağ tarihinde demografinin önemini vurgulamakla sınırlayacağım — bunu Dobb'un kendisi de kabul etmiştir. Eğer lord, Dobb'un belirtmiş olduğu gibi isteklerini arttırdıysa, bu kısmen atalarının onun kârına, taleplerinin sayısını arttırmış olduğu olgusuna bağlıdır; eğer köylüler kaçtıysa bu kısmen sayılarının topraklarıyla desteklenemeyecek kadar büyümüş olması olgusuna bağlıdır. Bu açıdan Sweezy'nin görüşü bana, Dobb'un (ticaret rekabetinin önemini gözardı etmemesine karşın) kabullenmeye hazır olmadığı ölçüde önemli geliyor. Eğer lordlar daha talep edici oldularsa, bu daha çok kent ticareti yeni nesneler yoluyla onların yaşam tarzının güzelleşmesini olanaklı kıldığı içindir; bu arada köylüler ise topraklarından kaçtılar, çünkü kentlerin gelişmesi barınak ve kazançlı iş olanağıyla onları çekti.

II

Artık kapitalist üretim için "iki yol" tartışması üzerine birkaç söz söyleyebiliriz. Tüccar bir imalathaneyi, ya kelimenin tam anlamıyla (Fransızcada *usine* dediğimiz gibi) ya da daha geniş anlamında, yani İngilizlerin dışarıya-iş-verme sistemi *(putting-out system)* dediği şekliyle yaratır. Böylece sanayici durumuna gelir, ancak üretim ticarete bağımlı kalmış olduğu için, ekonominin yapısı da bu anlamda değişimsiz kalır. Bu, "ikinci yol"dur. Öte yandan eğer zanaatçı yerel tüketim için üretmeyi bırakıp, ulusal ya da uluslararası pazarı desteklemeye başlarsa, üretici aynı zamanda tüccar durumuna gelmiş olur. Bu, "birinci yol"dur; devrimcidir, çünkü burada ticaret üretime bağımlıdır.

Bu görüşe katılıyorum. İkinci yol, benim canıgönülden teknik devrim diye anlandıracağım şeyi yaratmıştır ve kanımca Marx'ın ilgilenmiş olduğu şeyin ta kendisidir. Ancak eğer kapitalizm ücretli emeğin ürünleri üzerine konulmuş vergiden alınan *kâr* olarak tanımlanıyorsa, bunun gelişim sorunu bana oldukça karmaşık geliyor. Özelde "ikinci yol", "birinci yol" kadar kolayca kapitalizme yol

açabilirdi ve ben Marx'ın bunun farkına varmış olduğunu zannetmiyorum.

Eğer bir zanaatçı, "birinci yol"dan yürürse, yalnızca ticareti üretime bağımlı kılmaktan öte birşeyler yapar; kelimenin en geniş anlamında pazara arz edebilmek için kâr çıkartılacak bir ücretli emeği kendisine bağlaması gerekir. İşte onu bir kapitalist yapan da budur.

Ancak eğer tüccar bir imalathane kurarsa, o da aynı şeyi yapmış olur; o da bir kapitalisttir. Gerçi eğer imalathanesi dışarıya-işverme sistemine göre örgütlenmişse, onun zanaatçıdan farklılaşmış olduğu yolunda bir itiraz gelebilir; çünkü ev işçisi bağımsız bir üretici olarak kalır ve tüccar onunla ürününün fiyatı üstüne tıpkı bir alıcı gibi pazarlık eder, kârınıysa ürünün bir sonraki satışından edinir. Bu itiraz, ancak zanaatçı aynı zamanda yerel pazara da arzetmeye devam etseydi ve alıcılarını seçmekte belli bir özgürlüğü kalsaydı —bunlar onu tüccarın istemine tümüyle bağımlı olmaktan koruyacak bir dizi olaydır— geçerli olurdu. Ancak açıktır ki, er ya da geç dışarıya-işverme sistemi bu savı dıştalar; çünkü tüccarın siparişleri, görece çokluğu ve düzenliliğiyle sonuçta zanaatçının etkinliğini tekeline alacaktır. Dahası, tüccar iş ve hammadde sağladığı zaman yalnızca varolan zanaatçıları bağımlı kılmakla kalmaz, sürekli işsizlikleri yüzünden tüccarın insafına kalmış olan kırsal kitleden yeni zanaatçılar da yaratır. Her iki durumda da tüccar, Marx'ın tanımına uygun bir kapitaliste dönüşür; İtalya ve Flanders'da 14. ve 15. yüzyıllardaki köylü sınıf mücadelelerinin ortaya çıkışını açıklayan işte bu gelişmedir.

Bu gözlemler, Dobb'un tüccarla kapitaliste dönüşen üretici arasındaki karşıtlık konusundaki görüşleriyle çelişmiyorlar — onun öne sürdüğü karşıtlık I. İngiliz Devrimi'nin tipik özelliklerinden biriydi. Tüccar topluluğu ve devlet birbirlerini karşılıklı yardımlaşmayla donatıyorlardı: birincisi kredi veren ve (özellikle ordu için) kamu sözleşmelerini sağlayan olarak, ikincisi de ayrıcalık, ödül ve tekel dağıtan olarak. Bunun yanısıra yöneticiler, ülkenin para stoğunun korunmasında olduğu gbi, vergi faizlerinde de ticaret ve imalata yan çıktılar: sistemlere sokulan merkantilizm ve sömürgecilik tüccara kâr kazandırdı. Bu yüzden tüccarın toplumsal ve politik düzeni değiştirmek

gibi bir düşüncesi yoktu; monarşi tehdit edildiğinde onun kralın yerini alacağı öngörülebilir birşeydi. Öte yandan Devletle tüccarlar arasındaki anlaşma, ayrıcalıklı tüccarla aynı avantajları taşımayan ve kendi kaynaklarına dayanmak zorunda olan erken kapitalist üreticilerin yakınmalarına yol açıyordu.

Yine de, ticaretle Devlet arasındaki danışıklı-dövüşün kapitalizmin gelişimini ilerlettiğini yadsımak olanaksızdır, hatta Sombart'ın etkiyi bu anlamda abartmış olduğunu düşünsek bile. Devlet onları daha gelişmiş ekonomilerin rekabetinden korumuş olmasaydı, imalatçılar hiçbir zaman bu kadar kolay gelişemezlerdi. Elde ettikleri kamu sözleşmeleri onlara temel ayrıcalıklar sağladı ve teknik gelişimlerinin üstünde, zamanında öngörülebildiğinden çok daha büyük bir etki yaptı. Saray lüksleri için verilen siparişler, kamu harcamaları, özellikle ordu için verilenden çok daha az önemliydi; çünkü bu ikincisi toptan üretimi gerektiriyordu. El zanaatları kendilerini bu tarz bir üretime uyarlayamaz ve ordu donanımı için büyük önem taşıyan ürün sayısı, düzenliliği, çabukluğu ve hepsinin ötesinde nitelikçe birbirinin aynı olması gibi koşullara uyamazlardı. Ancak uygun bir imalat yapan ya da dışarıya-işverme sistemi örgütleyen bir tüccar, üretimi yoğunlaştırarak ve rasyonalleştirerek Devletin taleplerini karşılayabilirdi. Bu şekilde tüccarlar kapitalizmin tarihsel görevinde bir rol oynadılar: üretim sürecinin, imalat birimlerini yoğunlaştırarak olası kılınan rasyonalleştirilmesi ve mekanizasyonu yoluyla, toptan üretimin kurulmasını sağlamak.

Bu koşullarda, olayı şu şekilde özetleyebileceğimizi sanıyorum: Tüccar imalathaneleri yarattı, çıkarları Devletinkilerle ve tarımı dönüştürmek için toprak kapatan ve kiracı tahliye eden toprak sahiplerininkiyle çakıştı. Bunların ardından, tasarruf etmiş olan köylüler ve ilk birikime katılmış olan zanaatçılar da tarımı yenileştirmek ya da imalathaneler kurmak için çabaladılar. Devlet onları görmezden geldiği için hem tüccarları hem de soyluları kıskandılar; ayrıcalık ve tekelleri ortadan kaldırmak ve kendileri kamu anlaşmaları yapabilmek için politik etkinlik aradılar. Bu yüzden, I. İngiliz Devrimi sırasında bunların, kendi yandaşlarını Parlamentoya sokmaya çalışmış olmaları doğaldır. 1789'daki Fransız Devrimi'nin de buna benzer

bir yönü vardı. Ancak eklemem gerekir ki, bu grupların tüccarlara verildiğinde o kadar lanetlemiş oldukları Devlet yardımı, kendilerine de yabancı kalmadı; serbest yatırım taraftarları, güç kazanır kazanmaz, Devlet'ten en az onlardan önceki ayrıcalıklı tüccarlar kadar faydalandılar.

III

Yöntem üzerine birkaç yorumla konuyu kapatmak istiyorum. Dobb ve Sweezy gibi sosyolog ve ekonomistlerin başlıca görevi, bugünün ekonomi ve toplumlarını incelemektir. Bundan sonra, bu bulguları genel kategorileri ayrıştırmak amacıyla karşılaştırabilirler. Bu anlamda, karşılaştırmalı yöntemin, onları araştırmalarını geçmiş ekonomi ve toplumları incelemeye doğru genişletmeye yönlendirmiş olması doğaldır. Bu noktadan sonra tarihçi olmaları gerekir.

İşte bu son aşamaya varınca, Dobb ve Sweezy savlarını, özgün kaynakları araştırarak değil, tarihçilerden daha önceki bulguları ödünç alarak geliştirmişlerdir. Buna bir itirazım yok. Tarihçiler de ara sıra bu şekilde kaynak sağlarlar. Ancak onlar bu noktada durmazlar. Çünkü bir sav bir kere formüle edildi mi, kuramsal zeka öne çıkmalı ve dış dünyayı, bu savı ispatladığı mı, yoksa yanlışladığı mı yolunda yorumlamalıdır.

Dobb'un kitabıyla başlatılmış olan tartışmanın şimdi artık bu noktaya ulaşmış olduğuna inanıyorum. Bunu soyut bir biçimde daha fazla ilerletmeye çalışmak yararsız, hatta tehlikeli olacaktır. Deneysel mantığın ilkelerine, tarihsel bilim ve kurallara dönmeksizin nasıl bağlanabiliriz? O halde tarihçi bir araştırma taslağı formüle edecek; içinde soruşturmaya nereden başlayacağını belirttiği bir sorgulama metni kuracaktır. Dobb ve Sweezy, sorunları formüle etme hizmetini görmüşlerdir. Şimdi artık bunları yanıtlamak tarihçiye düşüyor!

TARTIŞMA ÜZERİNE BİR İNCELEME

Guiliano Procacci

Dobb'la Sweezy arasındaki polemiğin en çekişmeli sorunu, feodal toplumun gelişimi ve çürümesinde, ticaretin çeşitli biçimleriyle oynadığı rol üzerine Pirenne'in tezlinin geçerliliğiyle ilgilidir. Belçikalı tarihçinin bu sorun üzerine görüşleri oldukça iyi bilinir: Pirenne, Roma İmparatorluğu'nun Akdeniz çanağında geliştirmiş olduğu ticaret akışının, 7. yüzyılda Arap istilacıları ve Frank İmparatorluğu, Muhammed ve Şarlman, bu geleneksel coğrafi bütünlüğe son verdikleri zaman kesintiye uğradığına inanır. O halde, diye düşünür, 11. yüzyıl Avrupa'sındaki ekonomik rekabet, uluslararası ticaretin bir kez daha ortaya çıkışından kaynaklanır. Bu oluşum, geniş ölçüde, Godric of Finchale gibi, hâlâ yalıtılmış ekonomik etkinlik parçalarına bölünmüş bulunan bir toplumda ticaret ve değişimin yenilenmesine yol açan *déracinés*'in* işiydi. Daha sonraları kapitalizmin kaynağı üzerine Hauser'in dediği gib, "Im Anfang war der Handel".** Eğer ticaretin feodal toplumun ortaya çıkışı ve gelişiminde kronolojik ve nedensel bir öncelliği varsa; açıktır ki o zaman ticaret ve onun yartamış olduğu özel sermaye türleri, doğurmuş olduğu feodal toplum için itici gücü oluşturuyordu. Aynı şekilde feodal toplumun çöküşü ve kapitalist toplum tarafından bastırılması da, ticaretin ve ticaret sermayesinin yaratmış olduğu servetin doğrudan bir sonucuydu.

Sweezy'nin Dobb'un kitabına yöneltmiş olduğu eleştirilerde kabullendiği önermeler, Pirenne'in tezlerine oldukça yaklaşır. Ancak, düşüncesini saptırmamak için, bırakalım Sweezy kendi kelimeleriyle konuşsun: "Böylece uzun mesafe üzerinden ticaretin, nasıl eski feodal tüketim için

* Toprağından atılanlar (Ç.N.)
** Önce ticaret vardıl (Ç.N.)

üretim sisteminin yanısıra bir değişim için üretim sistemi varederek, yaratıcı bir güç olabildiğini görüyoruz. Böyle yanyana konuldukları zaman bu iki sistem doğal olarak birbirlerini etkilemeye başladılar."[1] "Batı Avrupa feodalizmi", Sweezy'ye göre, "kronik kararsızlığı ve güvensizliğine karşın, verili üretim yöntem ve ilişkilerini koruma yönünde oldukça güçlü yatkınlıkları olan bir sistemdi."[2] O halde bu dural sistemin çözücüsü dışsal olmak durumundaydı ve kentlerin büyümesini, ilk endüstrilerin gelişmesini sağlayıp, serfleri kentlere çekerek uzun vadede feodalizm ile bir değişim için üretim sisteminin "birlikte yaşamaları" nı olanaksız kılan ise, ticaretten başka birşey değildi. Ticaret böylece sonunda Batı Avrupa ülkelerindeki feodalizmi çözdü. Sweezy, kapitalist üretimin meta üretiminin daha yüksek ve karmaşık bir biçimi olarak anlaşıldığı sürece, kapitalist üretimin, feodal dönemde gelişmiş olan meta üretiminden oldukça farklı birşey olduğunun pekala farkındaydı. Bu nedenle kendisini bir güçlükle karşı karşıya buldu: Feodalizmin ya ölü, ya da ölmek üzere olduğu, ancak kapitalist üretim tarzının hiçbir gerçek öğe ya da işaretini taşımayan, hemen hemen 15. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar uzanan tarihsel dönemin doğru açıklaması nedir? Sweezy bu zorluktan kurtulmak için "egemen öğelerinin ne feodal ne de kapitalist olduğu"[3] ve "kapitalizm-öncesi meta üretimi" diye adlandırdığı, sınırları çizilmiş belli bir tarihsel evre önerir. Bu anlamda, Dobb'un, dönemin temel olarak feodal nitelik taşıdığı yargısını da eleştirir.

Tamamen soyut bir açıdan bakılınca, Sweezy'nin soruna yaklaşımındaki mantıksal hatalar apaçık görülür. Eğer feodalizmden kapitalizme geçiş sorununu, Amerikalı ekonomistin yapmaya çalıştığı gibi, Marksizm'in ışığında yorumlamaya kalkarsak, Marksizm'in özünü oluşturan diyalektik yöntemi görmezden gelemeyiz. Ancak, feodalizmin iç gelişme yetisi bulunmayan ve yalnızca dış etkilere maruz kalabilen, devimsiz bir tarihsel yapılanma olduğunu öne sürmek, sorunu diyalektik etkileşim yerine, rastlantısal olasılığın terimleriyle koymaktır. Dobb, *Yanıt*'ında haklı ola-

1. P. M. Sweezy, «Eleştiri», s. 43.
2. A.g.e., s. 35.
3. A.g.e., s. 51.

rak, "Bunu söylemek (yani feodalizmin değişime içsel bir yatkınlığı olmadığını söylemek), ekonomik toplumun kendi iç çelişkileriyle devindiğini belirten genel Marksist gelişme yasasına bir istisna tanımak olacaktır"[4] diye belirtir. Aynı noktadan hareketle, feodalizmle kapitalizm arasına özerk bir ara evreye oturtmak (nasıl "adlandırılırsa" adlandırılsın) yeninin eskinin içinde biçimlenme sürecinin her hangi bir tarihsel açıklamasını terketmek ya da Marx'ın terimleriyle, yeni toplumun eskisinin rahminden doğmasına eşlik eden "doğum sancılarını" tanımlamaktan kaçınmaktır. Dobb'un öne sürdüğüne benzer yöntemsel kaygılar, Hilton ve Takahashi tarafından da formüle edilmiştir.

Ancak bu mantıksal hatalar, tarihsel yorumda da paralel hatalar olduğunu gösteriyor. Burada, Sweezy'nin eleştirilerine yöneltilen bir dizi müdahale sırasında ortaya çıkan olgusal karşı çıkışları hatırlayalım. Gerek Dobb, gerekse Hilton, feodalizmin gelişimi ve çürüyüşünün kendi içinde işleyen öğelerin sonucunda ortaya çıktığını yinelediler. Dobb, —daha önce *İncelemeler*'de yapmış olduğu gibi— büyük anayollara ve ticaret rotalarına yakın olan bölgelerde, tipik feodal toplumsal ilişkilerin (örneğin serflik) çözülüşünün, doğrudan bu ticaret yolları üzerinde olan bölgelerden daha önce gerçekleştiği olgusunu vurguladı; bu yüzden İngiltere'nin geri kalmış birçok Kuzey ve Batı bölgelerine serflik, daha ileri Güney-Doğu kesiminden önce ortadan kalkmıştı. Böylece Doğu Avrupa'daki "ikinci serflik", bir ticari genişleme aşamasıyla çakıştı. Bu, Dobb'un da altını çizdiği gibi, ticaretin ve meta üretiminin, feodal toplumun evriminde ve bastırılmasında önemli bir rol oynamadığını söylemek anlamına gelmez; ancak Dobb'un *İncelemeler*'inde Marx'tan alıntı yaptığı pasajı yinelersek bu, üretimin kendi tarzının "sağlamlığı ve içsel oynayışlarına" bağımlı bir etkendi.

Hilton'un feodalizmden kapitalizme geçiş polemiğine yaptığı katkı tam da bu içsel oynayışı tanımlamayı amaçlıyordu. Hilton, *İncelemeler*'de belirtilen bazı noktaları genişletiyor ve feodal toplumun iç işleyişine daha iyi sızmaya çalışıyor. Onun görüşünce bu toplumun temel yasası, sömüren sınıf açısından, doğrudan üreticinin emeğinden en yük-

4. Dobb, «Yanıt», s. 62.

sek rantı gerçekleştirme eğilimiydi; daha sonra bu, toplumsal gelişimin zorunluluklarıyla çelişti ve sömüren sınıfın kendi içinde ayrılıklarına yol açtı. Daha sonra Hilton'un çözümlemesi, burada gözönüne alamayacağımız özel durumlara giriyor. Ne var ki, Hilton'u ya da bu anlamda Dobb'un kitabından bazı kısımları okuduktan sonra, bu yazarların, Sweezy'nin de yinelemiş olduğu Pirenne'nin ticaretin feodal toplumun *temel gücü* (Hilton'un ifadesi) olduğu tezini çürütüşleri inandırıcı gelse de, feodalizmin içsel diyalektiğini tarihsel olarak yeniden inşa edişleri aynı inandırıcılıkta değildir; çünkü önermelerinde yapıcı ve olumlu olmaktan çok savunucu ve eleştirel bir konumdadırlar. Kuşkusuz bu alanda varolan araştırmaların azlığından ötürü yorum zorluklarının daha ağır olduğu doğrudur; Sweezy, Dobb'un kendisinin de, feodal üretim tarzının temel gücünün içsel olduğu üzerine tezini kanıtlamanın ne denli zor olduğunu itiraf ettiğini söylerken, görece güvenli bir konumda.

Bana öyle geliyor ki, —tartışmanın tam ortasında duran— ortaçağ kentlerinin kaynakları sorununun nasıl ele alındığına baktığımızda, bu zorluk iyice açığa çıkar. Sweezy, tam da buna ilişkin şu yorumu yapmıştır: "Eğer kentlerin ortaya çıkışının feodal sisteme içsel bir süreç olduğu gösterilebilseydi, Dobb'un feodalizmin çöküşünü içsel nedenlere bağlayan kuramı, belki de kurtarılabilirdi. Ancak okuduğum kadarıyla Dobb bunu savunamaz. Ortaçağ kentlerinin kökeni sorusu karşısında eklektik bir konum alıyor, ancak bu kentlerin büyümesinin genellikle, ticaret merkezleri olarak taşıdıkları önemle orantılı olduğunu belirtiyor. Ticaret, her ne anlamda olursa olsun bir feodal ekonomi biçimi olarak kabul edilemeyeceğine göre bundan Dobb'un kent yaşamının doğuşunun içsel feodal nedenlerin ürünü olduğunu kolay kolay iddia edemeyeceği sonucu çıkar."[5]

Görmüş olduğumuz gibi, Amerikalı ekonomistin ticaretle feodalizm arasındaki karşılıklı dıştalayıcı ilişki varsayımı, dikkatli bir inceleme olmaksızın kabullenilmezse de; kentlerin kökeni üzerine Dobb'un belirsizliği hakkındaki yorumu değer taşıyor. Aslında "Kapitalizmin Gelişmesi Üze-

5. «Eleştiri», s. 41.

rine İncelemeler", kendisini sorunla ilintili bir çok kuramın araştırmasıyla ve birinden ya da ötekinden en olası öğelerin alınıp uyarlanmasıyla sınırlar. Ne var ki, feodal toplumun çerçevesi içinde (ya da dışında) kentlerin kökeni sorununa konunun gerektirdiği sistematik ve bilinçli tarzda yaklaşmamıştır; bu yüzden okur, sık sık bu kentlerin önceki oluşumları ya da ortaya çıkışları hakkında bir şey bilmeksizin onlarla karşı karşıya geldiği hissine kapılabilir.

Yanıtında Dobb, Sweezy'nin eleştirilerini bu bağlamda hesaba katmayı ihmal etmemiştir. Ancak bana, formülasyonları belli bir belirsizlik taşıyor gibi geliyor. Kendisinin, "Kentlerin doğuşunun, feodal sisteme içsel bir süreç" olduğu teziyle değerlendirilebileceğine inanmıyor. Ancak parantez içinde ekliyor: "Yine de bir noktaya kadar bunun doğru olduğuna; feodalizmin saf bir "doğal ekonomi" olmaktan epey uzak oluşu nedeniyle, tamamen bu nedenle, uzun mesafe üzerinden ticaret gereksinimini karşılamak üzere kentleri desteklediğine inanıyorum."[6] Belki de Dobb'un kendisini ifadesindeki bu açıklıktan yoksunluk, onun soruna yeterli ilgiyi yöneltmiş olmadığı olgusunu yansıtıyor. Yine de açıktır ki, kentle kır arasındaki ilişki sorunu, üretimle ticaret arasındaki ilişkinin tarihsel biçimi olarak, organik bir tarzda çözülmediği sürece; Pirenne'in, ticaretin feodal toplumun üstünde yıpratıcı bir dış etki olduğu kuramını ve buna bağlı olan ortaçağ kentlerindeki "kapitalizm" açıklamasını çürütmek zordur. Ticaret merkezi olan kentler, feodal toplumun kendisine (Dobb'un deyişiyle) kaynaştırılmadığı ve toplumun "içsel" gelişiminin sonucu olarak ele alındığı sürece; feodalizmin "temel gücünü" onun dışına yerleştirme eğilimi hem çok güçlü, güçlü olduğu kadar da mantıklı olacaktır.

Ne var ki bu zorunlu kaynaştırma Dobb'un çalışmasında açık olmaktan çok, örtüktür. Ancak yine Marksist çerçeve içinde yer alan diğer histografik araştırma yönelimleri daha da ileri gitmişlerdir. Özellikle ortaçağ kentlerini ve bunların etkiledikleri meta üretimini, feodal üretim tarzının kendi tarihsel gelişiminin öğeleri olarak gören Sovyet tarihçilerini kastediyorum. Bu soru yakın bir zamanda *Voprosy Istorii* dergisinde tartışıldı. Makalelerden birinin yazarı, F.Ya. Polyansky, "kentlerin yaratılışı, feodal rejimin

6. «Yanıt», a. 64.

politik ve ekonomik genişleyişinin bir biçimini oluşturdu"[7] diye yazıyor; bu iddiayı, meta üretiminin feodalizmde işlevsel olduğu, içinde bütünleyen bir öğe olduğu ve ona dışsal ve uzlaşmaz çelişkili bir şey olmadığı[8] genel görüşünün içine yerleştiriyor. Buradan da Polyansky için bir takım ortaçağ kentlerinin, özellikle İtalya ve Flanders'dakilerin endüstrilerinde bulunan, erken kapitalizm görüntülerinin "dönemsel" bir nitelikten öte bir şey taşımadığı sonucu çıkar.[9]

Bununla beraber eğer kendimizi Anglo-Sakson histografiyle sınırlayacak olursak, günümüz akademisyenlerinin de bu yönde ilerlediğini gösterecek yeterli belirti vardır. Şubat 1953'de, sözettiğimiz makalenin *Voprosy Istarii*'de çıkmasından yalnızca bir ay kadar sonra, İngiliz dergisi *Past and Present*, A.B. Hibbert'in, ortaçağ kent soyluluğunun kökenleri üzerine bir makalesini yayımladı. Burada Hibbert, Pirenne'in ortaçağ kentleşmesinin gelişimi ve kökeninde ticaretin rolü üzerine açıklamalarını tartıştı ve Pirenne'in görüşünü "feodal bir devletle, ticaret ve endüstrinin büyümesine izin veren bir devlet arasında, doğal bir karşıtlık vardır"[10] diye özetledi. Bunaysa, "erken ortaçağ döneminde, ticaretin feodal toplumun çözücüsü olmak bir yana, gerçekte toplumun doğal bir ürünü olduğunu ve feodal yöneticilerin bir noktaya kadar onun gelişimini istediklerini kuram da, olgular da belirtiyor."[11] şeklindeki görüşünü karşıt getirdi. Ticari etkinliklerin ve meta üretiminin tomurcuklanmasının önkoşulu, ekonominin tarımsal kesiminin gelişmesiydi. Bu ikincisi, kuşkusuz feodal üretim tarzı için "içsel"di ve herhangi bir kent gelişmesi için temel öncüldü.[12]

Hibbert bu tezi, birçok ortaçağ kent merkezinin "senyörel" kökenli olduğu olgusunu hatırlatarak belgeliyor burada. İtalya'da yerel histografik polemiğinin nesnesi olan

7. F. Ya. Polyansky, «O Tovarnom Proizvodstve uslovyakh Feodalizma», **Voprosy Istorii**, 1953, s. I, s. 52.
8. A.g.e., s. 54.
9. A.g.e., s. 55.
10. A. B. Hibbert, «The Origins of Medieval Town Patriciate», **Past and Present**, Şubat '53, s. 16.
11. A.g.e., s. 17.
12. A.g.e., s. 17.

bu terim, biraz değiştirilerek kullanılmaktadır. Bu bağlamda Cenova, Milano, Linkona, bazı Polonya kentleri Bergen, Cambridge, Arras ve Pirenne'in incelemiş olduğu Dinant kentinden söz ediyor. Kanıtlamak için komünler üzerine iyi bilinen bazı monografların yanı sıra Hibbert, Lestocquay'un Flaman ve İtalyan kentleri[13] üzerine olan ve Sapori'nin 1950'deki uluslararası Tarih Kongresi'ne verdiği makalelere de atıfta bulunuyor. Ne var ki bunlar, Dobb'un *İncelemeler*'i yayımlandıktan sonra ortaya çıktı ve ne Sweezy, ne de Dobb bunları tartışma sırasında hesaba katma şansına sahip olamadılar. Ancak daha sonraki araştırmanın, Dobb'un *Yanıt*'ında ortaçağ kentlerinin kökeni üzerine yaptığı son derece deneysel yorumları onaylamış olduğuna ilişkin belirtiler olduğunu vurgulamakta yarar var.

Yine de, bana öyle geliyor ki, feodal toplumdaki tüccar sermayesi ve ticaretin rolü; dolayısıyla ortaçağ kentlerinin niteliği konusunda İngiliz tarihçinin görüşü daha uygun gözükse de, bir dereceye kadar geçerlilik taşıyan bir sav olarak kalıyor: Sweezy ile İngiliz Marksistleri arasındaki tartışma, eşitsiz silahlanmış savaşçılar arasındaki bir düellonun bütün izlerini taşır; çünkü Sweezy tezini kanıtlamak için gayet iyi incelenmiş bir dizi materyal, geniş bir araştırmalar bütünü toplayabilirken, ikinci grubun dayanabileceği tek nokta sorunun daha derinden yeni bir anlayışına kavuşmuş olmak ve karşıt bakış açısının sık sık esinlendiği birbirini tutmaz kaynakları yorumlama çabası göstermektir. Bu kördüğümden çıkmanın tek yolu taraflara eşit silahlar vermek, yani bu muhtemel açıklayıcı sava kanıt sağlayacak araştırmaları cesaretlendirmektir. Bu konuda tartışmanın her iki tarafı da görüş birliği içindedir. Hilton böyle araştırmalara olan gereksinimi *Past and Present*'da Şubat 1952'de yayımlanan kapsamlı makalesinde özel bir açıklıkla belirtmiştir. Hilton, "Pirenne, Ortaçağ kentlerinin büyümesi üzerine çalışmalarında ve daha genel yapıtlarında ortaçağ ekonomi tarihinin incelenmesi ve öğretilmesinde büyük etki sahibi olmuştur. Uluslararası ticaretin büyümesinin, feodal toplumun dönüşmesinde kilit rolü oynadığını

13. A.g.e., s. 27. Lestocquoy'un yapıtı, Aux Origines de la Bourgoisie: les Villes de Flandre et d'Italie sous le Gouvernement des Patriciens 1953'te, Paris'te yayımlanmıştı

vurgulamıştır Ortaçağ kapitalizmi üzerine birçok güncel iddia, onun çalışmasından türetilmiştir ve vardığı sonuçlar ardından gelen bir çok çalışma tarafından desteklenmiştir,"[14] diye belirtir. Ne var ki Pirenne'in güçlü kişiliğiyle desteklenen bu düşünce çizgisi —Hilton'a göre— ticaret ve ticaret kapitalizmin rolü üzerine getirilen çağdaş savlara uygun düşmemiştir. Hilton, böylece tarihsel araştırmanın, tarımsal tarih, teknoloji tarihi ve ekonomik temelle politik-hukuksal üstyapılar arasındaki bağıntının tarihi olarak sıraladığı yeni alanlara doğru yönlendirmesi gerektiğini savunur.

Sweezy'nin ortaya getirdiği ikinci önemli sorun, 15. ve 16. yüzyılların kapitalist ya da feodal dönem olarak mı, yoksa Sweezy'nin dediği gibi "kapitalizm öncesi meta dönemi" olarak mı sınıflandırılması gerektiğidir. Kanımca bu noktada Dobb ve İngiliz Marksistleri'nin yanıtı daha önemlidir. Bu alanda onlara önemli ölçüde araştırma ve tartışma mirası kalmıştır. 1940'da İngiliz Devrimi'nin 300. yılı nedeniyle Hill'in[15] iyi bilinen çalışmasının yayımlanması birçok tartışmaya yol açmıştır. Bu tartışmalar, yapıtın yeniden yayımlandığı 1946-47 tarihlerinde bir daha özetlenmiştir. *Labour Monthly* dergisi, 1940-41 polemiklerinin forumuydu ve bir çok müdâhalenin yanı sıra, Dobb'un önemli bir önermesini de içeriyordu.[16] Gündemdeki sorun, İngiliz Devrimi'nin doğası üzerineydi. Bu devrim, 16. yüzyıl ve öncesinde, süreç içinde olgunlaştıktan sonra, gerekli ön koşulların sağlanmış olduğu kapitalist üretim tarzının kesin kurulmasını amaçlayan bir burjuva devrimi miydi? Yoksa alternatif olarak, daha o zamanda iktidarda olan burjuvala-

14. R. H. Hilton, «Kapitalizm-Bir Terim Neler İçerir».

15. C. Hill, **The English Revolution 1640. Three Essays**, Londra, 1949 (2. Baskı) Kitapta, üç makale vardır: Birincisi Hill'indir ve genelde devrim üzerinedir; ikincisinde M. James çağdaş aydınların İngiltere'deki devrimci toplum üzerine materyalist yorumlarını irdelemiştir; E. Rickword'a ait olan üçüncü ise Hilton üzerinedir.

16. Hill'in makalesinin P. F. tarafından **Labour Monthly**, Ekim 1940, s. 558'de yapılan eleştirisine; aynı yerde E. Garman'ın yanıtı ve P. F.'nin karşı yanıtına (Aralık 1940); s. 651; D. Torr ve Dobb'un katkılarına (A.g.e., Şubat 1941, s. 83) bakınız. Tartışmaların açık ve kapsamlı bir özeti, İngiliz Komünist Partisi Tarih Grubu'nun yayımladığı **Communist Review**, Temmuz 1948, s. 207'de basılan «State and Revolution in Tudor and Stuart England» makalesinde içerilmektedir.

rın, feodal-aristokrat tepkinin önüne geçmek için yaptığı bir hareket miydi? Tartışmaya katılanlardan çoğu, Hill'in de makalesinde önermiş olduğu, ilk yorumda birleşiyorlardı.

Dobb'un müdahalesi, daha büyük bir somutluğu teşviki, soyut ve katı bir dogmatizme yer bırakmayışıyla özel bir itibar kazanıyordu. Dobb, tartışmanın amaçları için, İngiltere'de devrimin arifesinde hüküm sürmekte olan üretim tarzının, ortaya konulmasının gerekli olduğuna işaret etti. Tartışmadaki bütün tarafların kullandığı "tüccar kapitalizmi" terimi, üretim alanını gözardı etmek bahasına, değişim alanına fazlasıyla dikkat çekiyordu, bu yüzden de bu haliyle, bir üretim tarzını tanımlamak için uygun değildi. Dobb sorunu, Tudor ve Stuart İngilteresi'ni feodal olarak sınıflayarak aynı zamanda da bu feodal toplumun içinde, sonunda burjuva-kapitalist bir toplumu niteleyecek ögelerin, gelişmelerinin ileri bir aşamasında bulunduklarını belirterek çözme eğilimindeydi. Dobb daha sonra, İngiliz Devrimi'nin çeşitli aşamalarında tüccar sınıfın oynadığı gerici rolü vurguladığı *İncelemeler*'de de, bu yorumunun üstüne basacaktır.[17] Bu tartışmanın deneyiminin ve içerdiği araştırmanın, nasıl İngiliz Marksist tarihçilerine Sweezy'nin eleştirilerine bu açıdan tereddütsüz yaklaşma izni vermiş olduğu anlaşılabilir. Gerçekte Dobb da, Hill de şu anda belirtmiş olduğumuz daha önceki tartışmalara atıfta bulundular.

Dobb, 14-16. yüzyıllar arasındaki toplumu, eski ekonomik biçimleri çözülürken yenilerinin ortaya çıktığı anlamında, geçiş aşamasındaki bir karmaşık tarihsel oluşum olarak, görüşünde, Sweezy'ye katıldığını açıklar. Ancak böyle bir dinamik durum tarihin belirgin bir aşamasını temsil etmez, kendine özgü bir üretim tarzı kurmaz. Gösterdiği tek şey, yeninin eskinin içinden doğduğudur. Bu üretim tarzı, üretim ilişkilerini belirtir; bunlar da karşılığında değişik toplumsal konumlardaki sınıfları önvarsayar: serfler ve feodal lordlar; "özgür" işçiler ve kapitalistler.. Şimdi, Sweezy'nin öne sürdüğü özel üretim tarzına —kapitalizm öncesi meta üretimine— hangi üretim ilişkileri ve

17. Dobb, **Studies in the Development of Capitalism**, IV. Bölüm. Dobb kuramının bu yönü için **Società**, s. 2, 1952'de B. Trentin'in Dobb'un kitabına ilişkin yaptığı eleştirel gözlemlere bakınız.

hangi sınıflar denk düşüyordu? Dobb ve Hill'in Amerikalı'ya yönelttikleri sorular bunlardı. "Eğer yönetici sınıfı tüccar burjuvazi kurmuşsa, o halde devlet bir tür burjuva devleti olmalıdır" diyordu Dobb, "ve eğer devlet yalnızca 16. yüzyılda değil, 15. yüzyıl başlarında bile, zaten bir burjuva devletiyse; 17. yüzyıldaki iç savaşın temel meselesini oluşturan neydi?" "Bir kez, İngiliz Devrimi'nin feodal karşı devrime karşı yöneltilmiş bir burjuva baskı biçimi olduğunu olgulara ters düşecek şekilde reddettiğimiz zaman; egemen sınıfın hâlâ feodal ve devletin de hâlâ bu sınıfın yönetiminin politik aracı olduğu (bence de doğru olan budur) görüşüyle baş başa kalırız".[18] Sweezy'nin 16. ve 17. yüzyıllarda İngiltere'de karşıt sınıf güçleri arasında belli bir denge olduğu ve bunun sonucunda da "birkaç" sınıfın iktidar için mücadele edip, onu paylaştığı üzerine, daha sonra geliştirdiği düşüncesi de geçerlilik taşımıyordu. Hill, etkin bir şekilde, bu savın yalnızca kuramsal açıdan saçma olmakla kalmayıp, 17. yüzyıl da hesaba katıldığında, ampirik olarak da temelsiz olduğunu kanıtladı. Sonuç olarak İngiliz tarihçiler bir üretim tarzı olarak kavradıkları feodalizmin *terminus ad quem*'ini* burjuva devrimlerinin arifesine kadar uzatma eğilimindeler —yani İngiltere'nin durumunda 17. yüzyıla, kıta Avrupası'nda ise daha ileri tarihlere kadar. İyi biliniyor ki, Sovyet tarih bilimcilerinin kabul ettikleri zamanlama da bu..[19]

Kuşkusuz böyle bir sınıflandırma, eğer soyut ve sınırlı bir biçimde uygulanırsa şaşırtıcı görülme riskini taşır. Aslında tüm iddiası, tarihte belli bir zamana kadar, herhangi bir ülkedeki *egemen* üretim tarzının feodal olduğudur; bu egemenlik orada eski üretim tarzı ile birlikte kapitalist "nüve" ya da "biçimler" (bu terimlerin önemini aşağıda göreceğiz) bulunma olasılığını ortadan kaldırmaz. Bu konuda İngiliz tarihçileri, Sweezy ile hemen hemen görüş birliği içindedirler, Dobb'un formülasyonundaki bazı hataları düzeltmiş olan Takahashi de, bu konuda aynı fikirdedir.

* Sınıra dayanmasını (Ç.N.)

18. Dobb, «Yanıt», s. 67.

19. Bkz. **Zur Periodisierung des Feudalismus und Kapitalismus in der geschichtlichen Entwicklung der UdSSR. Diskussionbeitrage**, Berlin, 1952.

O halde 15. ve 16. yüzyıllar (hatta İngiltere dışındaki diğer ülkeleri de kastediyorsak daha ilerki yüzyıllar da) kendi başlarına bir dönem olarak, feodalizmle kapitalizm arasındaki belirli bir ara dönem olarak değil; kapitalist biçimlerin (örneğin ilk imalatçıların) varolan feodal üretim tarzı çerçevesinde ortaya çıkış ve gelişmeleriyle nitelik kazanan tarihsel bir dönem olduğuna karar verebiliriz.

Feodal toplumun içindeki kapitalizmin kaynakları sorununun çeşitli yönleri vardır. Burada ilgilendiğimiz çalışmalar, tarımın rasyonalizasyonu sorununu (İngiltere'de tarım topraklarının otlağa dönüştürülmesi) ilk emek pazarının geleneksel tarım kesiminin içinden, köylünün toplumsal farklılaşmasından sonra (Elizabeth İngilteresi'nin Yoksul Yasası) kurulması sorununu ve kentle kır arasındaki ilişkinin dengesinin bozulması sorununu ele almışlardır. Ancak sorunların en önemlisi, kuşkusuz ilk kapitalist imalatçıların kökeniyle ilgili olandır; bu çıkış ortaya yeni üretim ilişkileri —kapitalist yatırımcı ve kiraladığı "özgür" işçiler arasındakiler— getirmiştir. İmalatçılar, ortaçağ endüstrisinin temellerinden mi yükseldiler, yoksa yeni bir oluşum muydular? Öncüleri feodal sınıfa bağlı olan tüccar sınıflar mıydı; yoksa yeni bir toplumsal katman kuran farklı insanlar mıydı? Tartışmanın genel terimleri bunlardı. Özelde polemik, *Kapital*'in 3. cildinde iyi bilinen bir pasajın tarihsel yorumu üzerinde yoğunlaştı, meselenin açıklığa kavuşması için pasajı burada yineleyeceğiz: "Feodal üretim tarzından geçiş, iki yol izler. Üretici doğal tarımsal ekonominin ve Ortaçağ kent endüstrisinin loncalarla kuşatılmış zanaatlarının tersine tüccar ve kapitalist durumuna gelir. Gerçek devrimci yol budur. (Ya da tüccar, üretim sürecinde dolaysız bir egemenlik kurmuştur. Ne var ki, tarihsel olarak bu, çoğu zaman yalnızca bir basamak oluşturur —kanıtı 17. yüzyıl İngiliz kumaşçısıdır; aslında bağımsız olan dokumacıları, onlara yün satıp kumaşlarını almak yoluyla kendisine bağımlı kılmıştı— kendisi eski üretim tarzının atılmasına katkıda bulunmaz, tersine onu kendi ön-koşulu olarak koruyup saklamak eğilimindedir".[20]

20. Marx, Capital, C. III, s. 334 (Türk. Bas. Kapital, C. III. Çev. A. Bilgi, s. 350) [Ç. N.: Metinlerde alıntılar Kapital'in değişik basımlarından yapılmıştır.]

İşte kapitalist üretim ilişkilerinin kurulmasının "iki yol"u bunlardır. Dobb *İncelemeler*'inde bu iki evreyi tarihsel olarak farklılaştırmaya çalıştı. Birinci yol sözkonusu olduğu sürece (üreticiden kapitaliste) bunu, 16. ve 17. yüzyıllarda ücretli emeğe dayanan tarımsal ve endüstriyel üretim biçimlerinin kurulmasına bağladı. Bu yatırımların genellikle oldukça sınırlı bir niteliği vardı ve doğrudan doğruya üretici saflarından gelen kişiler (zengin köylüler, zanaatçılar) tarafından yaratılıyordu. Bu kesit, burjuvazinin en ileri kesimini oluşturdu. Feodal üretim tarzının yenilmesinden en kazançlı çıkan, onlardı. Cromwell'in Yeni Tip Ordu'su, geniş ölçüde onların saflarından toplanmıştı. İkinci Yol'a (tüccardan kapitaliste) gelince, bu, sayesinde feodal toplumun içinde gelişen tüccar ve ticaret sınıflarının, varolan biçimleri içinde, endüstriyel üretim sürecinin denetim ve yönlendirilmesini ellerine aldıkları bir tarihsel süreçti. Bu yüzden ilk durumda, işverenle "özgür" emekçi arasında bir ilişki doğduysa da; ikinci durumda tüccar-kapitalist sık sık henüz kendi üretim araçlarından ayrılmamış bir üreticiyle karşı karşıya geldi. İlk durumda üretici-kapitalist, pazar için üretiyordu ve bu yüzden üretimin genişlemesi ve maliyetinin azalmasıyla ilgileniyor, böylece kendisini ticari sermayeye bağımlı olmaktan kurtarıp, bunu sanayi sermayesine bağımlı kılmaya yelteniyordu. İkinci durumda tüccar-kapitalist, ancak ticari etkinliğinin elverdiği ölçüde üretiyordu ve üretici etkinliğini tüccar olarak çıkarlarına bağımlı kılıyordu; bu yüzden de ticari sermaye, sanayi sermayesine üstün gelmeye devam etti. İlk durumda kapitalistin kârı, "özgür" işçilerin artı-emeğinden kapitalist bir tarzda edinilmiş bir kârdı; ikincisindeyse kâr, hâlâ daha Marx'ın, "yabancılaşmadan doğan kâr" dediği kâr olup, feodal toplumdaki ticari sermayenin tipik özelliğine sahipti ve özelde pazar koşullarına, alış ve satış fiyatları arasındaki farka bağlıydı. Bu yüzden ilk durumda kapitalist, feodal toplumdaki çeşitli engelleri ve lonca ayrıcalıklarını ortadan kaldırmakla ve pazarı genişletip büyütmekle yakından ilgilenirken, ikinci durumda ticaret kapitalistinin çıkarları, tam tersine, kârının yabancılaşma üzerine kaynaklandığı bu toplumun statükosunu korumaktan geçer.

Kapital'den alıntıladığımız pasaja, Dobb'un getirmiş olduğu tarihsel yorum budur. *İncelemeler*'e göre 1. Yol'un

örnekleri John Winchomb'un Newbury'deki ve Thomas Blanke'ın Bristol'deki tekstil imalathaneleriydi. Bu tip işletmeler madencilik ve tuz üretiminde de oldukça fazladır. En sonunda da, ev endüstrisi diye adlandırılan şeyi de, birinci yola katar.[21] İkinci yolun örnekleri, eğer İngiltere dışından tanıdık bir örnek alırsak, Fransa'da Colbert dönemindeki *"manufactures royales"*dir. Bu örnek İngiliz makalelerinin hemen hemen dışında tartışan ve Lefebvre, Labrousse ve Tarle'nin çalışmalarından alıntılar yapan Takahashi tarafından, Dobb'un tezini savunmak için getirilmiştir. En büyük geleceğe sahip olan endüstriyel örgütlenme biçiminin, ayrıcalıklı Colbert imalathaneleri tarafından değil, daha açık kapitalist niteliğe sahip olan küçük işletmeler —yani "industrie des villes" değil, "petits producteurs de campagne"— tarafından örneklendiğini ilk defa açığa çıkaran bu çalışmalardır.

Buna karşılık Sweezy, Kapital'den alıntılanan pasaja değişik bir yorum getirir. Onun görüşünce, "Marx'ın karşı karşıya koyduğu palazlanmış kapitalist işletmelerin yükselişiyle, dışarıya-işverme sisteminin yavaş gelişimidir".[22] Bir başka deyişle, ikinci yol içinde tüccar girişimcinin, bağımsız zanaatçılara ürünün değişik imalat aşamalarını yaptırdığı ikinci yol, dışarıya-işverme sistemine (Almanca'da *verlags-system)* eşittir. Daha hızlı, bu yüzden de daha devrimci olan birinci yol, bu ara aşamayı atlar ve dolaysız olarak daha rasyonal bir üretim sistemi, Takahashi'nin Colbert'in *manufactures royales*'inde olduğunu iddia ettiği türden bir sistemi, kurar. Sweezy, değişik toplumsal katmanların (bir yanda üreticiler, öte yanda tüccarlar) zorunlu olarak bu iki yola karşılık düştüklerine inanmaz gibidir, ancak bu yorumun da mümkün olduğunu itiraf eder. Tam tersine Sweezy, iki yolda da aynı insanların ve aynı düzeylerin eşit ölçüde varolmuş olduklarını savunur. Diğer bir deyişle, Dobb, 1. ve 2. yollar arasındaki farkın temel olarak ayrı çıkar ve politikaları olan toplumsal güçler tarafından desteklendiğini düşünürken; Sweezy için fark ayrı üretim süreci tiplerinden (dışarıya-işverme'ye karşılık birleşik imalat) kaynakların. Bu yüzden Sweezy'nin küçük işletmele-

21. Dobb, **İncelemeler**, s. 138 ve devamı.
22. «Eleştiri».

rin —"küçük adamlar" ve "petits productions de campagne"— kapitalist endüstrinin kaynaklarındaki rolü üzerine olan iddiası, Dobb'unkinin tam tersidir. Onun görüşünce, kapitalist fabrika kuruluşunun ataları, bu küçük üreticilerin çıkarlarında değil; Colbert'in imalathanelerindeki modele benzeyen gerçek endüstriyel imalathanelerde aranmalıdır.

Bu karmaşık sorunun açıklanmasında önemli bir katkı Takahashi'den gelmiştir. Dobb ve Sweezy arasındaki tartışmaya yaptığı müdahalede, özellikle "iki yol" sorununa özel bir dikkat göstermiştir. Özelde Takahashi, Kapital'in III. cildinden alınan pasajın, iki yolun varlığına ilişkin bir kanıt oluşturmak yerine; bunlar arasına bir karşıtlık koyduğunu belirtmiştir. Bu yüzden birinci yol, ticaret sermayesinin sanayi sermayesine, pazarın üretime bağımlı kılınmasıyla; buna karşılık ikinci yol ise üretimin pazara, endüstrinin ticaret kârına sürekli bir şekilde bağımlı bulunmasıyla nitelendirilir. 1. yol, zorunlu olarak feodal üretim ilişkileriyle bir kopuşa; 2. yol ise —Marx'ın alıntısı kullanılırsa— "kendisi eski üretim tarzının atılmasına katkıda bulunamaz, tersine onu kendi ön-koşulu olarak koruyup saklamak eğiliminde olduğu sürece, bu ilişkilerin yoğunlaşmasına yol açar. Japon tarihçi, burada kapitalizmin çıkışındaki iki ayrı aşamanın *tarihsel* tanımlamalarını bulduğumuzu, tam zamanında görmüştür. Ayrı ve karşıt birer tarihsel devre oldukları sürece bu iki yol, (Sweezy'nin düşündüğü gibi) tek bir soruna ayrı çözümler değildirler; tam tersine değişik sorunlara, çıkarlara ve toplumsal düzeylere karşılık düşerler. *Manufactures réunies* feodal düzene bağlı ve onunla kaynaşmış olan *haute bourgeoisie* tarafından yaratılmıştır; bu yüzden de Fransız Devrimi'nde bu düzenin sona ermesiyle birlikte ortadan kalkar. Aynı şekilde, Stuart döneminin "tipik imalatçıları", kent ve kırlarda küçük kapitalist üreticilerin desteklemekte olduğu Puriten ayaklanmasıyla karşıtlaşıyorlardı.

Bu bakış açışına göre iki yolla, bağlı oldukları iki karşıt üretim tarzı arasındaki karşıtlık, politik mücadele ve partilerde yansımıştır: İngiliz Devrimi'nde Bağımsızlara karşı kralcılar, Fransız Devrimi'nde Jacobenlere karşı Jirondenler. Böylece Takahashi geniş bir tarihsel perspektifle, bu yollardan birinin belli bir ülkede baskın olmasını, o

ülkede kapitalist dönemdeki toplumsal yapının niteliği olarak yorumluyor. 1. Yol'un Fransa ve İngiltere'de baskın olmasının, bu ülkelerle, 2. Yol'un baskın olmuş olduğu Almanya ve Japonya gibi ülkeler aralarındaki farklılıkların bir çoğunu açıklayabileceğini belirtiyor. Bu anlamda özel tarihsel analiz düzeyinde Takahashi'nin makalesi, Dobb'un *İncelemeler*'iyle karşılaştırıldığında bile, önemli bir katkı oluşturur. Özelde Dobb'un, dışarıya-işverme sistemini 2. Yoldan çok 1. Yol'a bağlamasını, hatalı bularak eleştirir. Gerçekte bu sistem, genel olarak, önce aynı üreticilere malzeme sağladıktan sonra, son ürünün satılmasını sağladıkları sürece, "üretimi yalnızca dışardan "kontrol eden" ve tüccar kapitalistler olarak egemenliklerini sürdürmek için geleneksel üretim koşullarını değiştirmeksizin koruyan"[23] tüccarların işidir. O halde dışarıya-işverme sisteminin durumu, Dobb'un yapmış olduğu gibi, "özerk, küçük ve ortaboy işletmeler"den oluşan ev endüstrilerinin durumuyla karıştırılmamalıdır.

Dobb ve Sweezy'nin imalathanelerin kaynakları üzerine yürüttükleri tartışmanın Sovyetler Birliği'nde de taraftar bulması ilginçtir. 1948'den 1950'ye kadar *Voprosy Istorii*, Büyük Peter dönemindeki Rus imalathanelerinin doğası üzerine pek çok makale yayımladı. Bunların en yenisi olan Borisov'un[24] makalesi, Takahashi'ninkine benzeyen temalar ve önermeler geliştiriyordu. Daha önceki makale ve monografiara karşı polemik yürüten Borisov, Büyük Peter zamanındaki Rus imalathanelerin kapitalist özellikleri olduğu nosyonunu reddeder. Kapitalist "nüveler" taşıyorlardı, ancak kendileri kapitalist "biçim" de *(Kapitalisticheskii uklad*, Lenin'in *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*'nde kullandığı bir terim) değillerdi. Borisov, "ticari" *(Kaufmannisch)* imalatı "kapitalist" imalattan ayırıyor. Japon tarihçi gibi, ticaret ve sanayi sermayesi arasındaki ve üretimle pazar arasındaki illşkiye, imalata tarihsel bir yaklaşım getirmek açısından büyük önem veriyor.

Böylece feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarının

23. «Tartışmaya Bir Katkı».

24. Borisov'un konu üzerine Sovyet çalışmalarını irdeleyen «Uber die Entstehung der Formen der Kapitalistischen Ordnung in der Industrie» (Zur Periodisierung'da) yapıtını, makale ile karşılaştırınız.

temel metin ve temaları üzerine olan araştırmamızı kapatıyoruz. Okuyucu bu tartışmanın, oldukça farklı öneri ve temaların bir karmaşası olduğunu görmüş olmalı. Genel sorunun bağlamında bu çok özel sorular tartışılmıştı: feodal üretim tarzının gelişme ve gerilemesinde ticaretin rolü sorunu, İngiliz Devrimi'nin niteliği sorunu, "iki yol" ve kapitalist imalatın kökenleri sorunu.

Bu anlamda tartışma, soruna güncel tarihsel yaklaşımların bir özetini sağlıyor. Kuşkusuz, hem ilginçliği, hem de kısıtlılığı, bunun yalnızca deneysel bir boyut değil yeni bir tarihsel bakışın ışığında, bir yeniden inşa sağlama çabası oluşu olgusuna bağlıdır. Belirtilmiş olduğu gibi bu tartışma, hiç bir zaman heterojenlikten uzak duramadı; kaynak ve yorum, malzeme ve açıklama arasındaki ilişki, zorunlu olarak dışa bağımlı kaldı. Tartışmaya tüm katılanlar bu olgunun farkındaydılar, Hilton bunu özellikle vurguladı. Bu anlamda tartışma yalnızca varolan bilginin özeti değildir. Tarihsel araştırmalar için, bu özel sorunların çözümünde bir dizi yönelişi temsil eder. Bu yönelişler özellikle İngiltere'de meyva vermeye başladı bile. Umarız bu sorunların bilinmesi ve incelenmesi, kendi ülkemizdeki tarihsel araştırmalar için de eşit derecede verimli olur.

Kuşkusuz İtalyan tarihinin sorunları, İngiliz ve hatta Fransız tarihinin sorunlarından epey değişiktir. Ancak feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarında ortaya çıkmış olan ögelerin, çoğunun, bizim kendi tarihimizdeki bazı araştırma alanlarını besleyeceği ve kimi sorunların ortaya atılıp yanıtlanması için kullanılabileceği açıktır. Örneğin İtalyan ortaçağ toplumunun gelişim ve çürümesinde ticaret sermayesinin rolünün, bugün için oldukça önemli bir tarihsel ilgi alanı olduğu açıktır. Aynı şey, endüstri ve imalatın kökenleri ve ev endüstrinin özelliği sorunları için de söylenebilir. Gramsci'nin *Prison Notebooks*'uyla tanışık olanlar bunların ilgilenmiş olduğumuz tartışmanın temaları üzerine bir çok düşünce içerdiğini de bileceklerdir. Okuyucuların hepsi, Gramsci'nin komünlerin ekonomik - korporatif özelliği ve kentle kır arasındaki ilişkinin tarihsel evrimi üzerine olan yorumlarını anımsayacaklardır.

KAPİTALİZM BİR TERİM NELER İÇERİR?

Rodney Hilton

Kapitalizmin tarihi bir zamanlar destekleyicileri ve eleştiricileri tarafından, her ikisinin de terimle ne kastettikleri üzerine mantıklı bir ortak anlaşmaya varma temelinde incelenmişti.

"Kapitalizm sorunu" diye yazıyordu Prof. M.M. Postan, "politik ve bilimsel tartışmadaki bugünkü yerini, Marx ve Marksistler'in çalışmalarına borçludur".[1] Birçok tarihçi de bu görüştedir. Mr. E. Lipson *Economic History of England*[2] adlı yapıtında genel olarak Marx'ın kapitalizm tanımını benimsemiştir. Kapitalizmin temel özelliğinin, tipik ortaçağ endüstri ve tarımının kendi üretim araçlarına sahip olan, küçük üretici temeline dayanan örgütlenmesinin tersine, mülksüz üreticilerle sermaye sahibi girişimciler arasındaki sınıf ayrımı olduğunu kabul eder.

Gerek örtük, gerek *açık* olsun, çok daha belirsiz tanımlar son yıllarda moda olmuştur. Böyle tipik bir tanım, Prof. Pirenne tarafından, "servetin sürekli birikmesine karşı kapitalizm dediğimiz eğilim" şeklinde verilmişti.[3] Önde gelen iki Fransız tarihçisi Karolenj çağında[4] büyük çaplı toprak mülkiyetinden bahsederken, kapitalistler ve kapitalizmden söz ederler. Ve ortaçağ İtalyan endüstri ve ticaret tarihçisi Prof. Armando Sapori'yi, Thomas Aquines[5] zamanındaki bir "kapitalist devrimi"nden söz etmeyi iten, kuş-

1. **Economic History Review**, 4. Terimin kullanımı üzerine bütünlü bir tartışma M.H. Dobb'un İncelemeler'i, Bölüm I'de bulunacaktır.

2. **Economic History of England**, çeşitli sayfalarda, ancak alıntılanan örnek s. 468'de.

3. **Belgian Democracy**, s. 30

4. L. Halphen, **Etudes critiques sur l'histoire de Charlemagne**, s. 265, J. Calmette, **Le Moyen Age**, s. 135

5. «Il guisto prezzo nella dottrina di san Tomasso», **Studi di Storia Economica Medioevale**'de, 1946, s. 191.

kusuz Marx'ınkinden çok daha esnek bir tanımdır.

Pirenne'in tanımı, 12. ve 13. yüzyıllardaki Avrupalı tüccarların etkinliklerini konu ediniyordu. Böyle tanımlar tarih öğretmeni ve öğrencilerini çok erken başlayan, çok uzun süren ve çok değişik birçok tarihsel hareket ve olayın açıklaması gibi gözüken (kuşkusuz ticaretin büyümesiyle ilintili) şaşırtıcı bir "orta sınıfın yükselişi" görüngüsüyle yüz yüze bırakır. Çünkü her ne kadar ortaçağ Avrupa'sındaki kentli orta sınıfın, 10. yüzyıl[6] kadar erken zamanlarda zahmetli uğraşlarına başlamış oldukları söyleniyorsa da; öğretmen, bu sınıfın niçin toplumda 17. ve 18. yüzyıllardaki kadar baskın bir güç oluşturmadığı gibi zor bir soruyla karşı karşıya geliyor. Eğer bütün bu dönemler boyunca bu sınıf "yükselmekte" ise, niçin bugünkü durumlarına gelmesi 700 yıldan fazla bir zaman aldı?

Tarihçilerin hepsi de temel baskın özelliği tarımsal olan bir toplumda, ticarete dayalı bir sınıfın yaygınlaşmasını kapitalizmin yaygınlaşmasıyla eş tutmuyorlar. Yine de genellikle bu iki hareketin özdeş olduğu varsayımı yapılıyor. Uzmanlar bunu dikkatlice ve belli bir temkinle yapıyorlar; ancak genel öğretim amaçları için basitleştirme gereğini duyanlar bu temkini göstermiyor. Aslında bu son gruptakiler, ortaçağ ticareti üzerine yazan seçkin uzmanların bazıları sayesinde epey meşruiyet kazanıyorlar. Örneğin ortaçağ bankacılığı üzerine bilgimize üstün katkılarda bulunmuş olan Prof. de Roover, "19. yüzyılın ortalarından önce bir çok Avrupa ülkesinde sanayi kapitalizmiyle yer değiştirmemiş bulunan ticaret kapitalizmine" yol açan "13. yüzyıl sonlarındaki ticaret devrimi"[7]nden söz eder. Tarihçilerin ortaçağ endüstri ve ticareti üzerine yaptıkları çağdaş katkıların bir çoğu da, (genellikle örtük olarak) tartışılanın "kapitalizm" olduğu varsayımına dayanır.

Son araştırmalar, ortaçağı "doğal ekonomi" çağı olarak gören daha eski ekonomik tarihçiler kuşağının, yanılmış olduğunu gösterdi. Bu tarihçiler, malların pazar için üretilme boyutunu küçültmüşlerdir. Ayrıca uluslararası ticare-

6. Abbé Lestocquay'ın **Economic History Review**, XVII, I'deki «The Tenth Century» yazısına bakınız.

7. **Money, Banking and Credit in Medieval Bruges**, s. 11

tin ve bunun ekonomik etkinlik üzerine olan "yansımalarını" da yanlış değerlendirmişlerdir. Pirenne, gerek ortaçağ kentlerinin büyümesi üzerine çalışmalarında, gerekse daha genel yapıtlarında[8] ortaçağ ekonomik tarihinin öğretilmesi ve araştırılmasında önemli ölçüde etkileyici olmuştur. Pirenne, uluslararası ticaretin büyümesinin, feodal toplumun dönüşmesinde kilit noktayı oluşturduğunu vurgulamıştır. Ortaçağ kapitalizmi üzerine bir çok güncel varsayım, onun çalışmalarında derlenmiştir ve vardığı sonuçlar, ardından gelen bir çok çalışma tarafından desteklenmiştir. Burada yalnızca birkaçından sözetmek gereğini duyuyoruz. Bunlardan en önemlileri, ortaçağ Avrupa'sının en gelişkin ekonomik bölgelerinde —Flanders ve İtalya'da— ticaret ve endüstrinin gelişimini araştırmış olanlardır. Espinas'ın araştırmaları, Flaman kumaş imalat merkezlerindeki endüstriyel etkinliklerin ne kadar yaygın olduğunu göstermiş ve Pirenne'in daha genel görüşlerini canlandıracak ayrıntılı malzeme sağlamıştır. Doren, Davidsohn, Sapori ve diğerleri, Tuscan kentlerindeki endüstriyel ve ticari etkinliğin nasıl Flanders'dekinden bile ileri olduğunu göstermişlerdir[9]. Bu kentler, uluslararası pazar için kumaş üretiyorlardı. Hammaddelerini imalat yerinin uzaklarından alıyorlardı. Yün İngiltere, İspanya ya da başka bir yerden ithal ediliyordu. Boya malzemeleri, Karadeniz kadar uzak bölgelerden getirtiliyordu. Doğal olarak ham maddenin gemilerle getirtilmesi ve bitmiş ürünlerin ihraç edilmesi, ayrıntılı bir ticaret mekanizması geliştirdi. 13. yüzyılın sonlarına kadar Champagne'ın büyük fuarları güneydeki alıcıların kuzeydeki satıcılarla buluştukları uluslararası pazarların içinde en büyüklerinden biriydi. 14. yüzyılda (özellikle İtalyan) tüccar ithalatçılar, imalat ve ticaret merkezlerinde kalıcı acentalar kurdular. Külçe altın taşınmasından kaçınmak ve değişimi madeni parayla yapmanın getirdiği zorlukların üstesinden gelebilmek için "değişim mektupları" geliştirildi. Bu hem

8. **Medieval Cities; Histoire de Belgique; Social and Economic History of Medieval Europe, Mahomet and Charlemagne.**

9. **G. Espinas, La Vie Urbaine de Doval ou Moyen Age; Sire Jehan Boinebroke (Les Origines du Capitalisme), Histoire de la Droperie de la Flandre Francaise A. Doren, Florentiner Nollentucindustrie, R. Davidsonn, Geschichte von Florenz IV. A. Sapari (belirtilen yapıt)**

kredinin, hem de büyük ve küçük çapta uluslararası kamu finansının ve tefeciliğin gelişmesine yol açtı.[10]

Uluslararası ticaretin önemini açığa çıkartan araştırmalara; tarımsal yaşam üzerine daha önceki, kapalı "doğal" ekonomilerden oluşan dünya izlenimini düzelten, incelemeler eşlik etti. 11. yüzyıldan itibaren Karolenj çağındaki büyük mülklerin bu çözülmesi, manastır topraklarının parçalanması, tamamen hizmetli konumundaki köylülerin sayısının azalması ve emek ya da mal yerine parayla ödenen kiranın artışı, bundan yarım yüzyıl, hatta daha önce yazılan eserlerde betimlenmiştir.[11] O zamandan beri ekonomi tarihçileri bu özellikleri, çağdaş ticari yaygınlaşmayla daha kesin bir biçimde bağlamaya çalışmışlardır. Yine de tarımın pazara ilişkin yönleri üzerine, endüstri ya da ticarete oranla daha az ayrıntılı çalışmalar yapılmıştır. Bunun bir nedeni İngiltere dışında tarımda pazar için üretime ilişkin kanıtların çok az oluşudur. İngiltere'de büyük toprak sahiplerinin mülklerinin dağılışı, Fransa ve Batı Almanya'dakinden çok daha geç bir tarihte gerçekleşmiştir; bu yüzden özellikle de 13. yüzyılda, talep olduğunda, pazar üretimine asıl katılım onlardan geldi. Dolayısıyla İngiltere'de bu pazar için üretim belgeleri kıta Avrupa'sındakinden daha uzun süre dayanmıştır. 13. yüzyılın ortalarından itibaren, pek çok yıllık malikane ve merkezi toprak kayıtları göze çarpar. Ancak ayrı topraklar içeren birçok değerli monografın yazılmış olmasına karşın, buna oranla üretimin gerçek boyutlarına ilişkin pek az sistematik araştırma yapılmıştır.[12] Bu durumda bile, hiç olmazsa bir modern tarihçi 13. yüzyıldaki İngiliz topraklarının sanayi kapitalizminin örneği olduğunu söylemiştir.[13]

10. Saporı ve de Roover'in belirtilen yapıtlarının yanısıra, bkz. R. Doehaerd, **Les Relations Commerciale sentre Gênes et L'Outremont** I. ve Y. Renouard, **Les Hommes d'Affaires Italiens**; ve **Relations des Papes d'Avignon et des Compagnes Commerciales et Bancairs**.

11. Örn. L. Delisle, **Etudes sur la Condition de la Classe Agricole en Normandie au Moyen-age**; H. Seé, **Les classes Rurales et le Regime Seigneurial en France au Moyen-Age**.

12. Temel atmaktan öteye geçememiş de olsa, N.S.B. Gras'ın öncü kitabı **The Evolution of the English Corn Market** özel bir takdir gerektiriyor.

13. R.R. Betts, «La Société dans l'Europe centrale et dans l'Europe orientale», **Révue d'Histoire Comparée**, 1948.

Kapitalizmin erken biçimleri üzerine yapılan çalışmalardaki karışıklıkların pek de az olmadığı açık. Bu yüzden dönüp Marx'ın bu kelimeden ne anlamış olduğuna bakmak iyi olabilir. O, bu kelimeyi, toplumun maddi servetinin "üretim tarzı" olarak tanımladığı şeyi belirtmek için kullanıyordu. Herhangi bir toplumdaki toplumsal ve politik kurumların, görüş ve gelişmelerin, sonuçta "üretim tarzından" türediklerine inanıyordu. Bu yüzden de feodal toplumdan kapitalizme geçişin kilit noktasını, en önemli toplumsal sınıflarını toprak sahipleri ve özgür olmayan kiracıların oluşturduğu, temelde tarımsal küçük üretici toplumundan, başlıca sınıfları kapitalist girişimciler ve mülksüz ücretliler olan, pazara değişim için meta üreten bir topluma geçişte gördü.

Marx'ın genel görüşleri yeterince biliniyor; *Kapital*'in I. cildindeki (8. Bölüm) "sermayenin ilkel birikimi" üzerine paragrafları pek çok ekonomik tarihçisi için gayet tanıdıktır. Ancak ortaçağ tarihçisi için asıl ilginç olanı, onun kapitalizmin kökenleri üzerine daha az tanınan görüşlerini özetleyen III. Ciltteki[14] üç paragraftır.

Temel savı, ticaretin, para ya da meta biçiminde olsun, ne kadar yaygın da olsa; para sermayesinin birikimi ne kadar üretken de olsa *kendiliğinden* feodal toplumu dönüştüremeyeceğidir. Feodal toplumun çözülüşünün hızı ve biçimleri, tam tersine, onun "bir üretim tarzı" olarak "sağlamlığına ve iç ilişkilerine bağlıdır". Toplumun çöküşünün temel nedeni, ticaretin onun üstündeki (olup olmaması gibi) etkileri değil, iç çelişkileriydi.

Onun görüşünce, antik ve ortaçağ dünyasında sermayenin tek biçimi tüccarlar ve tefeciler tarafından biriktirilen para sermayesiydi. Tipik ortaçağ kapitalisti kârını, ekonomik açıdan geri ülkelerle, coğrafi açıdan uzak bölgeler arasında ticaret yürüterek kazanan tüccardı. Bu kâr doğrudan yükte hafif pahada ağır (baharatlar gibi) malların ithalinden ya da günlük kullanımı olan ve değişik yerel pazarlarda farklı fiatlara sahip malların sömürülmesinden elde edilebilir. Tefecinin kârı da, yine ekonominin gelişmiş

14. **XX**, Tüccar sermayesi Konusunda Tarihsel Olgular; **XXXVI**. Ortaçağlarda Faiz; **XLVII**. Kapitalist Toprak Rantının Doğuşu. Bu cilt, Marx'ın ölümünden sonra F. Engels tarafından notlarından derlenmiştir.

özelliklerinden çok, geri yönlerine dayanıyordu. Ya toprak sahibi sınıfın müsrifliğinden ya da köylü ve küçük zanaatçıların sürekli iflaslarından elde edilmiştir; ancak sermaye "üretimin dizginlerini eline geçirdiği zaman", tüccar ve tefecinin sermayesi sanayi sermayesine bağımlı olur, ancak o zaman kapitalist bir "üretim tarzı"ndan sözetmek mümkündür.

Ortaçağ para sermayesine aldığı bu tavır Marx'ı, kendi içinde para rantının büyümesinin feodal ilişkilerin çözülüşüyle dolaysız bir ilişkisi olduğu iddiasını kuşkuyla karşılamaya yöneltti. Tıpkı tüccar sermayesini sanayi sermayesinden ayırdığı dikkatle, "feodal rant"ı kapitalist toprak rantından ayırdı. Köylünün toprak sahibine ödediği feodal rant, emek, mal ya da para şekliyle de ödense, kapitalistin ücretli işçiden kazandığı artı-değere denk düşer. Kapitalizmde toprak, egemen sınıfın gelirinin temel kaynağı değildir; yalnızca toprak sahibinin kapitalist bir çiftçiden doğal güç olan toprak üzerindeki tekel hakkı sayesinde aldığı "süper-kâr"dır.

Marx, paranın feodal toplumun ekonomisi üzerindeki yıpratıcı etkisini vurgularken, bir yandan da tüccar ve tefeci sermayesinin hareketinin bazı geriletici etkilerine işaret etti. Kumaş endüstrisinde, tüccar sermayesinin hüküm sürmesi yalnızca zanaatçıların durumunu kötüleştiriyordu; bu yüzden de bazı açılardan ücretli işçilerden daha kötü bir konumdaydılar. Tefecilik, özellikle kırsal kesimde varolan toplumun niteliğini değiştirmeksizin, buhrana yol açtı. "Borca düşen feodal lord daha da baskıcı bir hale geldi, çünkü kendisi de daha fazla baskı altına girmişti". Ancak Marx, tüccar sermayesinin büyüyüşüne, kapitalist üretim tarzının önkoşullarından biri olarak bakıyordu. Bu ön koşullardan özellikle kapitalist endüstrinin gelişimi için en önemlisi, nakit servetin yoğunlaşmasıydı. Tarımda para rantının gelişmesi, kırsal nüfusun katmanlaşmasına ve kapitalist çiftçiliğin büyümesine yardım etti. Para rantı, emek rantının yerini aldığı zaman, köylüler bütün zamanlarını kendi mülklerine ayırmaya fırsat buldular ve bunlar içinden daha zengin olanlar, artı-değer biriktirebildiler. Öte yandan daha yoksul olanlarsa, sürekli para rantı talebi ve tefecilik yüzünden mahvoluyorlardı. Toprak rantı, para ile ifade edildiği zaman, toprağa parasal bir fiyat biçmek de müm-

kün oldu. Bu, toprak alım satımlarını hızlandırdı; daha çok toprağın pazara gelmesiyle birlikte, geleneksel mülklerin bunun sonucunda ortaya çıkan çözülüşü, köylülüğün toplumsal farklılaşmasını daha da desteklemiş oldu.

Böyle bir çözümlemeyi sınama kıstası, ikna edici olup olmadığı değil, olguları yorumlamakta ve ortaçağ tarihçisinin önüne çıkan sorunların bazılarını çözmekte ne kadar yardımcı olduğudur. Bu tür sorunların en önde gelenlerinden biri, eski ekonomik yapı ve toplumsal örgütlenme biçimlerinin ne kadar sürmüş ve ne kadar kalmış olduklarıdır.

Batı Avrupa'daki daha geç dönem ortaçağ tarım hayatındaki ana gelişmeler, yeterince biliniyor. Lordların kiracıları üzerindeki yasal hakları kısıtlanmıştı, tüccarların bir kısmı lordun hesabına emek verme zorunluluğundan kurtulmuşlardı; para rantı egemendi ve toprak sahiplerine ödenen toplam rantın miktarı düşmüştü. Kısacası toprak sahiplerinin köylüler üzerindeki denetimi zayıflamıştı. Bir an için bu yeni gelişmelerle artmış olan pazar üretimi arasındaki gerçek ilişkiyi unutup, bunların toplumun niteliğinin temel değişiminde ne kadar derin bir rol oynamış olduklarına bakalım. Büyük malikaneler ya yokolma ya da küçülme eğilimi göstermişlerdi, ama bunlar zaten hiç bir zaman ekili alanın küçük bir parçasından fazlasını oluşturmamışlardı. Ve üzerlerinde kullanılan tekniklerle, köylülerin kendi bölgelerinde kullandıkları teknikler belirgin olarak farklılaşmamıştı. Küçük ölçekli köylü üretimi tıpkı eskisi gibi devam ediyordu. 14. yüzyıldan itibaren bir kısım zengin köylünün ve toplumsal hiyerarşide biraz daha yüksekte olan daha az soylu kişilerin geniş ölçekli çiftçiliğe başlamış oldukları doğrudur. Her ikisinin de belli bir miktar ücretli emeğe ihtiyaçları vardı, ancak bu miktar eski sistemi değiştirmeye yetecek ölçüde değildi. Dahası, daha sonraki olayların ışığında toprak sahibiyle tüccarların para rantının ödenmesine dayalı ilişkisi, ortaçağ tarımının çöküşünde önemli bir geçiş süreci gibi gözükse de; feodalizmin ana özellikleri korunuyordu. Toprak sahipleri hala daha köylülerden ekonomik olmayan tüketim[15] yoluyla da

15. Ücretli, yaşamak için kapitaliste çalışmak zorundadır; üzerindeki baskı ekonomiktir. Kendi üretim araçlarına sahip olan feodal köylü, rantını toprak sahibine devretmeye razı olması için, anlık ya da nihai zorbalık

rant almaya devam ediyorlardı. Köylüler, lordlarına halâ daha öncekilerle aynı yasal ve askeri zorunluluklar altında (her ne kadar devlet mekanizmasının gelişimi bunları daha verimli kılmışsa da) artı-değerlerinin bir kısmını veriyorlardı. Artı-değerin köylü tarafından doğrudan emek ya da mal yoluyla değil, parayla veriliyor olması olgusu, *henüz* sınıf ilişkilerini değiştirmiyordu.

Küçük çaplı üretim ekonomisi de işliyordu. Köylerdeki dağınık zanaatçıların etkinliklerine büyük sayıların ya da atölyelerin kentlerde yoğunlaşıp loncalarda örgütlenen üretici çabasının katılması büyük bir değişiklikti. 12. ve 13. yüzyıllardaki genel ekonomik yayılmanın bir parçasını da bu oluşturuyordu. İhracat için üreten belli merkezlerde, özellikle tekstilde, zengin tüccar grupları üretim sürecinin her iki ucunu da, hem hammadde sağlamayı, hem de bitmiş ürünü pazarlamayı ellerinde tutuyorlardı. Bunu yaparken zanaatçının bağımsızlığını ortadan kaldırıyorlardı, ne var ki Dovai, Ghent ya da Floransa'nın büyük tüccarları, üretimi devrimcileştirmediler. Hazırlık ve bitirme süreçlerinin bir anlamda merkezileştirilmesi gerçekleştirildiyse de, imalat etkinliğinin daha büyük bir kısmı usta zanaatçının aile işliklerinde yapılıyordu. Dahası hem Flaman, hem de İtalyan kumaş merkezlerinde belli bir ölçüde proleter emek gücü mevcutduysa da, bunlar normal olarak tüccarların merkezi ambarlarında, dört ya da beşten fazla gruplar halinde yoğunlaşmamışlardı. Genellikle yanında çalıştıkları usta zanaatçı tarafından zanaatçı atölyelerinde çalıştırılıyorlardı.[16]

Belli açılardan, büyük tüccarlar gerçekte üretimin gelişimini geciktirdiler. Zanaatçının kendiliğinden pazar için üretmesinden korkuyorlardı. Bu nedenle üretim sürecinin değişik aşamalarındaki zanaatçıların danışıklı döğüşünü yasakladılar. Eğer dokuyucular ürünlerini dosdoğru çırpıcı

tehtidinin baskısını duymalıdır. Ortaçağ köylüsünün bireysel özgürlüğünün olmayışının nedeni budur.

16. Örgütlenmiş proleteryaya en yakın benzerlik gösteren Floransa Ciompi'siydi. Zayıflıkları, 1378 ayaklanmasından sonra kısa süreli politik iktidar devralma başarılarının, zanaatçı ve küçük tüccar müttefikleriyle bağları kesilir kesilmez çökmesiyle açığa çıkmıştır. Dahası, büyük burjuvazinin onları böylesine kolayca yalıtabilmesi de olgunlaşmamışlıklarının bir göstergesiydi.

ve boyacılara verirlerse, tüccar için, zanaatçılar arasından bir öğenin üretim sürecini içeriden denetlemesi riski gündeme gelir. 14. yüzyılda Flanders'de bu neredeyse gerçekleşiyordu. Eski tüccar-kumaşçı soylu kastının politik gücü kırıldığı zaman, Ghent gibi kentlerin dokuyucuları endüstrinin örgütlenmesini sağlayacak bir yatırımcı öge ortaya attılar, ne var ki politik taktikler, kır endüstrisinin yükselişi ve Flaman kumaş endüstrisinin çürüyüşü onları engelledi.[17] İşte bunu engellemek için Kuzey Avrupa ve İtalyada hammadde sağlayan tüccarlar her üretim sürecinin bitiminde ürünün ana depoya geri getirilip, ondan sonra zincirin diğer halkasındaki zanaatçıya geçmesi gerektiğinde ısrar ediyorlardı. Bu şekilde bir yandan zanaatçı tüccara bağımlı kalırken, üretimin geleneksel küçük ölçekli yöntemlerinde de hiç bir değişiklik mümkün olmuyordu.

Tıpkı tarımdaki gibi, endüstri ve finansda da değişim kadar gericilik sözkonusuydu. Tüccar sermayesinin büyük yoğunlaşması ve ayrıntılı kredi ve değişim mekanizmaları 13. ve 14. yüzyılların yeni bir özelliğiydi. Bunlar, Avrupa endüstriyel ihracatları, Batı Avrupayla Doğu arasındaki ticaretin dengesini koruduğu zaman ortaya çıktılar.[18] Bu gelişmenin insan acentaları, en güzel çiçekleri İtalyan bankacılar olan, o büyük tüccarlardı. Yine de uluslararası finansçılar olarak, görünümdeki güçlerine karşın, onlar da 11. ve 12. yüzyıllardaki ataları gibi kendilerini varolan toplumsal yapıya uyarladılar. Çıkarlarının banker, ödünç verici ve tüccar olarak her türden tüm mallarda farklılaşması onların hem politik hem de toplumsal olarak feodal yönetim çemberlerine daha fazla uyum göstermelerine neden oldu. Çünkü bu yöneticiler lüks mallar için onların ana pazarını; özel ve hükümet borçlarının da temel alıcılarını teşkil ediyorlardı.

Üretimin eski yöntem ve ilişkileri vurgulanmalıdır. Yine de 11. ve 15. yüzyıllar arasındaki ortaçağ Avrupa'sında çok büyük değişimler vardı. Bu değişimler olmaksızın sü-

17. Bkz. H. Van Werweke, «Currency Manipulations in the Middle Ages», **Transactions of the Royal Historical Society**, seri. 4, XXXI

18. Bkz. Marc Bloch, «Le probleme de l'or au Moyen-Age», **Annales d'Histoire Economique et Sociale**, 1933; M. Lombard «L'or musulman du VIIe au Xe siècle» **Annales**, 1947, No. 2; F. Braudel, «Monnaies et civilisations», a.g.e., 1946, s. 1

rekli gelişim mümkün olmazdı. Önemli olan nokta üretimin, nüfusun ve ticaretin 13. ve erken 14. yüzyıllardaki yaygınlaşmasına *karşın* eski toplumsal ve politik çerçevenin 17. ve 18. yüzyıllara kadar ortadan kalkmamak üzere süregitmesidir. Kuşkusuz hükümet biçimleri ve toplumsal ilişkiler ortaçağ boyunca büyük ölçüde değişim gösterdi. Ancak Avrupa devletleri feodal monarşilerin temsil ettiği bölgesel aristokrasiler tarafından ve onlar için yönetilmeye devam etti. Bu devletler tüccar ya da endüstriciler tarafından ya da onlar hesabına yönetilmiyorlardı. İşte bu yüzden kapitalizmin bütünlükle yayılmasının gerçekleşebilmesi için, burjuva devrimlerinin olması gerekti. Bizim endüstri ve tarımda eski yapının korunmuş olduğunu belirtmekteki ısrarımız, eski sınıfların devam eden egemenliğinin ekonomik temelini göstermek için olmuştur. Kapitalizmin 13. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş yayıldığına ilişkin görüşü eleştirmeksizin kabullenmenin, gerek kapitalizmin gerçek tarihi, gerekse bir önceki çağ hakkında yanlış anlamalara yol açmasının nedenlerinden biri de budur.

Yukarıda taslağı çıkartılan eleştiri çizgisinden, kapitalist kaynaklar üzerine değişik yönlenmiş bir araştırmanın gerekli olduğu ortaya çıkıyor. Bu, çeşitli uzmanların ticaret ,bankacılık ve endüstri üzerine yaptıkları büyük değer taşıyan çalışmaları küçümsemek anlamına gelmez. Vurguladığımız nokta, çağdaş tarihçilerin ele almadığı bir çok sorunun halâ yanıt beklediğidir.[19]

Hem kapitalizmin kronolojisi, hem de erken özellikleri sorununa yanıt bulmak için iki ana başlık altında bir yaklaşım getirilebilir. Önce, *daha önce egemen olan* yöntem ve üretim ilişkilerinin kronolojisi sağlanmalı ve daha iyi bilinen ticaretin büyümesi kronolojisiyle ilişkileri bulunmalıdır. İkincisi, toplumun ekonomik, toplumsal ve politik yönlerinin iç ilişkileri incelenmelidir. Özelde insan yaşamının bu çeşitli yönlerinin gelişimindeki eşitsizliğin önemi ve nedenleri halâ araştırma gerektiriyor.

19. Doehaerd'in yukarıda sözü geçen hayranlık verici yapıtında «qui constituent l'ossature de la vie economique internationale et locale de tous le temps» olgusu olarak neyi gördüğü oldukça ilginç. Bunlar; s. 142'de belirtilmiştir. Üretim sorunlarının, ekonomik yaşam sorunlarının içine girmeyişi ilgi çekicidir.

Eğer ilk olarak üretim tekniği ve ilişkilerine dikkat edersek, feodal toplumun sonu ve kapitalist toplumun başlangıcı üzerine en doğru öngörüyü elde edebiliriz. Doğal olarak ortaçağın ticari yaygınlaşması, üretim tarzındaki değişim üzerine bulgularla yakın bir ilinti içinde, incelenmelidir. Ancak yalnız ticaretin tarihi bize, feodalizmin tipik ilişkilerinin nasıl ve ne zaman kapitalizminkilerle yer değiştirdiğini, köylü tarımı ve zanaatçı endüstrisinin nasıl büyük sermaye yoğunlaşmaları ve ücretli emekle yer değiştirdiğini, rant kârının nasıl işçinin bitmiş ürüne verdiği değerden kazanılan kârla yer değiştirdiğini anlatmaya yetmez.

Politik koşullara daha çok dikkat etmek gerek. Politik yapı ve politik hareketler son tahlilde üretime dayalı toplumsal ilişkilerden kaynaklanır, ancak ekonomik ve politik değişimler yan yana gelişmezler. Eşitsiz olarak gelişmelerine karşın, içsel olarak bağıntılıdırlar. Politik güç halâ feodal aristokrasinin ellerindeyken kapitalist *toplum*dan söz etmek mümkün değildir. Toplumun politik ve yasal üstyapısı halâ kapitalist ekonomik koşullar tarafından belirleniyorsa kapitalizm-öncesi sistemden sözetmek pek akıllıca olmaz. Ekonomik temeli çürümekte olan bir yönetici sınıfın ellerinde de olsa, politik güç hâla daha yeni ekonomik ve toplumsal biçimlerin gelişmesini geciktirebilir. Tudor ve Stuart'ların yönetimindeki İngiltere'nin ve 19. yüzyılda orta ve doğu Avrupa'nın tarihi bu noktayı aydınlatan örneklerdir.

Araştırmacı tarihçinin ilgisini bekleyenler ne tür sorunlardır? Kapitalist üretimin büyüyüşü yalnızca meta üretiminin düzeyi tahmin edilerek ölçülemez. Teknik gelişmeler, toplam üretimin hacmindeki artış ve emeğin üretime uygulanış şekli de araştırılmalıdır. Bu sorunlar tarımda da, ziraatta da ortaktır, hatta kapitalizmin kaynakları araştırılırken ilginin temelde endüstri üzerine yoğunlaştırılması gerektiği düşünülmemelidir. 1640'daki devrime kadar süren İngiliz tarihi, eğer kapitalizmin tarımdaki gelişimini belirtmeksizin anlatılırsa, ancak yarım doğru olur.

Teknik sorunlar, yalnızca teknik evrimin sorunları olarak ele alınmamalıdır. Önemli olan bunların ekonomik ve toplumsal etkileridir. Sermayenin birikimi ve yatırımına engel olan temel şeylerden biri, tarım ve endüstrideki biçim-

lerin küçük ölçekli olmasıydı. O halde kapitalist kaynakları inceleyen araştırmacı için ana sorunlardan biri, kırsal kesimin zengin ögelerinin —büyük köylüler ve daha küçük orta sınıfın— 14. yüzyılın sonları ve 15. yüzyılda elinde tuttuğu daha büyük çiftliklerin sayısı, büyüklüğü ve işleyiş yöntemlerini bulmaktır. Şu anda böyle çiftlik birimleri hakkında tek bildiğimiz bunların 13. yüzyılın geleneksel ortalama köylü topraklarından epey büyük olduğu, ekilebilir alanların 100 dönümden fazla olduğu, yapılarının heterojen olup, çiftçinin aileden gelen mülkünü ve diğer köylülerin hakkını kaybettikleri mülklerin bazı parçalarını, elden çıkartılan malikaneleri içerdikleri ve işlenmek için emek kiralamak durumunda kalmış olmaları gerektiğidir. Bunların kronolojisi ve yün üretimi için koyun çiftçiliğine dönüşün ufukları hakkında daha çok bilgiye ihtiyacımız vardır. 15. yüzyılın ortalarında İngiltere'nin, 14. yüzyılın başlarından daha az yün üretmekte olması muhtemeldir.[20] Yine de İngiltere'nin mısır tarlaları yerine koyun çiftlikleriyle... kaplı olduğu[21] üzerine bir çok gayriresmi yazı bulunmuştur.

Çiftliklerin büyüklüğü ve çiftçilik türleri üzerine sorunlar hemen, geç orta çağlardaki tarımsal emek gücü sorusunu ortaya çıkartıyor. 14. yüzyılın ortalarından sonra kırsal kesimde ücretli emekçilerin sayısında orantısal bir artış mı, düşüş mü vardı? Son makalesinden birinde Prof. Postan[22], bu dönem boyunca ücretli emeğin öneminin arttığı yolundaki genel görüşe karşı çıkmıştı. Artan gerçek ücret kayıtlarından Postan, nüfusun diğer kesimlerine oranla, ücretli işçilerin sayısında bir düşüş olduğu sonucunu çıkartıyor. Topraksız emekçiler ve küçük mülk sahiplerinin, Kara Ölüm'den sonra salgın kurbanlarının boşalttığı mülklere taşındığına inanıyor. Ancak villein, yeoman ve daha az soylu olanların oluşturduğu yüksek katmanın genişlemiş toprakları için emeği kim sağlıyordu? Gerçi 14. ve 15. yüzyıl rantları ve yapılan araştırmalara, küçük mülk sahipleri sınıfının diğer köylü gruplarına oranla ortadan kalkmış ol-

20. E. Power, **Medieval English Wool Trade**, s. 37'de 15. yüzyıl üretimi tahminleri.

21. E. Lipson, **History of the English Woollen and Worsted Industries**, 1921, s. 16

22. «Some Economic Evidence of Declining Population in the Later Middle Ages» **Ecinomic History Review**, Seri 2, II, 3

duğunu gösterseler de, bu tip bir kanıt, tamamen topraksızların sayısını kestirebilmek için kullanılamaz. Bu konudaki en iyi İngiliz kanıtı tamamen güvenilir değildir. Bahsettiğim kanıt, 1381'deki Poll Vergi Raporu... Daha önceki raporların tersine, burada bütün vergilendirilmiş personelin konumları veriliyor. Listeler çok eksik, çünkü vergi tahakkuk memurları kitle halinde baştan savma bir tutum içindeydiler.[23]

Ancak saklanan ve sayılmayanlar, kuşkusuz evleri ve mülkleri saklayamayacak durumda olanlardan çok, topraksızlardı. Bu yüzden raporlar ücretli işçilerin sayısını abartmaktan çok, küçültmüş olabilirler. Bu incelediğimiz türden raporlar şaşırtıcı derecede yüksek bir oranda ücretli işçi gösteriyorlar; ama kesin bir sonuca ulaşmadan önce, raporların daha derinlemesine incelenmesi gerekir.[24]

Geç orta çağlardaki ücretli emeğin tahmini, kapitalist toplumsal ilişkilerin izini belirtmekten de öteye geçer. Artı olarak, pazar için üretimin de kanıtını oluşturur. Köylüler topraksızlaşınca, yalnız emekçi olmakla kalmadılar. Daha önce pazarda satılmayan maddeleri pazardan almak zorunda olan, geliri tümüyle ücret biçiminde (hepsi değilse de çoğu para) bulunan tüketiciler haline geldiler.[25] Erken zamanlardaki ev pazarının niceliksel önemini ölçmek o kadar zordur ki, uluslararası ticaret (ki gümrük ve geçiş vergisi biçiminde çok daha iyi kanıtları bulunur) görüşlerimizi pazar için üretimin iç talebi yeterince değerlendirmeden gözardı etmeye yönlendirir.[26] Dahası ev pazarı için meta üretiminin bütün olarak üretim sistemiyle ilişkisindeki önemi kestirebilmek için, dolaysız kullanım ve pazar için üretilen malların görece miktarlarının bir tahminini yapmaya çalış-

23. Bkz. C. Oman, **The Great Revolt of 1381.**

24. Örn. iki Leicestershire yüzdesinde, vergi veren nüfusun % 28'i pazar kentleri ve köylerdeki zanaatçılar hariç, ücretli işçilerdi. Burada 19. yüzyıl Rusya'sıyla karşılaştırma yapmak yararlı olacak. Ücretlerdeki artış, yalnızca emek azlığına değil, küçük mülk sahiplerinin rastlantısal ücretli emeğiyle karşılaştırıldığında ortaya çıkan saf ücretli-emekteki artışa da bağımlıdır, ilk kesimin ücretlerinin bir kısmı küçük mülkleri tarafından oluşturulduğu için para ödemeleri düşük tutulabilir, oysa saf ücretli emekçilerinki tutulamaz.

25. Bkz. Marx, **Capital, I, XXIV, 5**; Lenin, **Selected Works, I, 223-5**

26. 15. yüzyıl Polonyası'na ilişkin yorumları, M. Malowist'in **IXe Congrès des Sciences Historiques, Rapports'uyla (s. 314) karşılaştırınız.**

mak önerilebilir. İngiliz tarihinin bölgesel farklılıkları üzerine bu güne kadar bildiklerimize eklenecek yararlı bir nokta, değişik bölgelerdeki köylü ürünü toplamının ne kadarının üretici tarafından tüketildiğini, ne kadarının pazara gittiğini ve ne kadarının rant ödendiği zaman sarfetmek üzere kaldığının araştırılması olabilir.

Bu değerlendirmelerden bazıları endüstri için de geçerlidir. Burada da üretici birimin büyüklüğü ve niteliği büyük önem taşır. Üretimin zanaatçı aile birimini temelinde örgütlenmesinin süregitmesi, kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesini engelledi. Ancak yalnızca bu etkene dayanarak kapitalizme giden yolun uzunluğunu hesaplamak yetersiz olacaktır. Kapitalizmin endüstrideki en erken dönemlerinin sorunlarına yaklaşmanın en verimli yollarından biri, ortaçağ Flanders ve Merkez İtalya'sındaki kumaş imalathanelerinin tarihiyle 16. ve 17. yüzyıllarda İngiltere'dekileri karşılaştırmaktır.[27] 13. yüzyıl sonu ve 14. yüzyıl başlarında Flaman ve İtalyan kentlerinde sermaye ve emeğin yoğunlaşması, hammadde arzının örgütlenmesi ve bitmiş ürünün kapitalistler tarafından satılması öyleydi ki, insan buradaki toplumların kapitalist üretim tarzının sınırlarında olduğunu söyleyebilirdi. Buna karşın modern kapitalizm ilk etkisini İngiliz tekstil endüstrisinden aldı ve doğrudan ana ortaçağ merkezlerinden intikal etmedi. Temelleri geleneksel kentsel merkezlerden kaçan, kırsal iç endüstri tarafından atıldı. Kuşkusuz lonca kısıtlamalarının, ağırlık merkezinin kentten kıra kaymasının nedenlerinden biri olduğunu biliyoruz; ama bu sorunun pek çok yönünden yalnızca bir tanesi.

Ortaçağ Flanders ya da İtalya'sının kapitalist üretim tarzını geliştirmekteki başarısızlığını incelerken, dikkat edilecek temel noktalardan biri, bunun en geniş ölçüde ele alınmayı yalnızca mümkün kılmakla kalmayıp, gerektirmesidir. Sorun yalnızca teknik ve ekonomik etkenlere dar anlamda yoğunlaşarak çözülemez, çünkü toplumsal ve politik gelişmeler de çok önemliydi. Douai'nin Boinebroke'ları ve Floransa'nın Bardi ve Acciaiuoli'si 17. yüzyıldaki İngiliz girişimcilerinden ne kadar farklıydı! Bu daha erken kapitalistlerin ticari ilgi alanları uzmanlaşmamıştı, önde giden

27. Her ikisi için de birçok ikinci dereceden iyi yapıt vardır.

feodalcilerle yakın parasal ilişkileri vardı; Avrupa feodalizminin politik ve toplumsal ilişkileriyle o kadar kaynaşmışlardı ki, onların önderliğinde toplumun yeni bir biçimine geçiş beklenemezdi. Flanders'da 14. yüzyıl başlarında kentli zanaatçı ve köylülere karşı, Fransız kralı ve feodal soylulukla aynı safta yer aldılar. 14. yüzyıl Floransa'sında burjuva devriminin en az kahramanvari yönleriyle klasik örüntüsü, geleceğin bir görüntüsü olarak bekleniyordu —işçi ve zanaatçılardan korktuğu için burjuvazi, yenilmiş feodal düşmanlarıyla yardımlaşıyor ve böylece bir sınıf olarak kendi geleceğini mahvediyordu.[28]

Marx'ın terimlerini kullanırsak, feodal toplumun "kararlılığı ve iç eklemlenişi", bu politik ve ekonomik kriz döneminde bile, yeni bir üretim tarzının yerleşmesini engelleyecek kadar yeterliydi. Ancak bunun tam tamına nasıl ve neden olduğu daha derin inceleme gerektiren bir sorun.

Sermaye, ücretli emek ve üretim biçimlerini yalnızca ekonomik yönleriyle incelemek yeterli değildir. İnsan kendi tarihini kendisi yaptığına göre, tarihçi çeşitli sınıfların politik ve toplumsal bilinçliliklerinin kapitalist gelişmenin temposunu hızlandırmakta ve yavaşlatmakta nasıl bir rol oynadığını da bilmelidir. Bu bilinç, bu sınıfların ekonomi etkinliklerinin dolaysız bir yansısı olduğu için, tarihçi kendisini hukuk, politika, sanat ve dinle ilgilenmekten alamaz. Ne feodalizm, ne de kapitalizm yalnızca ekonomi tarihinde, birer dönem olarak anlaşılabilir. Toplum ve hareketleri bütünlüklerinin içinde incelenmelidir, yoksa toplumun ekonomik temelleriyle, görüşleri ve kurumları arasındaki eşitsiz gelişimlerin ve çelişkilerin önemi yeterince değerlendirilemez. Bu önemi değerlendirmekteki bir hata, yalnızca kapitalist üretim tarzının büyüyüşü ve sonuçtaki zaferinin anlaşılmasına değil, bütün insanlık gelişiminin temel itici gücünün öngörülmesine de, ölümcül bir darbe vurur.

28. Bkz. F. Antal'ın **Florentine Painting and Its Social Background**'unun ilk iki bölümü ve N. Rodolico'nun **I Ciompi**'si.

FEODALİZMDEN KAPİTALİZME

Eric Hobsbawn

Marx'ın *"Politik Ekonomi'nin Eleştirisi"*nin önsözünde saymış olduğu çeşitli tarihsel gelişme aşamaları —"Asya tipi, antik, feodal ve modern burjuva" üretim tarzları— içinden, feodal ve kapitalist ciddi bir sorgulamaya tabi tutulmadan kabul edilmiş; diğer ikisininse varlığı ya da evrenselliği ya sorgulanmış, ya da yadsınmıştır.

Öte yandan feodalizmden kapitalizme geçiş sorunu, belki de dünya tarihinin aşamalaştırılmasıyla ilgili diğer Marksist tartışmaların hepsinden daha geniş bir tartışmaya yol açmıştır. Böylece 1950'lerde bu nokta üzerinde Paul Sweezy, Maurice Dobb, H. K. Takahashi, Christopher Hill ve Rodney Hilton'un yer aldığı (daha sonra Georges Lefebvre, A. Soboul ve Giuliano Procacci'nin katıldıkları)[1] iyi bilinen uluslararası tartışma gelişti. Aynı onyıl içinde Sovyetler Birliği'nde de "feodalizmin temel yasası" yani tıpkı Marx'ın çözümlemesine göre tarihsel sermaye birikimi eğiliminin kapitalizmi sonuna götürüşü gibi feodalizmi yerini *zorunlu olarak* kapitalizme bırakmaya yöneten mekanizma üzerine canlı ama neticesiz bir tartışma yürüyordu.[2] Özellikle Asya ülkelerinde de, maalesef benim haberinde olmadığım, başka tartışmaların da bulunduğu kuşku götürmez.

Bu notun amacı feodalizmdon kapitalizme geçişin uyandırdığı soruya bir yanıt daha getirmek değil, bu soruyu *Marxism Today*'in yeniden açmış olduğu toplumsal gelişmenin aşamaları üzerine daha genel tartışmanın içine oturtmaktır. Bu da en iyi şekilde belki tartışmaya bir kaç önerme getirerek yapılabilir.

1. Bu kitapta.
2. Bildiğim kadarıyla bu tartışma, İngilizce'ye aktarılmamıştır ve O. Kousinen'in derlediği **Fundamentals of Marxism-Leninism**'de de yansıtılmamıştır.

1) İlk önerme feodalizmin evrenselliği üzerinedir. Joan Simon'in *Marxism Today*'in Haziran 1962 sayısında belirtmiş olduğu gibi, konu üzerine derginin ve Komünist Parti Tarih Grubu'nun örgütlemiş oldukları tartışmayı özetlersek, son yıllarda Marksist tartışmanın genel akışı "feodalizm"in ufuklarını daha önce ilkel-komünal, Asya tipi vs. olarak sınıflanmış toplumsal biçimleri içerecek şekilde genişletme eğiliminde olmuştur.

"Uygulamada bu, 'feodalizm'in bir tür miras alınmış kalıntı olarak şimdi geniş bir alana yayıldığı —ilkel toplumlardan, kimi toplumlarda bu yüzyıllarda gerçekleşmiş olan kapitalizmin zaferine ve Çin'den Batı Afrika'ya hatta Meksika'ya kadar— anlamına gelir." (*Marxism Today*, 1962, 184)

"Feodalizm"in bugün kabul edilen geniş boyutlarının doğru olduğuna katılmaksızın da, onun son derece yayılmış bir toplumsal oluşum olduğu açıktır. Feodalizmin kesin biçiminin kayda değer şekilde farklılaştığı doğrudur. Tamamen gelişmiş Avrupa uyarlamasına en yakın paralel, kuşkusuz Japonya'da bulunabilir —benzerlikler çarpıcıdır— öte yandan diğer alanlarda paralellikler daha az yakındır, hatta bazılarında feodal öğeler, epey farklı kurulmuş bir toplumun ancak bir parçasını oluştururlar.

2) Şimdi, bu koşullar altında feodalizmin kapitalizme geçiş için *evrensel* bir eğilim gösterdiğinden söz edip edemeyeceğimiz epey şüphe götürür. Aslında bu eğilimi yalnızca dünyanın bir tek bölgesinde, Batı Avrupa'da ve Akdeniz bölgesinin bir kısmında gösterdi. Diğer bazı bölgelerde de (örneğin Japonya ve Hindistan'ın bazı kısımları) böyle bir evrimin, eğer tarihsel gelişmeleri batı kapitalizmi ve emperyalist güçlerin istilalarıyla engellenmiş olmasaydı, tümüyle iç güçler yoluyla sonunda tamamlanmış olup olmayacağı tartışılabilir. Aynı zamanda, bu bölgelerde kapitalizm eğilimlerinin ne kadar ileri gitmiş olabileceğini de tartışabiliriz. (Japonya'nın durumunda ilk sorunun yanıtı "evet" ve ikincisininki "epey ileri" olacaktır, ancak bu konu üzerine uzman olmayan bir kişi görüşünü belirtirken tereddüt payı bırakmalıdır.) Böyle bir gelişme eğiliminin her yerde olduğu, ancak bazı yerlerde ivmesinin farkedilemeyecek kadar yavaş olduğu da öne sürülebilir. Açıktır ki hiçbir Marksist, Avrupa'daki ekonomik gelişmeyi yaratan güçle-

rin heryerde hüküm sürdüğünü, ancak değişik toplumsal ve tarihsel koşullarda her zaman aynı sonucu vermediğini yadsımayacaktır. Ancak feodalizmden geçişin, dünya çapında son derece eşitsiz bir gelişme gösterdiği olgusu da gözardı edilemez. Kapitalizmin zaferi, bütünlüklü olarak dünyanın bir ve yalnızca bir tek bölgesinde gerçekleşti; bu bölge de dönüp geri kalan kısımları dönüştürdü. Bu nedenle ilk olarak bu geçişin niçin başka bir bölgede değil de, Akdeniz-Avrupa bölgesinde gerçekleştiğinin özel nedenlerini açıklamak zorundayız.

3) Bu, sorunun tümüyle Avrupa açısından çözüleceği anlamına gelmez. Tam tersine, çeşitli canalıcı aşamalarda Avrupa ile dünyanın diğer bölgeleri arasındaki ilişkilerin belirleyici olmuş olduğu açıktır. Geniş anlamda Avrupa, tarihin büyük bir bölümünde, Doğu'da Çin'den, Güney Asya yoluyla Yakın ve Orta Doğu'ya kadar uzanan uygarlık alanının en batı sınırındaki barbarlık bölgesiydi. (Japonya da uygarlık merkezlerine çok daha yakın olmasına karşın aynı bölgenin doğusunda benzer bir marjinal konumdadır.) Avrupa tarihinin başlangıcında (Gordon Childe'ın göstermiş olduğu gibi) Yakın Doğu'yla girilen ekonomik ilişkiler önemliydi. Bu Avrupa feodal tarihi için de doğrudur; burada da (çok daha gelişkin olmakla beraber) yeni barbar ekonomisi kendisini antik Elen-Roma İmparatorlukları'nın yıkıntıları üzerine inşa etti ve en gelişkin merkezleri, Doğu-Batı ticaretinin akış yolunun son durakları olan Akdeniz üzerinde (İtalya, Ren ovası) kuruldu. Aynı durum Avrupa kapitalizminin başlangıcında, Amerika-Asya, Afrika ve Doğu Avrupa'nın bazı kısımlarının istila edilmesi ve kolonisel sömürüye uğratılmasının bu bölgede sermayenin ilkel birikimini ve sonuçtaki zaferini olası kılmasında, daha da açıktır.

4) Bu bölge de Akdeniz, orta ve batı Avrupa'nın bazı kısımlarını (ama hiç bir anlamda hepsini değil) kapsar.

Temel olarak 1939'dan itibaren süren arkeolojik ve tarihsel çalışmalar sayesinde, artık bu bölgenin ekonomik gelişiminin ana aşamalarını kurabilecek durumdayız. Bunlar:

A) Batı-Roma İmparatorluğu'nun yıkılışını takiben, feodal ekonominin yavaş evrimini ve belki de MS 10. yüz-

yıldaki ekonomik durgunluğu içeren gerileme dönemi ("Karanlık Çağlar").

B) Feodalizmin doruğunu biçimlendiren, MS 1000'den, 14. yüzyılın başlarına kadar süren son derece yaygın ve hızlı ekonomik gelişme dönemi ("yüksek orta çağlar"). Bu dönemde; nufüsta, tarımsal ve imalat üretimi ile ticarette belirgin bir artış, kentlerin örtük rekabeti, kültürün müthiş patlayışı ve batı feodal ekonomisinin Müslümanlara karşı giriştiği "haçlı seferleri", göçler, kolonileştirme ve diğer ülkelerde ticaret limanları kuruluşu biçiminde çarpıcı gelişmeler görüldü.

C) 14. ve 15. yüzyıllarda, büyük ölçekli feodal tarım, imalat ve uluslararası ticaretin çöküşü; nüfus azalması; toplumsal devrim girişimi ve ideolojik krizle damgalanan, önemli bir "feodal kriz".

D) 15. yüzyıl ortalarından 17. yüzyıl ortalarına kadar, ilk defa feodal toplumun üstyapısı ve temelinde kırılma işaretleri gösteren (reformasyon, Hollanda'da burjuva devriminin öğeleri) ve Avrupalı tüccar ve fatihlerin Amerika ve Hint Okyanusuna ilk açık girişleriyle damgalanan, bir yayılmanın yenilenmesi dönemi. Bu, Marx'ın kapitalist çağın başlangıcı olarak işaretlediği dönemdir. (*Kapital* I, Dona Torr der., s. 739)

E) Diğer bir kriz, yerleşme ya da gerileme dönemi, "17. yüzyıl krizi", burjuva toplumunun ilk açık patlayışı olan İngiliz Devrimi ile çakışır. Bu dönemi, tazelenmiş ve artarak genelleşen ekonomik yayılma dönemi izler.

F) Kapitalist toplumun hepsi de 18. yüzyılın son 15 yılında gerçekleşen, hemen hemen eş zamanlı İngiltere'deki Endüstri Devrimi, Amerikan ve Fransız Devrimleri ile gerçekleşen kesin zaferi.

Doğu Avrupa'nın ekonomik gelişimiyse biraz daha değişiktir. Kabaca A) ve B) dönemleriyle karşılaştırmak mümkünse de, Asya halklarının (Moğollar, Türkler) geniş bölgeleri istila etmesiyle bir kesinti görülür. D) ve E) dönemlerinde ise bölgedeki bazı kısımlar, gelişen batı kapitalizmi bölgelerine yarı-koloni olarak bağımlı kılınır ve yeniden feodalleşme sürecine girerler.

5) O halde feodalizmden kapitalizme geçiş, uzun ve hiçbir anlamda tekdüze olmayan bir süreçtir. En az beş

ya da altı evre içerir. Bu geçiş üzerine tartışmalar; genellikte feodalizmin çöküşünün ilk açık işaretleri (C dönemi, 14. yüzyıldaki feodal kriz)[3] ile, 18. yüzyıl sonlarında kapitalizmin kesin zaferi arasındaki yüzyılların özelliği üstüne dönüyor. Bu aşamaların hepsi güçlü kapitalist gelişme öğeleri içeriyorlar — örneğin B) döneminde İtalyan ve Flaman tekstil imalatçılarının, feodal kriz sırasında çöken, çarpıcı yükselişleri. Öte yandan, kimse, kapitalizmin 16. yüzyıldan önce hüküm sürdüğünü ya da feodalizmin 18. yüzyıl sonlarından sonra sürdüğünü ciddi bir şekilde iddia etmiyor. Ne var ki 1800'den önceki 1000 yıl içinde ekonomik evrimin, sürekli aynı yönde ilerlemiş olduğu düşünülemez. Ne her yerde, ne de aynı zamanda. Kendi alanında önderlik ettikten sonra geride kalan bölgeler vardır (örneğin İtalya). Devrimlerinin yönünü bir zaman için değiştiren bölgeler vardır. Bu da yine tekdüze bir biçimde olmamıştır. Her ana krizde daha önce "önder" olan ülkeler geriye düşmüş ve yerlerini İngiltere gibi, daha önce geri olan fakat potansiyel olarak daha ilerici ülkeler almıştır. Ancak her aşamanın, hatta ekonomik gerileme dönemi gibi gözükenlerin bile, kendi açılarından kapitalizmin zaferini *yaklaştırdıklarından* şüphe edilemez.

6) Eğer durum böyleyse, feodal toplumun bu özel biçiminde, onu her zaman kapitalizmin zaferine doğru iten temel bir iç çelişkinin bulunması mümkündür. Bu çelişkinin doğası henüz tatminkar bir biçimde açıklanmamıştır. Öte yandan, böyle bir gelişmeye direnen güçlerin varlığı da, daha zayıf da olsalar gözardı edilemez. Çünkü feodalizmden kapitalizme geçiş, feodalizm içindeki kapitalist öğelerin feodal kabuğu patlatıncaya kadar güçlenmesiyle açıklanabilecek kadar basit bir süreç değildir. Feodal krizin, (14 ve muhtemelen 17. yüzyıllarda olduğu gibi) *aynı zamanda* burjuva gelişmesinin en ileri parçalarını da içinde taşıdığı ve bu nedenle görünürde bir gerileme ürettiği olgusuna sık sık rastlanır. İlerleme ise kuşkusuz devam eder ya da baş-

3. Kriz, ilk kez 1930'larda ciddi anlamda ilgi çekti. Buna ilişkin Marksist tartışmalar M. Dobb'un **Studres in the Development of Capitalism**'inde (1946); R.H. Hilton'un **Annales**'inde E.S.C., 1951, 23-50 (Fransızca). F. Graus'un **The first crisis of feudalism**'inde (Almanca ve çek dilinde, 1953-1955); M. Malowist'in (Lehçe, 1953, 1954) ve E.A. Kosminsky'nin «Feudal rent in England»ında **Past and Present**, 7, 1955) bulunabilir.

ka bir yerde, örneğin İngiltere'de olduğu gibi, daha geri bölgelerde sürer. Ancak (örneğin) 14. yüzyıl krizinin ilginç yanı, yalnızca büyük ölçekli feodal malikane ziraatinin çöküşü değil; kapitalist işverenleri, proleter ücretli işçileri ve neredeyse endüstrileşmenin kıyılarına gelmiş olan örgütlenmesiyle, İtalyan ve Flaman tekstil endüstrilerinin çöküşüdür. İngiltere ilerler; oysa çok daha büyük olan İtalya ve Flanders hiç düzelemezler ve toplam endüstriyel üretimleri zaman içinde yok olur. Doğal olarak kapitalizmin gücünün yükseldiği, ama zaman zaman feodal kabuğu patlatıp çıkamadığı; hatta bazen feodal krizle bağıntılı olduğu böylesi bir **dönemi, dural** terimlerle tanımlamak oldukça güçtür. Feodalizmin ilk genel hızıyla, kapitalizmin çok daha sonraki sorgulanmayan zaferi arasındaki devre üzerine yapılan Marksist tartışmanın çoğunun tatminkar olmayan niteliği, bu zorluğu yansıtır.

7) Feodalizmin, kapitalizm tarafından yavaş yavaş ele geçirildiği tablosu, kapitalist gelişmenin "anavatanı" dışında ne kadar geçerlidir? Pek az ölçüde. 16. yüzyıldan sonra, belki de Hindistan'daki tekstil imalathanelerinin cesaretlendirici etkisiyle, dünya pazarının gelişiminin itici gücü sayesinde görece bir gelişmenin çeşitli izleri görülebilir. Ancak bunlar *karşıt* eğilim tarafından, yani Avrupa güçleriyle ilişkiye giren ve etkisi altındaki bölgeleri, batıya bağımlı ekonomiler ve koloniler haline getiren eğilim tarafından başlatılmışlardır. Aslında Amerika kıtasının büyük bölümleri Avrupa kapitalizminin ihtiyaçlarına hizmet edebilmek için köle ekonomilerine çevrilmiş ve Afrika'nın büyük bölümleri de köle ticareti yoluyla geri bırakılmıştı; aynı nedenlerle doğu Avrupa'nın geniş bölgeleri yeni-feodal ekonomilere döndürülmüştü. Hatta Avrupa kapitalizminin, yükselişinin, şurada burada ticari çiftçilik ve imalatın gelişimi için oluşturmuş olabileceği geçici ve hafif dürtü bile; koloni ve yarı-koloniler, ev üretimiyle rekabete giriştikleri anda veya hatta (Hindistan'daki gibi) İngiltere'den ithal edilenlere dayanmak yerine kendi pazarlarını kurmaya teşebbüs ettikleri anda kasıtlı endüstrisizleştirilmeleriyle, yarıda kesildi. Bu yüzden Avrupa kapitalizminin yükselişinin açık etkisi, eşitsiz gelişmeyi kuvvetlendirmek ve dünyayı daha da keskin iki bölgeye bölmek

oldu; "gelişmiş" ve "az gelişmiş" ülkeler ya da bir başka deyişle sömürenler ve sömürülenler. 18. yüzyıl sonlarında kapitalizmin zaferi bu gelişmeye mühür vurdu. Kapitalizm, bir yandan kuşkusuz her yerde ekonomik dönüşümün tarihsel koşullarını sağlarken; gerçekte kapitalist gelişmenin ilk çekirdeğine ya da yakın komşularına dahil olmayan ülkeler için, bu dönüşümü eskisinden de zor kıldı. Yalnızca 1917'deki Rus Devrimi dünya çapındaki bir gerçek ekonomik büyüme ve bütün halklar için dengeli gelişmenin yollarını ve yöntemlerini sağladı.

FEODALİZMDEN KAPİTALİZME

Maurice Dobb

Eric Hobsbawm'ın feodalizmin önemli değişik biçimlerini ele alış tarzına ve vardığı "feodalizmden kapitalizme geçiş, uzun ve hiçbir anlamda tekdüze olmayan bir süreçtir" sonucuna tümüyle katılıyorum. Doğru yanıtı ne olursa olsun, Hobsbawm "feodalizmin kapitalizme geçiş için *evrensel* bir eğilim gösterdiğinden söz edebilir miyiz?" sorusunu keskin bir biçimde yöneltmekte son derece haklı; çünkü aynı zamanda kapitalizmin İngiltere gibi en ileri ülkelerdeki gelişiminin, dünyanın diğer bölgelerindeki gelişimini engellediği ve bunun yalnızca emperyalizm çağında olmadığı düşüncesini de vurguluyor.

Yorum getirmek istediğim tek şey, Hobsbawm'ın değindiği ancak geliştirmediği bir nokta; feodal toplumdaki temel çelişki ve bunun burjuva üretim ilişkilerini yaratmakta oynadığı rol. Bu oldukça basit bir nokta ve yazarın atıfta bulunduğu 50'lerin başlarındaki *Science and Society* tartışmasını izlemiş olan herkese gayet tanıdık gelecektir. Ancak bunun can alıcı olduğuna inanıyorum ve bu yüzden sorunu yine gündeme getirdiğim için mazeret aramıyacağım. Eğer bu noktadan başlamazsak, Hobsbawm'ın katkısının uyandırdığı sorular üzerine açıklıkla düşünmeyi beceremeyiz kanısındayım.

Temel Çelişki

Eğer kendimize feodal üretim tarzının yarattığı temel çelişkinin ne olduğunu soracak olursak, bunun yanıtı bir teklir kanımca. Temelde feodalizmde üretim tarzı, küçük üretim tarzıydı —toprağa bağlı küçük üreticilerin üretimi ve onların üretim araçları. Temel toplumsal ilişki, feodal yönetici sınıf tarafından bu küçük üretim tarzının artı-de-

ğerinin alınması üzerine kuruluydu— çeşitli "ekonomi-üstü tüketim" yöntemleriyle kapatılmış bir sömürü ilişkisi... Bu artı-ürünün tam olarak alınış biçimi Marx'ın *Kapital*'in III. Cildinde belirtmiş olduğu gibi (emek rantı, ürün rantı ya da ayni rant ve "çözülen bir biçimi" de olsa halâ feodal rant sayılabilecek, para rantı) değişebiliyordu: "Bu öyle bir özgürlük yoksunluğudur ki" diye yazıyordu Marx, "zoraki emekçi olan serflikten, yalnızca haraç verme noktasına kadar ayrıştırılabilir". Dünyanın değişik yerlerinde feodalizmin değişen biçimleri üzerine pek az bilgim var; ancak Eric Hobsbawm'ın ansiklopedi bilgisiyle sözünü ettiği bu bilgilerin, genellikle artı-ürünün *zor-alım biçimlerindeki* değişiklik olarak ortaya çıktığını söylemekte haklı olacağıma inanıyorum. Bu yüzden Batı Avrupa'da emek rantı, lordun topraklarında doğrudan emek hizmetleri biçiminde, hiç olmazsa bazı yüzyıllarda baskındı[1] ("ikinci serflikten" sonra da Doğu Avrupa'da); ancak daha doğuda, Asya'da vergi (haraç) alma biçimindeki zoralımın baskın olduğu görülüyor. "Ödenmeyen artı-emeğin dolaysız üreticilerinden alınışının özgül ekonomik biçimi, yönetenlerle yönetilenler arasındaki ilişkiyi belirler."

Buradan hemen temel çelişkinin dolaysız üreticilerle, feodal hak ve feodal gücü kullanarak onların artı-emek zamanları ve artı-ürünlerini zorla alan feodal lordları arasında olduğu sonucu çıkıyor. Bu çelişki açık uzlaşmaz çelişkiye dönüştüğünde kendisini, köylü ayaklanmaları (bireysel ya da toplu, örneğin topraktan kaçış ya da yasa dışı eylem ve güçte örgütlenmek) biçiminde, Rodney Hilton'un 13. ve 14 yüzyıllarda İngiltere'de yaygın olduğunu gösterdiği gibi[2] ifade ediyor. Feodalizm altındaki canalıcı sınıf savaşımı, kentli burjuva öğelerin (tüccarların) feodal lorlarla doğrudan çarpışması değil, buydu. İlki kuşkusuz gerçekleşmiştir (bunun kanıtları, kent topluluklarının politik özerklik ve yerel pazarın denetimi için savaşımıdır). Ancak burjuva tüccarları tüccar ve aracı olarak kaldıkları

1. Feodalizmin yorumunda ve zamanlamasında yapılan yaygın bir yanlışlık, emek rantının (para rantına dönüşerek) gerilemesini, feodalizmin gerilemesiyle özdeş tutmaktır.

2. «1381'den önce İngiltere'deki köylü hareketleri», **Economic History Review**, 1949, İkinci Dizi, Cilt II, Sayı 2.

sürece, genellikle feodalizmin asalaklarıydılar ve onunla uyuşmaya eğilim gösteriyorlardı; bir çok durumda feodal aristokrasinin gerçek yandaşlarıydılar. Ne olursa olsun, savaşımlarının en azından çok daha sonraki bir aşamaya kadar, *ikincil* kalmış olduğuna inanıyorum.

Son olarak söylediğimde eğer haklıysam, o zaman feodal sömürünün çözülüşü ve gerileyişini açıklamak için dikkatimizi *küçük üreticiler arasındaki ayaklanmalara vermeliyiz.* "Pazarın genişlemesi" ve "para ekonomisinin yükselişi" gibi muğlak kavramlardan çok, buna; dahası Kuusinen cildinin vurguladığı (Par. s. 161-2) büyük kapitalist imalatçıların doğrudan tehditinden çok, buna...

Kapitalizmin Doğuşu

Peki küçük üreticilerin ayaklanmasıyla kapitalizmin doğuşu arasında nasıl bir ilişki vardır? Başarılı bile olsa feodalizme karşı köylü ayaklanması, burjuva üretim ilişkilerinin aynı andaki varoluşu anlamına gelmez. Diğer bir deyişle aralarındaki bağ doğrudan değil *dolaylıdır* ve bence feodalizmin çözülüşü ve dönüşmesinin, neden zaman içinde uzun bir süre aldığını ve sürecin bazen neden tıkandığını (E. Hobsbawm'ın belirttiği gibi İtalya'da; 13. ve 14. yüzyıllarda henüz en ilkel biçimde de olsa ilk burjuva ilişkilerinin tomurcuklarını vermiş olan Hollanda'da) açıklayan budur. "Feodalizmden kapitalizme geçişin feodalizm içindeki kapitalist öğelerin feodal kabuğu patlatıncaya kadar güçlenmesiyle açıklanabilecek kadar basit bir süreç (E.H.) olmadığı hem doğru, hem de vurgulamaya değer bir noktadır.

Benim görüşümce bağ burada. Küçük üreticiler, feodal sömürüden kısmi bağımsızlığı garantileyebildikleri sürece -belki de önce yalnızca hafifletmek (örneğin, emek rantından para rantına geçiş) yetecektir— artı-ürünün bazı öğelerini kendilerine saklayabiliyorlardı. Bu da ekimi geliştirme ve yeni topraklara yaymanın hem yolunu, hem de durtüsünü sağladı ve feodal kısıtlamalara karşı uzlaşmaz çelişkiyi *rastlantısal* olarak daha da derinleştirdi. Aynı zamanda *küçük üretim tarzının kendi içindeki sermaye biriliminin* temelini, dolayısıyla *küçük üretici ekonomisinde sınıf farklılaşması* sürecinin başlangıcını oluşturdu —bu

tanıdık süreç, çeşitli tarihlerde ve dünyanın çeşitli yerlerinde, bir yandan görece zengin çiftçilerin üst-tabakayı kurmasına (Rus geleneğinde *kulaklar)* öte yandan da yoksullaşmış köylülerin baskı altındaki tabakasının ortaya çıkması şeklinde gelişmiştir. Köydeki (ve benzer bir biçimde kent zanaatlarındaki) bu toplumsal kutuplaşma, ücretli-emekle üretimin ve dolayısıyla burjuva üretim ilişkilerinin yolu açtı.

Burjuva üretim ilişkilerinin, eski toplumun içinde tohum atışının yolu *budur.* Ancak bu süreç hemen olgunlaşmadı. Zaman aldı: İngiltere'de birkaç yüzyıl... Bu bağlamda kapitalizme geçiş ve tüccar sermayesinin rolü üzerine konuşurken; Marx'ın kapitalistlerin üretici safların içinden yükselişini, geçişin "gerçek devrimci yolu" olarak koyduğu hatırlanmalıdır. Burjuva üretim yöntemine kayış "tepeden" dayatıldığında, geçiş süreci yarı yolda kalmaya mahkumdur ve eski üretim tarzı değiştirileceği yerde korunur.[3]

Eşitsiz Gelişme

Benim ifade ettiğim gibi özet biçiminde ele alındığında bu, soyut ve şematik gözükebilir ya da en iyimser tahminle, aşırı basitleştirilmiş... Ancak inanıyorum ki Eric Hobsbawm'ın vurguladığı sürecin zaman-boyutundaki eşitsiz gelişme ve değişikliklerin açıklamasını ararken, belli etkenlere dikkat çekmek de yararlı olacaktır. İlk önce, köylü huzursuzluğunun şiddeti feodal zoralım *biçimden* etkilenebileceği gibi; köylü ayaklanmasının başarısı da, yeni toprakların kullanıma hazır olması ya da yeni kentlerin, köylüleri kırdan çekecek mıknatıslar ya da sığınaklar olarak varolmasından etkilenebilir ve feodal malikane topraklarında emek kıtlığı yaratabilir (kuşkusuz emek kıtlığı, 14. ve 15. yüzyıllardaki feodal krizin altında yatan nedendir). Daha da açık olan, feodal lordların askeri ve politik güçlerinin onların ayaklanmayı bastırma ve emek rezervlerini, eğer gerekirse yeni zoralımlar ve daha önce özgür olan serfleri köleleştirerek, yeniden doldurma yetilerini (Doğu Avrupa tepkisinde olduğu gibi) belirleyecektir. Yine feodal savaş-

3. Capital, 3. cilt, Bölüm XX, özellikle s. 393-5, Kerr der., Chicago.

ların sıklığı daha büyük bir feodal kâr ve dolayısıyla üreticiler üzerinden daha çok zoralımı gerektirip, çelişki ve ayaklanmayı yükseltici bir etken olabilir.

Küçük üretim tarzı içindeki burjuva ilişkilerinin doğuşuna gelince, bunun olanaklarının, kent ya da uluslararası ticaret yollarının temsil ettiği pazarların varlığıyla etkileneceği açıktır. Burada gayet uygun olarak pazar etkeni ve Pirenne'in Akdeniz ticaretindeki gibi olasılıklar devreye giriyorlar —ancak bunlar çok somuttur ve özellikle *küçük tarz içinde meta* üretimini canlandırmaya (yani pazar için üretim) yöneliktir; bu yüzden küçük üretim tarzı içindeki toplumsal farklılaşma sürecini etkiler. Kanımca toprağın bulunabilirliği erken aşamalarında üreticilerin ayaklanmalarını uyandırsa da, daha geç bir aşamada mülksüz ve/veya yoksullaşmış köylülere başka yere göç etme imkanını daha fazla vererek, burjuva ilişkilerinin büyümesini engellemeye yarayabilir. (16. yüzyıl İngilteresi'nde göçenler ve "dilenciler" genellikle ülkenin toprak parsellerinin daha kolay bulunabilen bir kesiminde mülk işgalcisi olarak son bulmuyorlar mıydı?).

Buna karşın, toprağa büyük bir nüfus oranının düşmesi, yoksullaşmış ve mülksüzleşmişlerin üzerinde ücretli iş bulmak için bir baskı oluşturacak ve ücretli emeği, *parvenu* kapitalist-işveren için daha bol (ve daha ucuz) kılacaktı.

Tüm bunların, sorularımızın yanıtını bulmak için bakmamız gereken bıktırıcı bir liste olduğunu öne sürmüyorum. Yalnızca, taslağını çıkartmış olduğum tipten bir yaklaşımın işaret ettiği açıklama *türünü* belirtmek için sözettim onlardan. Ancak feodal çözülme ve geçiş sürecinin *nasıl* çalıştığı üzerine açık bir tablomuz olmadığı sürece (bu tablo, daha çok olgu bulduğumuz ve kavradığımız zaman değişebilecek ya da açıklık kazanacak durumda olsa bile) Eric Hobsbawm'ın katkısının uyandırdığı türden sorulara açık ve doyurucu yanıtlar bulmaktan uzak kalacağımıza inanıyorum.

KAPİTALİZME GEÇİŞTE KENT VE KIR

John Merrington

Batı'da kapitalizme geçişin merkezinde kent-kır ilişkisinin olması ve daha temel olarak kentliliğin kapitalizm ve ilerleme ile eşitlenmesi, kapitalizmin kökenlerine ilişkin ilk kuramlarda —18. yüzyıl politik ekonomisinde— bile açıkça formüle edilmiştir. "Sivil toplum"un yeni ve devrimci "konjonktürel" tarihinin savunucuları için —Smith, Stewart, Ferguson, Millar— uygarlığın "ticari evre"sinde işbölümünün ve pazarın kökenleri, kent ve kırın ayrılmasında aranmalıdır. (İskoçya'daki yayla-ova ayrımı, ilk elden bir kanıt sağlar.) Kırsal-kentsel değişimin getirdiği üretim ve tüketim ayrışması, bu "devrimin" nedeniydi. Bu arada kırsal ekonominin kendine yeterliliği; "tüketimin bir ödül değil, bağımlılığın bedeli"[1] olduğu, toprak mülkiyetine dayanan, patriark otoritenin dural düzenliliğini kıran, kentsel tüketim ağı tarafından ortadan kaldırıldı. Bu devrim, öngörü ya da niyete dayalı olarak değil, yalnızca öz-çıkarların etkileşimiyle —kırsal soyluluk açısından "çocuksu gururun" hazzı, kentli tüccarlar açısından kazancın tadı— ya da bir başka deyişle, değişim yasasının (insanın "takas ve değişime gösterdiği doğal eğilim") özgür işleyişiyle ortaya çıkmış; pazar yerinde değişik çıkarların çarpışmasından *daha yüksek bir birlik* gerçekleştirmiştir. Pazarın ilerletici rolü böyle gerçekleşmiştir; kırdaki baskı bağlarını kırar, kırsal meta üreticileri için bağımsızlık sağlar ve birbiriyle çarpışan bölgesel fiefler yerine "düzenli hükümet" kurar. Pazar için üreten uzmanlaşmış üreticilerin arasındaki aynı iş bölümü, imalata uygulandığında verimliliği arttırır. Dahası, rantın tek artı-değer biçimi olduğu Fransa'daki fizyokratların tersine, tarımsal verimliliğin artışı, kent sermayesi-

1. Smith, **Wealth of Nations**, 3. Kitap, Böl. 3-4; Steuart, **An Inquiry into the Principles of Political Economy**, 1754, Cilt I, Böl. 20.

nin kırsal geri kalmışlık üzerindeki zaferidir. "Kentler, kırın ıslah ve ekiminin sonucu değil; nedeni ve fırsatı olmuşlardır."[2]

Kent, ilerlemenin dinamik kökenidir; kırsa durgun ve edilgendir, dış bir etkeni, kentlerin, değişim ilişkileri ve sermaye zenginliğinin yoğunlaşmış çekirdeği olarak uyguladığı "pazar çekimi"ni gerektirir. Bu da, bu yükselen burjuvazinin ideolojisine güçlü bir destek sağladı: Kapitalizmin zaferinin, kent uygarlığının ve pazar özgürlüğü ilkelerinin zaferi olması.[3]

Ancak bu durumda kırın kapitalist "pazara" olan bağımlılığının daha o zamandan ileri bir aşamaya varmış olduğu açıktır. Smith'in, soyluların maiyetlerini "gereksiz boğazlar" olarak azlettikleri üzerine atıfı, Kuzey İskoçya'daki göçlerle yan yana konulduğunda bu noktaya açıklık getiriyor. Kır ekonomisinin tümüyle yıkılması ve yeni demografik bileşimler, kapitalist kent gelişmesinin son derece tek yönlü doğasını belirtiyor. Bu sorunun baştan anlaşılabilmesi için, Roupnel'in hatırlatmasından —"gerçek anlamda Batı uygarlığı *kırsaldır;* kentler yalnızca daha sonraki bir olguyu temsil ederler, biçimleri ve maddi dış görünüşleri kırsal kökenlerini korur"—[4] başlamamız gerekir.

Eğer bu kırsal kökeni aklımızda tutarsak kapitalist endüstriciliğin; yalnızca insan kaynaklarının ve maddi kaynakların kitlesel olarak, kentsel yoğunlaşmalar yararına kayışlarını içermekle kalmayıp, daha önce açıkça tarımsal bir çevreyi temsil eden kırsal kesimi "kırsallaştıran" bir zaferi de içerdiği, açıklığa kavuşur. Kır, her türden üretimin merkezi, bütün toplumsal üretimin özerk, ana sektörü olmaktan çıkarak, "tarım" durumuna, yani kendi içinde çeşitli uzmanlaşmış çiftçilik, bölge vs. türlerine bölünmüş, ayrı bir besin ve hammadde endüstrisi haline gelir. Elbette bütün kentler bir tür kır-kent ayrışmasını ifade ederler; kırdan yiyecek ve insan gücü çıkartılması, kentin tanımında

2. Smith, I, s. 392.

3. E. Chill der., **Power Property and History**, Gir: «Barnave as a Philosophical Historian», s. 1-74; D. Forbes, «Scientific whiggism: Adam Smith and John Millar», **Cambridge Journal**, C. 7, 1953-4; s. 643-70.

4. G. Roupnel, **Histoire de la Campagne Francaise, Paris, 1932; Villes et Campagnes'dan** (der. G. Friedmann) Paris, 1954, s. 3.

örtüktür. Ancak daha önceki bütün durumlarda, tarımsal ekonomi kent gelişmesinin tarihsel sınırlarını inşa etmiştir; ta ki kapitalist kentleşme bu Malthuscu bağımlılığı kırıncaya kadar. "Kent ancak... kendisine bağımlı bir yaşam biçimiyle ilintili olarak varolabilir... Varolabilmek için, ne kadar küçük de olsa, bir hakimiyet kurabilmelidir."[5]

Kapitalizm öncesi oluşumlarda, kentlerin zaferi hep kararsızdı, kolayca tersine çevrilebiliyordu; kentlerin büyümesi, kır üzerindeki politik egemenliklerine ve can damarlarını oluşturan tarımsal artı-ürün ve taze insangücü zoralım kapasitelerine bağlı olarak, engellenebiliyor ya da tamamen ortadan kaldırılabiliyordu. Kentsel büyüme, kıra olan bu bağımlılığı tamamen kıracak güçleri ve kendi alaletini hangi koşullarda kazanabilir? Ve biz bu "kent devrimini", kapitalizme geçişin kilit noktası olarak, nereye/ne zaman yerleştirebiliriz?

Bir yanıt, modern kentleşme kuramından geliyor. Ancak "büyüme" için işlevsel ya da işlevsiz olan, "yaratıcı" ve "asalak" kent tipolojisi yapmak (Hoselitz), gelişmeyi, endüstri kapitalizminden türetilen değer ölçütlerine ulaşamayan kent başarısızlıkları üzerinde "ölçtüğümüz" bir örnek olarak varsayar. Bu ayrımları, global karşılaştırmaya temel oluşturacak, akıllıca ayrışmış bir birim olarak *açıklayamaz:* Bunun yerine gittikçe çoğalan betimleyici modeller, alt-türlerin sınıflanmaları ve *ad infinitum** artan öğeler sunar. Sjoberg tarafından feodal kentlerin sokulduğu "endüstri-öncesi" kategorisi de, aynı şekilde fazla kapsayıcıdır: Batı'da kapitalizme yol açmış olan kent-kır karşıtlığının özel biçimini kavrayamaz. Ne de niceliksel ve ekolojik sınıflama (J. C. Russell tarafından Avrupa ortaçağlarına uygulanan, kent ağının boyut ve dağılımı) kentselleşmenin *belirtilerini* sağlamaktan öteye geçebilir ve kent tarihinde o kadar bol bulunan sayısız karışıklık, gerileme ve boyut oranlarının hiyerarşisindeki nitoliksel değişimi *açıklamakta* yeterli olabilir.[6]

Açıklamanın en güçlü kolu, ortaçağ Avrupa kentinin

* Sonsuza dek. (Ç.N.)

5. F. Braudel, **Capitalism and Material Life 1400-1800**, Londra, 1973, s. 374.

6. G. Sjoberg, **The Pre-Industrial City**, Glencoe, Res., 1960; S. Russell, **Medieval Regions and their Cities**, Newton Abbott, 1972

feodal toplumsal ilişkilerin çözücüsü olarak etki gösterme yetisiyle, bir kapitalist çekirdek olarak korporatif komünal örgütlenme temelindeki özellikle "yaratıcı" niteliğini tartışan Weber ve Pirenne'e kadar uzanır. Böylece "Batı'da kapitalizm ve kentler temelde aynı şeydi" (Braudel); Avrupa kentlerinin korporatif özerkliği ve komünal yapılarının görece açıklığı, onların "kendi istekleri doğrultusunda, özerk dünyalar geliştirmelerine" (Weber) izin verdi. Pirenne'in ortaçağ kentleri ve ticareti üzerine son derece etkili çalışmalarına göre, Akdeniz ticaret yollarının kapanışı 7. - 9. yüzyıllarda tarımsal ekonominin yer değiştirmesinde kilit rolü oynuyordu: "Çünkü değişim ekonomisi yerini tüketim ekonomisine bırakmıştı. Her malikane... bu zamandan itibaren kendi küçük dünyasından oluşan... pazarı bulunmayan... kapalı bir ev ekonomisiydi. Satamadıkları için satmadılar, çünkü pazar gerekiyordu." Bunun tersine 11. yüzyıldan itibaren uzun-mesafe üzerinden ticaretin yeniden başlaması —Hıristiyanlığın İslâm âlemi üzerine karşı saldırıları başlatmaları— kent ve pazarları canlandırdı (İtalya, Flanders) ve malikane sisteminin "katı sınır"larını kırdı. "Antik çağda olduğu gibi kır, kendisini kentin üzerinde yeniden kurdu." Ancak bu durumda kırla kent arasındaki işbölümü kırsal kesimi dönüştürdü: "İsteklerini uyandırarak kent, köylünün ihtiyaçlarını arttırdı, yaşam standardını yükseltti ve böylece serfliğin," akışkan sermayenin artan önemiyle çakışan "sonunu hazırladı." Kent ticareti, tarımsal üretimi kente çekti; "onu modernize etti ve bağımsızlaştırdı". Kasabalının özgürlük kavramı halâ ayrıcalıklı düzene, korporatif tekele ilişkindi ama "yine de özgürlük düşüncesini yaygınlaştırmak ve *bilinçli olarak istemese de* kırsal sınıfların yavaşça ayrıcalık kazanmalarının aracını oluşturmak görevi o orta sınıfa düşüyordu. Kendisinin de nedeni olduğu ve kendisi ortadan kalkmaksızın bastırılamayan bir evrimi kısıtlamaya gücü yoktu."[7] Smith'in belki zamanlamaya ilişkin kuşkuları olacaksa da, içeriğe tümüyle katılacağından eminim.

Bu, "kapitalizmin yükselişi" üzerine bütün evrimci ku-

7. H. Pirenne, Medieval Cities, New York, 1956 (ilk basım 1925) s. 31, 72, 153-8, A.b.ç.; Max Weber, The City, New York, 1958, Bölüm 2, «The Occidental City».

ramlar gibi hemen kentlerdeki uzun kapitalist gebelik dönemi sorununu ve "orta sınıfın" çok-kademeli yükselişi sorununu ortaya çıkartır— bu sınıf toplumun egemen gücü olmazdan önce yanlış başlangıçlar, geri dönüşler, kayışlar ve eski düzene ihanetlerle engellenmiş bir evrim.[8] Pirenne'e göre sürekliliğin bu düzensiz kesintileri; kapitalist "stoğun" uyarlayıcı, kavgacı risk ve yenilik ruhunu devam ettirebilmek amacıyla sürekli canlandırma ve türetme ihtiyacı sayesinde çözülmüştür[9].

Ancak daha genel bir karşı çıkış daha vardır: Kent burjuvazisinin tarih içindeki ilerletici rolünü geriye doğru izlemek, pazarı *tek* dinamik güç, bütün hareketlerin arkasındaki köken, tüm değişim olarak yerleştirmek anlamına gelir. Kapitalizm (ve kentsel çekirdeği); gelişme yetisi olan, tarihselciliğin kendisiyle özdeşleşmiş tek oluşumdur. Böylece kapitalizmin doğuşu için dışsal, rastlantısal, bir kaynak ya da "temel güç" bulmak gerekir: Önce Akdeniz'de, sonra Atlantik'te ticaret yollarının açılışı; daha fazla gelişim için artık yetisi kalmamış olan kırsal kesimdeki feodal ilişkilere karşı dışsal ve rastlantısal bir gelişme.. Kapitalist dünya pazarı, yalnızca tarihin teknolojik bir ürünü değil, aynı zamanda başlangıç noktasıdır da. Pazar ve değişim ilkesi; ister antik, isterse feodal ya da kapitalist olsun *bütün* gelişimlerin arkasındaki kendini üreten "motor" dur: Bunların yokluğu durallığı gösterir. Çok uzun bir süre önce Karl Polanyi, pazarı *tüm* ekonomik etkinliklerin sonu, dünya pazarını da "pazar yayılmasının doğal sonucu"[10] olarak gören ortodoks ekonomi tarihinin yanlışlığına işaret etmişti.

Daha yakın bir zamanda bu, Sweezy'nin, Dobb'un *İncelemeler*'ine getirdiği ve 1950-53, yılları arasında *Science and Society*'de yayımlanan eleştirileriyle gündeme gelen, feodalizmden kapitalizme geçiş üzerine Marksist histografi tartışmalarının ana konusu haline geldi. Sweezy, Pirenne'in klasik tezini yeniden ortaya koydu; feodal tarzın motoru ve çözücü gücü olarak, uzun-mesafe üzerinden ticarete dayalı

8. R.H. Hilton, «Kapitalizm - Bir Terim Neler İçerir?». Bu kitapta.

9. H. Pirenne, American Historical Review, C. XIX, Sayı 3, Nisan, 1914, 494-5.

10. K. Polanyi, The Great Transformation, Boston, 1968 (ilk basım: 1944) Böl. 4-5

kent pazarlarının uyguladığı dışsal çekim. Dobb, bu görüşün "doğal" ve "değişim" ekonomileri arasında "karışamaz iki ekonomik düzen" şeklinde bir ayrım önvarsaymasını daha önce *İncelemeler*'de eleştirmişti. Bu ikilikçi modeli, pazarın tarihsel olmayan ve gerçekleşme koşullarından soyulmuş bir soyutlaması olarak reddetti; diğer bir deyişle bunu neoklasik ekonomilerin altında yatan temel varsayımın tarihe bir uzantısı olarak gördü. Aynı zamanda kent ve ticaretin feodalizmin çöküşünde "içsel" çelişkilere karşı aldığı rolü de yadsımadı; meta dolaşımının pazar için uzmanlaşmış kırsal üretimi arttırmaktaki, köylülük içinde ve kent loncalarının içinde/karşısında sosyo-ekonomik farklılaşmaları hızlandırmaktaki rolü, Dobb tarafından senyörel ekonominin kriz ve çöküşünde "bağımlı bir etken" olarak yeniden birleştirildi. Ne de, feodal tarzdaki kentlerin kapitalist niteliğini tümüyle reddetti.[13] O zamandan beri tarihsel araştırmanın eğilimi; kentleri feodal tarzın içine yerleştirmek ve Avrupa'daki feodalizmle kentlerin rekabet edebilirliklerini, kentlerin feodal kökenlerini ve tüccar sermayesinin feodal tarz içindeki birleştirici rolünü tartışmak olmuştur.[14]

Bu, kapitalizme geçişin ikilikçi modelini —kırdaki dural feodal "geçinme ekonomisine" karşı kapitalist kent pazar-

11. Bu kitaba bakınız. Diğer bağlantılı tartışmalar 1968'de Centra d'Etudes et de Recherches Marxistes'in düzenlediği ve C. Parain ile P. Vilar'ın hazırladığı Sur le Feodalisme'de, Paris, 1971; E.S. Hobsbawm'ın Marx'a Giriş, Precapitalist Economic Formations'ında, Londra, 1964; ve Perry Anderson'un mutlakiyetçi devletin oluşumundaki sapmalar üzerine yeni yazdığı Lineages of the Absolutist State'de NLB, 1974 bulunabilir.

12. Dobb, Studies in the Development of Capitalism, Londra, 1946, s. 27-8, 38-9

13. Dobb, «Bir Yanıt», bu kitapta; ayrıca Procacci'nin bu kitaptaki kusursuz incelemesine bakınız.

14. F. Polyansky, Voprosy Istorii'de, 1953, say. I; A.B. Hibbert, «The Origins of the Medival Town Patriciate», Past and Present, Şubat 1963; C. Cahen, «A Propos de la discussion sur le féodalité», La Pensée, sayı 68, Temmuz-Ağustos 1956; G. Duby, Guerriers et Paysans, R. Hilton tarafından NLR 83, Ocak-Şubat 1974'te tartışılmıştır. Öte yandan Pirenne'in görüşünün yeniden değerlendirilmesi açısından bkz. H. van Werwecke, «The Rise of the Towns; Cambridge Economic History of Europe, C. III, Böl. I. Burada, «salt ekonomik öğenin tümüyle işlerlikte olduğu» Kuzey-Batı Avrupa kentlerine neredeyse benzersiz bir öncellik verilmiştir.

ları— reddetme eğilimiyle ve feodal tarzın, kapitalist birikime içkin olanlara benzeyen gelişim ve krizini yönlendiren özel dinamik "yasaları" bulma çabasıyla aynı çizgidedir.

Ancak bu, bir sorun yaratıyor. Feodal tarzın *içinde*, ortaçağ kentinin ve tüccar sermayesinin özgünlüğü veri olarak alındığı zaman; Batı Avrupa'da bu tarzın kentin kırsal kesim üzerindeki nihai zaferine yol açacak çözülmesine olanak veren "kentsel devrim"in belirleyicileri unsurları, nelerdi? Kentler nasıl aynı zamanda hem "içsel" hem de "dışsal" olabilirler? Batı'da feodalizmin *hem içinde hem karşısında* olan kent-kır karşıtlığının özel biçimi nedir? Bu ikilikçi sav reddedildiğinde —ki, etmeliyiz— ortaya çıkan mantıksal kopukluk, hem pazarın hem de kapitalizm ve kentlerin tarihsel terimleriyle Marx tarafından kuramsal olarak ifade edilmiştir. *Alman İdeolojisi*'nde, sivil toplum tarihinin ilk taslağında; kent ve kır, sermaye ve toprak mülkiyeti arasındaki iş bölümü, sivil toplumun sınıf-ayrımlı pazara doğru giden çelişkilerinin özerk, maddi gelişiminin temel motoru olarak konmuştur. Bu, kentlerle (ortak, sonlu örgütlenme alanı) kırsal kesimin ("doğa ve aileye dayalı ahlaki yaşamın durağı") kutuplaşmasını yalnızca devletin evrenselliğinin daha yüksek gerçekleşme aşamasında bir an —"ayrışma evresi"— olarak gören Hegel'le karşıtlaşır.[15]

Kapital'in bir pasajında (Cilt I, Böl. 14) Marx, bu daha önceki taslağa atıfta bulunur ve kentle kır arasındaki ayrımı "iyi gelişmiş olan ve meta değişiminin ortaya çıkarttığı bütün işbölümünün temeli" olarak tanımlar. Ancak, bu ayrımın, bütün toplumsal iş bölümünün temeli olarak birçok sapmış oluşumda —örneğin "bir doğa gücünün karşı konmaz otoritesiyle" hareket ettiği Hint toplumlarında— ortak olduğunu gösterecek kadar ileri gider. Bu toplumsal ayrılık, yalnızca kentlerin varolmasını sağlar. Buradan da bunun, (Smith'te olduğu gibi) kapitalist *pazar* işbölümü ve dolayısıyla *kapitalist* kentle karıştırılmaması gerektiği çıkar; bu ikisinde geleneklerle billurlaşmış karşılıklı bağımlılığa dayanan bütün kurulu uzmanlaşmalar kırılır ve yerlerini dolaylı pazar fiyat hareketleri alır. Bunu, imalatın ayrıntı işlemlerinin teknik örgütlenmesiyle de eşitleyemeyiz;

15. Marx ve Engels, **German Ideology**, (Alman İdeolojisi), Londra, 1965, s. 64-77; Hegel, **Philosophy of Right**, der. T. Knox, Oxford, 1952, s. 152-5

çünkü bu durumda "yalnızca birleşmiş ürün, bir metadır", bu da "kapitalistin, ona ait olan mekanizmanın birer parçasından başka bir şey olmayan insanlar üzerindeki doğrudan otoritesine" işaret eder. Bu yüzden toplumsal işbölümünden, "pazara" doğru bir evrim çizgisi sözkonusu değildir. Antik ya da feodalden, kapitaliste doğru; kapitalist kentin —ve ona karşılık düşen kır-kent karşıtlığının— evrimi söz konusu değildir. *Raison d'etre*'*i olarak ücretli emeğe dayalı olan fabrikanın egemenliği gibi, kapitalist kentin egemenliği de tarihsel kopuşun —sermayenin "ilk günah"ının, "ilk birikiminin"— ürünüdür. Fabrika da, toplumdan evrimleşemez.

O halde bu geçişteki kopukluklar ya da "evre"ler nelerdir? Marx, Batı'daki feodal kentin özelliklerini şöyle tanımlıyordu: "Klasik antikitenin tarihi, kentlerin, ancak toprak mülkiyetine ve tarıma dayalı kentlerin tarihidir: Asya tarihi kentle kırın bir tür ayrışmamış birliğidir (burada en büyük kentler, kralın ordugahı, asıl ekonomik yapının üstüne inşa edilmiş sanat eserleri olarak görülmelidir), Ortaçağ (Alman dönemi) toprağın tarihin beşiği olmasıyla başlar, sonraki gelişimi kent ve kır arasındaki karşıtlığa doğru ilerler; modern çağ ise kırın kentleşmesidir, yoksa antik çağda olduğu gibi kentin kırsallaşması değil".[16]

Feodal tarza özgü kır-kent karşıtlığının dinamik niteliğinin bu belirtisi (daha öte bir şey değildir), Marx'ın *Kapital*'in III. cildinde tüccar sermayesi, üzerine yaptığı çözümlemeyle desteklenmelidir. Marx, sermayenin burjuva değişiminin kategorilerine (serbest ticaret yapan avam alanı) dayalı evrimsel tarihini reddeder; çünkü bu kategoriler —pazarın özgürlüğü ve eşitliği— toplumsal üretim ilişkilerinin görüngüsel biçimidir ve emek ürünleri arasındaki ilişkinin saptırıcı mercekleriyle ifade edilmiştir. Üzerinde tüccar sermayesinin —sermayenin ilk özgür biçiminin— yükseldiği ve ortaçağda kentsel birikimin temeli olan dolaşım alanı, burjuva ekonomi politiği tarafından "tarih öncesinden bugüne" taşınmış ve böylelikle "eşit değişimin basit ve 'adil' yasalarından... sermayenin yabancılaşmış emeğin

* Varlık nedeni. (Ç.N.)

16. Marx, Grundrisse, Penguin/NLR, 1973, s. 479 (Tür. Bas. Grundrisse, Çev. S. Nişanyan, s. 537)

meyvaları üzerindeki sonsuz hakkını"[17] kurmuştur. Oysa süreç "tam tersi"[18] olmalıydı.

Feodal tarzda tüccar sermayesinin kuşkusuz çözücü bir etkisi olduysa da, "kendi başına bir üretim tarzından diğerine geçişi kışkırtabilmekten ya da açıklayabilmekten acizdir". Yalnızca meta üretiminin ve dolaşıma dayalı sermayenin varlığı, kapitalist üretimde sonuçlanacak bir çözülme süreci için yeterli değildir. "Böyle olmasaydı antik Roma, Bizans vs., tarihleri serbest emek ve sermayeyle son bulurdu", oysa "bu çözülme gerçekte, kırın kent üzerindeki egemenliğine yol açtı". Tüccar sermayesinin, yıpratıcı etkisinin nereye varacağı, ya da bir başka deyişle "eski üretim tarzının yerini hangisinin alacağı ticarete değil, eski üretim tarzının niteliğine bağlıdır."[19]

Gerçekten de ticari sermayenin ayrılmış pazarlar ve (ucuz alıp pahalı satan) üretim alanları arasındaki fiyat farklılıklarına dayalı özerk gelişmesi, "üretimin sermayeye bağımlı olmamasıyla ters orantılıdır." *Dışsallığı*, üretimle karşı karşıya konulduğunda, onun varlık sürdürme koşulunun ta kendisidir; çünkü kendisini "denetlemediği aşırı uçlar ve yaratmadığı öncüller" arasına bir "aracı" olarak koymuştur. Tüccar sermayesi yalnızca rastlantısal kârlarla artıdeğeri yeniden dağıtır; bu da onun sermayenin ilk birikiminde oynadığı kilit roldür işte. Ne var ki sürekli, kendiniüreten birikimin kaynağı olamaz. Kilit bir *hazırlayıcı* rolü olsa da, "ev tipi" tefecilik biçimleri, kıtlığa dayanan spekülasyonları vs. ile geçişte belirleyici önemde bir rol oynayamaz.

Bu değinmeler bizi, feodal tarzdaki kırlarla, kentsel "kapitalizm" arasındaki birlik/karşıtlığı daha kesin tanımlamaya götürür. Feodal kent gelişiminin, üzerinde temellendiği "sermaye" ve "pazarlar", hiç bir anlamda kapitalist dünya pazarının tarihsel atası değildiler. Ortaçağ kentlerinin "özgürlüğünü" tek-yönlü, tek taraflı bir şekilde; hem tüccar sermayesi'nin bu özgürlüğünün "dışsallığını" belirleyen, hem de sınırlarını çizen feodal bağlamın dışında yo-

17. A.g.e., s. 247-8, 504

18. Marx, **Contributian to the Critique of Political Economy**, Londra, 1971, s. 213-14

19. Marx, **Capital**, Moskova, 1962, c. III, s. 321-2, 326; **Grundrisse**, s. 506

rumlamak hatalıdır. Kentin özerkliği, bir "feodal-olmayan ada" (Postan) özerkliği değildi; korporatif bir bağımlı malikane olarak gelişimi ve özgürlüğü, Weber'in tarihselci formülasyonundaki gibi "*kendi* özelliklerine göre" değildi. Feodal tarzı tanımlayan *politik ve ekonomik bağımlılık/uyumluluk ilişkilerinin çakışması* temelinde egemenliğin parçalanmasına dayanıyor ve onun tarafından sınırlandırılıyordu. Ortaçağ kentinde tüccar sermayesinin tümüyle gelişmesini sağlayan, tam da bu korporatif kent özerkliğinin egemenliğe "çeşitli derecelerde" dayanan bir hücresel yapıda "kollektif senyör" olarak varoluşuydu. Bu yüzden kent "kapitalizm"i feodal tarza hem içsel, hem dışsaldı— ya da daha kesin olursak ilki diğerinin *koşuluydu*. Dobb-Sweezy tartışmasındaki "içsel"e karşı "dışsal" terminolojisi, bunun ışığında yeniden yorumlanmalıdır. Bu kentler arasındaki "karşıtlık", egemenliğin ekonomik korporatif alanları arasındaki karşıtlıktı; bu —aslında onların bir arada varoluşlarıyla tanımlanan— senyörel ekonominin doğuş ve çöküşünde feodalizme içsel bir öğe olarak görülmelidir. Feodalizm, özellikle "kırsal" olmak bir yana, dural olmaktan da uzaktı ve egemenliğin bulunmayışı nedeniyle, tarihte kentsel üretim ve tüccar sermayesinin özerk bir yapısal konum almasına izin veren ilk üretim tarzıydı.

Kent sermayesinin bağımsız büyümesine, ticaret yollarının zafer kazanmasına vs. izin veren Avrupa'daki bu "içsel dışsallık", imparatorluk iktidarının servetine sürekli bir ilişkiyle bağlı olan ve içsel anarşi dönemlerinin dışında politik parçalanmanın görülmediği "Doğu kenti"yle açık bir karşıtlık içindedir. Çin'de "kent havası" kimseyi özgürleştirmiyordu: Kentin duvarları Avrupa'daki kırsal kesim gibi hukuksal özerkliğin göstergesi değildi; ancak yüksek vergi toplayıcı bir otoritenin dışa karşı askeri-yönetimsel savunması kentin morfolojisinde bürokratlar için ayrılmış, etrafı duvarlı ayrı bir "iç kent"le ifade ediliyordu. Kentin toplumsal özerkliği yoktu; klana, soya ve dinsel mezheplere dayalı toplumsal yapısı, kırınkinin bir uzantısıydı.[20] Bunu, Japonya'

20. E. Balazs, **Chinese Civilization and Bureaucracy**, New Haven, 1964, Böl. 6; M. Cartier, «Une tradition urbaine les villes dans la chine antique et médiévale», **Annales**, Temmuz-Ağustos 1970, «Histoire et Urbanisation», s. 835-7, 841; Weber, bel. yap.; Braudel, bel. yap. Böl. 18.

daki bağımsız ticaret topluluklarının, yerinden yönetime dönmüş Aşikaga döneminde (1339-1573) soyluluğun kalekontlerinin yanısıra büyümesiyle; 50.000'den fazla nüfusuyla ticari serbest liman Sakei'nin hayret verici büyümesiyle —cizvit misyonerlerine göre Japonya'nın Venedik'i[21]— karşılaştırmak açıklayıcı olabilir.

Feodal kent büyümesi, senyörel ekonominin gelişmesiyle yakın ilişki içindeydi. Bu ikincisi dural bir "kullanım için üretim" sistemi olmak şöyle dursun, artı-ürünün ve rantın köylü ekicilerden doğrudan alınmasına dayalıydı; üretim araçlarının doğrudan üreticilerin elinde olduğu ve "(bu yüzden) ustayla ona bağımlı olanın arasındaki politik ilişkinin, almaya bağlı ekonomik ilişkinin canalıcı bir kısmını oluşturduğu"[22] koşullarda, feodal tarzın ve 14. yüzyıldaki krizin altında yatan gerçek motordu. Köylülerin malikanedeki artı-ürüne gösterdikleri karşı koyuş; emeklerini aile mülklerine yönlendirme ve bu emeğin mümkün olduğu kadar fazlasını kendilerine saklama çabası; pay edilen mülkiyetin sürekli genişlemesi ve kırsal ayrıcalık için verilen mücadele (İtalya ve Fransa'daki kırsal komünler) pek de "ikincil" mücadeleler, ya da toplumsal ilişkilerle ilintili olmayan "protesto" hareketleri değildi. Hele kentsel girişimlerin taklidi hiç değildi. Elde ettikleri feodal rantın —emek rantından mal ya da para rantına— dönüşmesi kendi içinde feodal rantın temel doğasını, feodal lord tarafından ödenmemiş artı-emeğin doğrudan alımı olarak değiştirmediyse de, yine de bu artı-emeği sürekli bir miktara sabit kılarak. bağımsız meta üretiminin ve köylülüğün kendi içindeki farklılaşmalarının artmasını kışkırttı. Marx'ın kendisi de feodal tarzın doğasından gelen dinamik olanakları yalnızca yaygın-bölgesel bir anlamda değil, artı-ürünün paylaşılması için verilen mücadelenin terimleriyle de belirtmiştir. Senyörel malikane ekonomisinin sınırlarını çizen buydu ve 14. yüzyıl krizinin alternatif sonucu (Doğu Avrupa'daki "ikinci serflik"te toprak sahiplerinin cebri emek alımının zaferi, Batı'da köylü

21. J. W. Hall, «The Castle Town and Japan's Modern Urbanization», der. Hall ve Jansen, **Studies in the Institional History of Early Modern Japan**, Princeton, NJ, 1968. Böl. 10, s. 171-9

22. Marx, **Capital**, III, Böl. 47. s. 711; Lenin, **Development of Capitalism in Russia**, Moskova, 1956, s. 190-2

çiftçi sınıfının —yeomen ya da *laboureurs*— ortaya çıkışıyla köylü meta üretiminin zaferi)[23] böylece ortaya çıkmıştır. 14. yüzyıldaki emek azlığı bağlamında, emek hizmetlerinin yoğunlaşmasıyla en yüksek noktasına ulaşan köylü ayaklanmaları, "grevlerin büyük ölçekli kapitalizmden ayrılmaz oluşu gibi, senyörel rejimden ayrılamazlardı" (Bloch). Edilgen köylülük üzerine tarihsel mit (bunun tersini kanıtlayan apaçık çağdaş kanıtlara karşın); malikane ekonomisinin krizini ortaya çıkarmakta köylülüğün oynadığı kilit rolle, Avrupa'nın büyük bir bölümünde köylülüğün varlık sürdürmesiyle ve —hepsinin ötesinde— 1789'da Fransa'da kazandığı zaferle karşılaştırılmalıdır.[24]

Bu mit, devrimci kent burjuvazisi mitiyle desteklenir. Yine de Hilton'un belirtmiş olduğu gibi, artı-ürünün yaratılması üzerine yürütülen bu temel kırsal mücadeleyle kıyaslandığında kent komünlerinin mücadelesi, yalnızca "artı-ürünün asıl üreticilerin elinden alındıktan sonra paylaşılması"[25] ile ilgiliydi. Aynı şekilde, Porchnev'in 17. yüzyıl krizi bağlamında Fransız köylü ayaklanmaları üzerine yaptığı ve kent burjuvazisini rant zoralımına dayalı toplumsal düzeni savunmada soyluluğun yanına koyan öncü çalışma; mutlakçılığın yeni "devlet feodalizmi" bağlamında burjuvazinin yeniden feodalleşmesinin arkasındaki itici gücün, bu ayaklanmalar olduğunu gösterdi.[26]

Kent kesiminde devrimci istemin bu yokluğuna ve Engels'in Almanya'da 1848'dekine benzer bir süreç gördüğü 1525'deki burjuvazinin, eski düzene karşı (eski düzenin *kredi sağlayanı* olarak) gösterdiği "ihanetler"e; rant çeşitli biçimleriyle artı-değerin alınış biçimi olarak kaldığı ve sermaye üretim sürecinin dışında durduğu sürece... burjuvazinin kırsal kesimin sömürüsü karşısında duran, nesnel olarak yakınsayan çıkarları açısından bakılmalıdır.

Bu bağlamda kent bir "kollektif senyör" olarak korporatif bir tekel durumundaydı ve mutlakiyetçi devlet kendisi-

23. Marx, Capital, III, Böl. 47 s. 772-7

24. Yukarıdaki görüşlerin çoğu için Rodney Hilton'un önemli yapıtı Bond Men Made Free'ye bakınız. Londra, 1973

25. Hilton, «Warriors and Peasants», NLR 83, s. 81-2.

26. B. Porchnev, Les Soulevements Populaires en France de 1625 à 1648, Paris. 1963.

ne arka çıktığında da bu niteliğini korudu. "Kentler, belli bölgeler ayrılarak, kendilerini pazar ya da üretim merkezi yapan yasa ve ayrıcalıklarla korunduğu ve civardaki kırsal kesime böyle haklar verilmediği zaman ve ancak bu nedenlerle kesin ekonomik ve toplumsal birimler haline geldiler. "Ticaret", kesinlikle (belli bir) kentin ticari topluluğuna katılanlara mahsustu."[27] Pirenne'in serbest ticaret üzerine liberal önyargısı, onu ortaçağ kentlerinin bu kısıtlayıcı tekelci niteliğini, uzun mesafe üzerinden ticaretin "dinamik öğesinin" temsil ettiği serbest dolaşıma bir engel olarak görmeye itti. Tam tersine kentlerin dıştalayıcılıkları, bu aşamada tüccar sermayesinin gelişimi için bir *önkoşul* olarak görülmelidir. Erken "kapitalizm"in bu feodal niteliğini gözden kaçırmamalıyız; eşitlerin serbest değişimine dayalı dolaşım, kapitalist pazarın tümüyle gelişme aşamasına özgüdür. 18. yüzyıl kadar geç zamanlarda bile Avrupa'nın büyük bir bölümünde pazar, belli metalarla sınırlı durumdaydı, ücretler genellikle malla ödeniyordu ve tarımsal ürünün ticarileşmesi halâ kısmiydı. Öztüketim, takas usulü satışlar ve malla ücret ödenmesi genel olarak parasal değiş-tokuş ranjını ve dolayısıyla pazarın egemenliğini azalttı. 1751'de Galiani Napoli'de değiş-tokuşun yüzde ellisinin pazarın dışında geçtiğini saptadı; "halkımızın dörtte üçünü oluşturan köylüler, tüketimlerinin onda birini bile gerçek parayla yapmıyorlar."[28]

Pazar kısıtlı bir ödüldü ve onun "ele geçirilmesi" kırsal kesime ve rakip kentlerin tecavüzlerine karşı, üretim ve ticaret tekellerinin *güçlendirilmesini* içeriyordu. Pazar, üreticilerin üretim ve varlık sürdürme araçlarından ayrılmamış oldukları farklı üretim alanları arasındaki fiyat ayrılıklarına dayalı olduğu sürece, ticaret yalnızca sistemin ara dokularında varlık sürdürüyordu, yalnızca sınırlı malların arzını tekelinde tutuyordu ve politik hoşgörüye dayalıydı: "bir ticaret yapısı olmaktan çok, bir ödün yapısıydı."[29]

27. Mükemmel bir genel bakış için bkz. A.B. Hibbert, «The Economic Policies of Towns», **Cambridge Economic History of Europe**, Böl. 4, C. III, s. 197-8

28. F. Braudel, belirtilen yapıt, s. 355

29. Hibbert, bel. yap.; O. Lattimore, «The Frontier in History» **Relazioni del X congresso di scienze Storiche**, Floransa, 1955, s. 124-5; I. Wallerstein, **The Modern World System**, New York, 1974, s. 20-1.

Ticaretin kendisi de hiç bir anlamda bu tekelci çerçeveden kaçamadı; bu, kentin hammadde politikaları, pazarına değişim ilişkilerini yoğunlaştırma ve akıtma, satışı güçlendirme, yabancıların doğrudan girişlerini "misafirlik yasaları" vs. ile dıştalama yoluyla edineceği güçlü aracılık konumunu garantilemekteki başarısına bağlıydı. Akdeniz'de kent ekonomisi rakip kentlere karşı kilit metaların arz tekelini ambargolarla, uzlaşmalarla, savaş ve korsanlıkla elinde tutmaya dayanıyordu; savaş, diploması ve ticaret eş anlamlıydı. (Önce Cenova kentine, —bu kent 1284'de Arno'nun ağzına bir mendirek dikerek limanı mile boğmuştu— sonra Floransa'ya yenilen Pizza'nın kaderi çok dokunaklıdır.) Bu aynı zamanda kırsal kesimin, kentin değişim tekelinden ve zanaat üretimindeki lonca tekelinden dıştalanması anlamına geliyordu. Kentin *yasağının* dışında düşük kaliteli üretimin engellenmesi, özellikle Flaman tekstil merkezlerinde 13. yüzyıldan itibaren dikkat çekiciydi; burada komşu köylerdeki dokuma tezgahları yıkılıyor ve tekneler dolduruluyor, böylece de endüstriyel bir boşluk yaratarak hammadde ve kent mallarının satışı için özel bir havza kurulmasına çalışılıyordu. İskoçya'da soylu kasabalar, "yalnızca kasabalıların, ulusal metalar da dahil, herhangi bir perakende ticaret yürütebileceği" ayrıcalıklarla çerçevelenmişlerdi; bu tekel ancak 17. yüzyılda, o da kısmen kırılabildi. Flanders'ın durumunda tekstil kentlerinin bir "kent-devleti" biçiminde gelişmekteki başarısızlığı; "burjuvazinin kentle ve kentsel çıkarıyla aşırı ilgilenmesine", "kendisini kırsal kesimden yalıtma eğilimine" ve kentle kırın uygun bir ekonomik birliğini yaratmaktaki yetersizliğine bağlanmıştır.[30]

Polanyi'nin ifadesine göre kent, "hem pazarı kuşattı, hem de onun daha fazla gelişmesini engelledi". Kentin büyümesi koyduğu *yasağa,* tekelini kıra karşı koruyabilmesine bağlıydı; bu da onun "kırı, tekel fiyatları, vergi sistemi, lonca örgütlenmesi, doğrudan ticari hile ve tefecilikle ekonomik açıdan sömürebilmesini"[31] sağladı. Daha az ayrıcalıklı civar kentlerinin (banliyö) büyümesi, duvarlarını ve

30. Hibbert, bel. yap.; T.C. Smout, **A History of the Scottish People**, Londra, 1972 s. 147; D.M. Nicholas, «Town and Countryside: Social and Economic Tensions in 14th century Flanders», **Comparative Studies in Society and History**, C. X, 4 Temmuz, 1968, s. 458-85.

31. Marx, **Capital, III**, s. 781

dolayısıyla kentin ayrıcalıklarının dışındaki daha yoksul emekçilerin ve zanaatçıların barınmasını sağlayacaktı.

Bu tekel ve ona izin veren yasal koşullar, bir yandan kentin feodal gücün kırdaki düzlemsel gelişimine karşıt bir birleşik, korporatif gövde olmasını sağlıyordu; ancak, yine de kent, ayrıcalıklarının korunabilmesi için bu "feodal ortam"a bağımlıydı. Bu tekellerin her durumda sınırlı olduğu İngiltere'de kent gelişiminin ortamı, "kârdan pay alan ve baskılarını gevşetmeden önce (eğer gevşetirlerse) kentlerin bir çoğuna kendi damgalarını vuran laik ve kiliseye bağlı lordların hüküm sürdüğü bir toplum"du. Bu durumda bile büyümenin kilit noktası, özyönetim ve ekonomik ayrıcalıklardı. Bu kilit hakları, örneğin kendi mısır değirmenlerini ya da çırpıcı dibeklerini kazanmakta başarısız olan kentlerin, —Warwick, St. Albans Wells, Bury St. Edmunds gibi— gelişimlerinin kısıtlı kalması[32] buna bir kanıt oluşturur.

Kent-devletlerinin kenti tümüyle senyörel bir hale getirdiği İtalya'da yine de, "ara dokularında komünlerin bağımsızlık kazanmak için boş yere mücadele ettikleri geniş bir feodal lordluk" tablosu hüküm sürüyordu. Vassallık kırsal İtalya'nın büyük bir kısmında sürdü ve kentler —hem askeri olarak, hem de arzı karşılamak üzere— kilit konumdaki yerel feodalliklere bağımlı kaldılar. Böylece kentin üzerinde *condottieri* hükümdarlıkları yükseldi: Bir istisna olmaktan çok norm olan Romagna lordluğu, Ferrara üzerinde Estensiler, Milano üzerinde Viscontiler vs.[33]. Aynı şekilde güçlerinin doruğundaki loncaya dayalı kentlerin ticari ayrıcalıkları, Germen Şövalyeler Düzeni'nin feodal himayesine bağımlıydı.[34]

Hiçbir şey bu belediye ekonomisinin sınırlarını, onun 16. yüzyılda dünya pazarının büyüyüşü ve bölgesel devlet egemenliklerinin kuruluşu bağlamında çökmesi ve karmaşıklaşması kadar iyi açıklayamaz. Bu, koloni ticareti ve mali krediye dayanan tüccar sermayesinin spekülatif patlayış-

32. R.H. Hilton, **A Medieval Society**, Londra, 1966, s. 177

33. D. Waley, **The Italian City Republics**, Londra, 1969, s. 110-23; 221-30

34. M. Malowist, «The Problem of the Inequality of Economic Development in Europe in the later Middle Ages», **Economic History Review**, 2. seri, C. 19, 1966, s. 25-6

la çakıştı: Akdeniz korporatif kentlerinin, yeni monarşilere bağlanmalarıyla sonuçlanan çöküşü (*communeros*'un yenilgisi, Floransa'nın kuşatılması, Habsburg'ların İtalya'ya egemen olması) beklenmedik bir durum değildi. (İtalyan sermayesinin ne olursa olsun bütünüyle katıldığı "Atlantik keşiflerine" göre Atlantik, Braudel'in göstermiş olduğu gibi başlangıçta Akdeniz'in ticari bir uzantısıydı). Çöküş daha çok tüccar sermayesinin kendi içindeki nesnel sınırlamalarından ve böylelikle sermaye birikimini sağlayacak ölçüde genişlemiş bir üretim temeli oluşturmadaki başarısızlığından kaynaklanmıştı. Lonca ve belediye dışlayıcılığının *ötesine* geçmek ve dolayısıyla gittikçe daralan bir pazar için yüksek kalliteli mallar üretmekte ortaya çıkan bu başarısızlık, Cipolla tarafından, Kuzey-Batı Avrupa hariç İtalyan kent ekonomisinin çöküşündeki temel öğe olarak saptanmıştır. Feodal tarzda tüccar sermayesinin bütünlüklü özerkliğini sağlayan aynı "kısıtlar", şimdi kapitalizmin süregiden gelişmesinin önünde bir engel oluşturuyordu: "durum kendini tersine çevirdi... Daha önce, yeni ilerleyen bir ekonomik sistemi kurmak için savaşmış olan kentler, şimdi yeni tip gelişmeye karşı savaşan çıkarların çekirdeğini oluşturdular."[35]

Buna, servetin *rantiye* biçimlerine doğru bir içsel karmaşıklaşma, kent sermayesinin toprağa kaçışı, devlet bağları ve vergi-çiftçiliği (Floransa'da *monti*'ler, Genova'da *Casa di San Giorgio)* eşlik etti ve sonunda kent seçkinlerini, toprağının başında durmayan soyluluğa karışan topraklı ya da rantiye aristokrasiye dönüştürdü. Tüccar sermayesinin ranta yönüşmesiyle gerçekleşen, kentin bu "yeniden feodalleşmesi"; burjuvazi hesabına, toplumsal statü açlığının yol açtığı bir "terk etme" ya da "ihanet" olarak görülmemelidir (bu, "ihanet edilecek" bir sınıf çıkarı karşıtlaşmasını varsayar). Bunu, Peter Burke'nin Venedik ve Amsterdam'daki seçkinler üzerinde yaptığı incelemede olduğu gibi, "yaşam tarzında" yatırımcı bakış açısından, açıkça tüketime yönelmiş rantiye bakış açısına doğru bir "kayış" ola-

35. C. Cipolla, «The Economic Decline of Italy: Economic History Review, 2. seri, C. V, 1952; A. Pizzorno, «Three Types of Urban Social Structure and the Development of Industrial Society», G. Germani derlemesinden, Modernization, Urbanization and the Urban Crisis, Boston, 1973, s. 125

rak açıklamak da hataldır. Bu yalnızca ahlaksal çöküşün çağdaş hükümlerini kabullenmektir, tarihsel açıklamanın öznel ve seçkinci bir tarzda terkedilmesidir.[36]

Çöküş, daha çok —İspanya'nın gerilemesinde olduğu gibi— tüccar sermayesi patlayışının, 17. yüzyıl krizindeki gerilemeyle kanıtlanan kararsız, spekülatif doğasının bir ürünüydü ve kent zenginliğinin, rant ve vergi-çiftçiliğinin tefeci biçimlerine akmasını getirdi: Bu "rantiye feodalizm"in —tüccar sermayesi ve topraklı mülkiyetin kaynaşması— ortaya çıkardığı sonuç, mutlakiyetçi devlette rantın ulusal bir temelde malileşmesiydi (Porchnev); bu da kırla kent arasında ortadan kalkan kredi borç bağının açtığı gediğin önemini arttırdı. Tıpkı para rantına geçişin, yalnızca rantın *—diğer şeyler aynı kalmak üzere— biçiminde* kalan bir değişiklik oluşu gibi; kent sermayesinin toprak ve ünvan alımına, senyörel gelirin ekilmesine vs. akışının da, kapitalist kiracı çiftliğine —Marx'a göre İngiltere'de kapitalist tarıma giden "doğrudan yol"— varması gerekmez. Tarımın kentsel ticarileşmesi de aynı şekilde, yalnızca feodal zorunlulukları, senyörel geliri ve kiliseye bağlı öşürü, bu gelir sahiplerinin hiç de yıkmaya çalışmayacakları ticari bir temelde billurlaştırarak kent egemenliğinin dışsal rantiye ilişkisini güçlendirebilir. Gerçekte tarımın ticarileşmesi, genellikle senyörel tepkimeyle yan yana gelişmiştir. Zoralım giderek daha ağırlaşmış; mali sömürü ve toprağının başında bulunmayan lordların sömürüsüne karşı gelişen bir dizi köylü ayaklanması 17. yüzyılda doruğuna ulaşmıştır. Mutlakiyetçi devlet, ilk olarak ve herşeyden önce, rantın zoralımı için bir mekanizmaydı ve bundan soyluluk kadar kentlerin de çıkarı vardı.[37]

Kent sermayesinin kırsal toplum üzerindeki eylemi, temel olarak tefeci sermaye yoluyla kırdaki (para rantına geçiş ve mali durumun gereklerinin yoğunlaştırdığı) kredi azlığını sömürme, ürün fiyatları ve kıtlık üzerine spekülas-

36. F. Braudel, **The Mediterraean in the Age of Philip II**, Londra, 1973, cilt II, s. 728-33; B. Burke, **Venice and Amsterdam**, Londra, 1974. Son yapıt, Pareto'dan alınmış, açıkça anti-Marksist bir seçkinler dolaşımı modeline dayalıdır.

37. R. Villari, **La rivalta antispagnola a Napoli: Le Origine 1585-1647**, Bari, 1967, s. 228 f. Ayrıca Porchnev ve Anderson'a, P. Goubert'in **The Ancien Régime**'ine (Londra, 1973, Böl. 6) bakınız.

yon yapma, feodal görev ve hizmetleri ipotek etme şeklindeydi. Tefecilik, eski sistemi onu değiştirmeksizin "besler". Tüccar sermayesi gibi o da, mali alımın şiddetlendirdiği kapitalizm-öncesi pazara ve küçük meta üretimine dayalıdır. Vergi çiftçisi ve tefeci, karakteristik olarak el ele ilerler ler (Duby). Hem mülksel hem de "oluşturulmuş" ranta (yani rantın *tefeci* biçimlerine) dayanan rantiye sermayenin egemenliği, İtalya'da ve Güney Fransa'da oldukça yaygın olan "ara" tip kirayla —*mezzadria* ya da yarıcılık— sergilenir; burada kent sermayesi, ürünü yatırdığı sermayeyle orantılı bir tarzda ekici köylüyle paylaşır. Tüccar sermayesini köylü tarımına bağlayan bu "geçiş" biçimi (Marx, *Capital* III. Böl. 47) aslında tarihsel bir dinamik anlamında "geçişsel" değildi. Bu tefeci rantın gelişimi, kırsal toplumun feodal yapısına karşı değil, onun içinde gerçekleşti. Sulanan Po ovasında kapitalist çiftçiliğin vaktinden önce gelişmesine karşın, İtalyan tarımında kent sermayesi yatırımları tarımsal ilişkilerin yeniden feodalleşmesine yol açtı.[38] Rantiye servetine doğru bu kentsel geçiş, pek de "yatırımcı bakış açısının" çöküşünden kaynaklanmıyordu; verili konjonktür içinde senyörel ünvan ve gelirlere yatırım yapmak pek de kârlı değildi. Güney İtalyada Cenovalıların buğday, yağ, ipek ve diğer ticari ürünlere yaptıkları yatırımlar, % 30'un üzerinde kâr sağladı. Venedik aristokrasisinin *terra firma*'ya göç etmesinin nedeni yalnızca Palladyan mimarisine duydukları hayranlık değildi; ticari olarak mısır, kanapa ekimi ve canlı hayvan beslenmesine dayalı daha yoğun bir senyörel çiftçilik sistemi de bunda önemli bir etkendi.[39] Bu "kapitalist" ya da daha kesin olursak "rantiye" feodalizmin ikilemi, Avrupa'nın büyük bir bölümünde tarımın ticarileşmesinin köylülük üzerindeki feodal yükleri hafifletmek yerine ağırlaştırmış olmasıdır.

Doğu Avrupa'da da lonca üretimine dayalı ayrıcalıklı "özgür" kentlerin benzer bir çöküşü görülüyordu: Kent özerkliğinin, senyörel ekonomi tarafından sıkıca denetlendiği ve Batı'ya mal taşıyan aracı konumları yüzünden zayıfladığı bu bölgede dünya pazarının büyümesi kent burjuvazisini *corvée* emeğe dayalı senyörel ihracat ekonomisi içinde

38. R. Zangheri ve E. Sereni, Agricoltura e sviluppo del capitalismo' da, Instituto Gramsci, Roma, 1970, s. 682-703, Marx, Capital, III, Böl. 36

bağımlı bir konuma itti. Kentle kırı, ayrı üretim tarzları olarak gören ikilemci modelin ürettiği feodalizm ile ticaret arasında bir antitez olduğu varsayımı ve bunun sonucunda kentle kırın feodal "çöküş"ünü eşleştirme (Sweezy: "Ticaret merkezlerinin civarında feodal ekonominin etkisi hızla çözülüyor; daha uzaktaysa bu etki, tam tersi bir yönseme içinde"), bu ticari tarım feodalizminin ortaçağdan itibaren —ve yalnızca Doğu'da da değil— çeşitli biçimler alışının nedenini açıklayamaz. 30 Yıl savaşlarına kadar ulusal pazarın avantajlı bir biçimde geliştiği Orta Avrupa'da (Bohemya, Saksonya, Avusturya) "yarı-yol" durumu ortaya çıkmıştır; senyörel topraklardaki emek kıtlığına tepkiler, ya yüksek ücreti ya da *robot* hizmetlerin yoğunlaşmasını getirdi; bu arada özgür kentler, feodal malikanelerde lonca kısıtı olmaksızın rahatça gelişen "nüfuzlu kentler"in daha ucuz ürotimiyle baltalanıyorlardı. Kendi yaygın topraklarıyla özgür kentler, "aristokrat sermayedarlarla aynı ekonomi politikasını... izlemek"[40] eğilimindeydiler.

Rantiye kent serveti egemenliğinin, kentin *ancien régime*'deki ayrıcalıklı statüsü sayesinde sağlamlaştığı Fransa'da, kentin kırla olan "dışsal" ilişkisi yaygınlaşmıştı: Rantiye, "giderek gelir kaynağından daha çok uzaklaştı... tarlalara, Molière zamanından beri nefret edilen o 'çöllere' giderek daha yabancı oldu: O, kente aittir; hatta ister eyaletsel, ulusal ya da krala ait olsun, sermaye de... Rantiye ile rant-ödeyenin konum ve çıkarları, onları açıkça karşıt kutuplara yerleştirdi."[41] Bu, kentlerin kralcı merkezileştirmeye karşı gösterdikleri kısıtlı ve dönemsel direnişi —*Ligue* ya da *Frondes*'deki kent katılımları— ve toprak servetinin kentte yoğunlaşmasının mutlakiyetçi krallık tarafından engellenmesi olgusunu açıklıyor. Arthur Young'ın Breton kırlarıyla Nantes limanındaki bolluk arasındaki karşıtlık karşısında düştüğü hayret, —"laçkalıktan konfora... dilencilikten müsrifliğe bir adımda geçmek hiç de kolay değil"—

39. P. Villani, **Feodalita, riforme e capitalismo agrario**, Bari, 1968, s. 116-25

40. J. V. Polisensky, **The Thirty Years War**, Londra, 1971, s. 38, 40, 44 9; A. Klima, J. Macurek, «La Question de la Transition du Féodalisme au Capitalisme en Europe Centrale», **XI International Congress of Historical Sciences, Rapports**, C. 4, s. 99-102.

41. P. Goubert, bel. yap., s. 136-7.

Fransa'da ilk birikimi yönlendiren koşullardaki temel bir zayıflığa işaret ediyordu.

İlk olarak Hobsbawm'ın 1954'teki makalesinde sözü geçen 17. yüzyıl bunalımı; spekülatif tüccar sermayesi ile kent *ve* kırdaki feodal üretim ilişkilerine dayanan bu dünya pazarının zayıflığını açığa vuruyordu. "Ekonomik patlamalar etkinlikleri çoğaltır: Krizlerse ayıklar bunları." (Vilar) Patlamanın tersine dönmesi, kendisine bağlı gelişmiş olan feodal ve ticari kent ekonomilerini batırarak, onları (İspanya, İtalya, sonra da Hollanda'da) düşük verimli ev temeline dayanan ikincil, bağımlı bir konuma getirdi. Koloni ticaretine dayalı bu spekülasyon, tümüyle özerk bir üretici birikime ve yerli pazarın büyümesine yalnızca İngiltere'de olanak tanıdı. Bunun dışında tüccar sermayesi egemenliğini —ister ticarette, isterse üretimde olsun— üreticiyle tüketici arasında bir yeniden dağıtım aracı olarak sürdürdü. Üretim, sermayenin dışında örgütlendiği ve birleşik dünya pazarı (ve onun ortalama, uzun-vadeli fiyatları) varolmadığı sürece, yani dünya ekonomisinin (Braudel'in deyişiyle) "engin ama zayıf"[42] olduğu koşullarda, bu aracılık maliyet fiyatıyla satış fiyatının arasındaki farka bağımlıydı.

Tam tersine, "sermayenin ilk birikimi, kendi yıkımını getirir" (Vilar). Maliyet-fiyat ayrılıklarını törpüleyen dünya pazarının gelişmesi —dünya fiyatlarının konulması— pamukla ve yerli ekonomi üzerindeki sömürünün artışıyla çakıştı. 18. yüzyılda enflasyon baskısına karşı gelişen bu üretici tepki, (kapitalist fabrika üretiminin tepkisi) varolan işbölümünü ve kentler arasında varolan hiyerarşiyi devrimcileştirdi; ticari vurgun kârlarını pazar fiyatı disiplinine ba-

42. F. Braudel, **Chapters in Western Civilization**, NY, 1961, C. 1, s. 260. Immanuel Wallerstein, yeni-feodal para-kırpıcı rejimlerle, ilk birikim aşamasındaki «merkez» ülkelerin proleterleşme/sömürü süreci arasındaki içbağlantıyı doğru olarak belirtmekle birlikte; A. G. Frank'in dural merkez-çevre modeline bağlılığı nedeniyle, 16. yüzyıldan itibaren tam gelişmiş bir kapitalist dünya «pazar sistemi»nin sitregeldiğini savunmak durumunda kalıyor. Aynı zamanda, (ilk birikim sürecindeki aşamalaşmayı, yapısal koşulları ve krizi kavramak için gerekli olan) temel Marksist ticaret ve sanayi sermayeleri ayrımını da reddediyor: Bu ayrımı, «şanssız terminoloji» olarak niteliyor. Bkz. **The Modern World System**, Böl. 2 ve «The Rise and Decline of the Capitalist World System», **Comparative Studies in Society and History**, C. 16, 1974, s. 387-415.

ğımlı kıldı ve bunları yalnızca dağıtım sektörünün geliri durumuna indirdi.[43]

Zayıf üretici temele ve bu temelin yarattığı kararsızlığa bağlı olan demografik dengesizlik, büyük sermaye kentlerinin gelişmesiyle telafi edildi: Napoli ve Konstantinapolis'in daha önce görülen anormal büyümeleri, 17. yüzyılda Avrupa normlarına uydu. Metropollerin bu oransız büyüyüşü; kırdaki nüfus fazlalaşması ve proleterleşmeyle, ücretlerin her mevsimde çekici oluşuyla, rantiye ve hükümet geliri sermayelerinin hizmetlerin çoğalışıyla ortaya çıkan yoğunlaşmasıyla besleniyordu. Ücret-dışı mesleklerin, hizmetlilerin, evlenmemiş ya da dul kadınların, fahişelerin, köklerinden koparılmış yoksulların, ve terkedilmiş çocukların bu yüksek oranı, öyküyü açıkça ortaya koyuyor. Çağın ahlakçıları bu üretici olmayan gelir birikimine ve bunun yol açtıklarına —"işsiz", mahvolmuş proleter yeraltı dünyasına— karşı çıktılar. Defoe, Fielding kardeşler ve Cobbett, Londranın müsrifçe servet harcamasını, "aylaklığını", "ahlaksızlığını" ve ulusal niteliğin bozulmasını lanetlediler. Mercier, Paris devriminin kötülüklerini yüklediği *canaille sans nom'** dan korkuyordu; kırsal kesimin yalnızca en sağlıksız unsurlarının kente geldiği kanısındaydı. "Paris yok edilirse, Fransa'nın çok daha güçlü olacağını kimsenin farketmemiş olması" Rousseau için inanılır gibi değildi. Hükümetler, toplumsal düzen için bir tehlike olarak gördükleri yoksulları kısıtlamak, göç etmelerini engellemek ve bu büyümeyi budamak için boşu boşuna uğraştılar. Ancak, Braudel'in dediği gibi, "Büyük krallığın patlamaması için zorunlu olan bu emniyet sübabına baskı uygulamak, acaba akıllıca bir tutum muydu?"[44]

Sombart'a göre tüketici servetinin yoğunlaşması, bu sermayelerin ortak olarak kendi başlarına varolabilir bir duruma gelmeleri, kapitalizmin gelişimini hızlandırmıştır.

* İşsiz ayak takımı. (Ç. N.)

43. P. Vilar, **La Catalogne dans l'Espagne Moderne**, Paris, 1962, C. III., özel s. 9-12; 562-5; ve **Sur le Féodalisme**, bel. yap., s. 42-3; Marx, **Capital**, I, Böl. 15.

44. Bkz. Braudel'in bu metropolitan büyüme üzerine mükemmel bir araştırması olan **Capitalism and Material Life** (Böl. 8); **The Mediterranean**, C. 1., s. 344-52; Raymond Williams, **The Country and the City**, 1975, Böl. 4; Richard Cobb, **The Police and the People**, Oxford, 1970, s. 266-7.

Wrigley, Londra'nın, bu "büyük çıban"ın durumunda (1750' de ulusal nüfusun Paris'teki % 2,5'a oranla % 11'i) sermaye tüketiminin, ulusal pazarın kurulmasında sağlıklı, yaratıcı bir etki oluşturduğunu savunmuştur. Ancak bunu bütün durumlarda geçerli saymak hatalı olacaktır: Oldukça gelişmiş bir tarımsal kapitalizmin başkenti ve dünya pazarının odak noktası olan Londra ile, örneğin Napoli ya da St. Petersburg arasındaki fark büyüktür. Dünya pazarına egemen olduğu sürece, Londra'nın civar bölgelere arzı, garanti altındaydı: Tüketici rahatsızlığı (Paris'teki gibi) ekmek fiyatlarına değil, daha çeşitli tüketim ağlarına ve ücretlere dayalıydı. Buna karşılık Napoli'de kitle korkusu otoriteleri "yalnızca liberal değil, aynı zamanda savurgan da" yapmıştı ve arzlar, krallık tekeli tarafından zararına karşılanıyordu. Ucuz tahıl, petrol ve Bourbon *re lazzaroni*sinin popülerliği arasındaki ilişki, kaynaklarını geniş bir alandan derleyen bu istikrarsız arz sorununun politik göstergesiydi. Bu kentlerin demografik kararsızlığı, daha yüksek ölüm oranı ve "kitle salgını"nı dengelemek üzere sürekli akan kırsal göçmenlerden kaynaklanıyordu ve temeldeki eşitsizliğin bir kanıtıydı.

Metropolde merkezileşen yerel pazarın oluşumu, Steuart tarafından çok iyi belirtilmiştir: "Bütün bolluklar, tek bir aşırı ya da gereksiz boğaz olmaksızın... paraya dönüşüyordu", oysa kentten uzaklaştıkça "paraya dönüştürülemeyecek nesnelerin aşırı bir bolluğu göze çarpıyordu." Ayrıca, "Eğer sayesinde geçimini sağlamak istiyorsan, toprağının uzakta olması iyidir; istemiyorsan bir büyük kentin yakınında olması daha da iyidir." (*İnquiry*, C. I, 55) Ancak kent pazarının bu "yaratıcı" kapitalist çekimi, endüstri ve ticaretin gelişimiyle "doğal olarak" gelişecek olan, Steuart'ın "toprak anayla emekçi çocukları arasındaki ayrım" diye adlandırdığı, daha değişik çevresel koşullara bağlıdır (Bölüm 10) Dobb'un haklı olarak ısrar ettiği gibi, kapitalist pazarın tümüyle gelişmesi, doğrudan üreticilerin üretim ve varlık sürdürme araçlarından, yani topraktan koparılıp alınmasını gerektiriyordu. Toprak da, tarımın bir yatırım olarak toprak sahiplerinin bağlarından ayrılmasıyla "özgürleşiyordu". Tarımın değişim değeri üreten bir endüstri olarak örgütlenmesi, özgür ücretli emeğe dayalı fabrikayı yaratan aynı işbölümünün esas parçasıdır. Eşitlerin değişimi-

ne dayanan bir tarımsal-endüstriyel pazarın koşullarının *yaratılması* "mısırın yalnızca ve basitçe bir değişim-değeri olarak, tümüyle dolaşıma girmek üzere üretilmesi için gereken üretim ilişkileri ve işbölümünün ne kadar farklı bir gelişme olduğunu; bir Fransız köylüsü yerine İngiliz kiracı çiftçisi yaratmak için ne kadar özgül ekonomik süreçlerin gerektiğini"[45] gösteriyordu.

"Kent ekonomisi" kavramının (Karl Bücnner) ve bunun önvarsaydığı kentle kır arasındaki ekonomik ikililiğin sınırlılığını hiçbir şey, sermayenin üretim sürecinin denetimini önce kentin *dışında* ele geçirdiği gerçeği kadar sergileyemez: "kırsal kesimde, loncaları olmayan köylerde" (Marx). Bu, yalnızca kurulu korporatif kentlerin belediye denetimlerinin sınırları *dışında* bulunan, tümüyle yeni bir kent hiyerarşisini ortaya çıkartan fabrika-temelli endüstri için geçerli değildir. (Örneğin, belediye hukukuna dahil olan ve emek pazarını sömürmek için hiçbir özgürlüğü kısıtlanmamış bulunan Manchester ve Birmingham'da olduğu gibi). Bunun yanısıra, ortaçağlardan itibaren görülen, lonca denetiminden kaçarak kent tekellerini baltalayan dışarıya-"işverme" sistemleri ya da kırsal ev endüstrileri için de geçerlidir. Clark ve Slack'ın ifade ettiği gibi: "Varolan kent denetimlerinin (endüstri için) heves kırıcılığı, kırsal kesimin olumlu heveslendirmelerinden daha önemli bir öğeydi... büyüme, sıkı toplumsal denetimlerin olmayışıyla desteklenmiş gözüküyor."[46]

Endüstrinin bu kırsal göçü, kapitalist üretim denetiminin ilk tarihsel biçimine, *imalata* denk düşüyordu. İmalat, ayrıntılı işlevleri arttırarak, kırın bütün bölgelerini ve üretim dallarını kent kapitalistine bağımlı kılarak, emeğin toplumsal üretkenliğini büyük ölçüde arttırır. Emeğin sermaye tarafından kapsanması ise, dışsal ve biçimsel kalır. Üretim yalnızca görevlerin kendi içinde ayrışmasıyla geliştirilir; emek sürecinin kendisi ise yalnızca önceki üretim tarzların-

45. Marx, Grundrisse, Alman basımı, s. 906, R. Rosdolsky tarafından, Genesi e Struttura del «Capitale» di Marx'ta (Bari, 1971, s. 211) alıntılanmıştır.

46. P. Clark ve P. Slack der., Crisis and Order in English Towns 1500-1700, Londra, 1972, Giriş: s. 11, 33-4; M. J. Daunton, «Towns and Economic Growth in 18th Century England», Past and Present'ın «Towns and Economic Growth» konferansına sunulan makale, Temmuz, 1975.

dan devralınmıştır. Makine üretiminin gelişmesiyle birlikte, bu çerçeve nitelikçe farklılaşır; sermaye, üretim sürecinin teknik-örgütsel bir dönüşümüyle bütün üretim dallarını ayrıştırarak ve dinamik bir biçimde yeniden şekillendirerek emek sürecinin gerçek özünü eline geçirir. Emeğin hareketliliği üzerindeki bütün baskıların kalkması ve ikincil süreçlerin tarımdan birer birer kopması (ve bunun yanısıra taşımacılıkta gelişen devrimler); "toplumun itici gücünün kentlerde yoğunlaşmasına" (Marx) ve tarımın, yalnızca bir endüstri dalı olarak bağımlı kılınmasına dayanan hızlı, kalıcı bir kentleşmenin yolunu açtı. Kentlerin egemenliği artık dışsal olarak dayatılmıyordu: Artık bu egemenlik birikim sürecinin, kır üretimini "içinden" dönüştürebilme ve yersel olarak yeniden yerleştirme sürecinin bir parçası olarak tekrar üretiliyordu. Emeğin bölgeden bölgeye ayrılması, bölgesel eşitsizlikleri büyük ölçüde körükleyerek yeniden tanımlamıştı: Kapitalist kentleşme (Smith'de olduğu gibi eskiden meşru görülen) kırdaki geri kalmışlığı yenmek yerine; kırın bağımlılığını daha yoğun bir temele oturtarak onu yeniden üretmekle yetinir. Kır açısından bakıldığında, ucuz emeğin "yedek ordu"sunun oluşturulması ve kırsal göç, pek de "ilerleme" olarak görülemez.

Genişlemiş kapitalist yeniden-üretimin eğilimi, bütün dural işbölümlerini (imalatın tersine) devrimcileştirmektir; emek gücünü "iş çeşitliliği, işlev akışkanlığı ve evrensel hareketlilikle sürekli yeniden oluşturur, işçiyle işi arasında varolan ilişkiyi —işin kullanım değeri— zayıflatır. Evrensel olarak farklılaşmamış emeği, birikmiş ölü emeğe (sürekli sermaye) tabi kılmak, bitmez tükenmez taze insan gücü arayışı içinde kırsal kesimi fabrikaya, fabrikayı da kırsal kesime taşımak eğilimindedir. Emek pazarının bu düzey ve hareketliliğinde, "fabrika kenti" daha şimdiden, yayılmakta olan kent birleşmelerini, 20. yüzyılın "megalapolis"ini, insancıl eleştirmenler ve planlayıcılar için kent denen şeyin mutlak *yadsınmasını* temsil ediyordu. Tamamen toplumsallaşmış sermayenin, dengeli çevre idealine dayalı daha önceki ütopyaları kendine mal etme ve onları "kurulu yeni-tutucu güçlerin hizmetindeki teknik sorunlar"a dönüştürme kapasitesi; "bahçe kenti" idealinde (1898'de Fabianlar bunu boş bir hayal olarak görerek, alay ediyorlardı) ve bunun, 20. yüzyılın kent ve kır planlamasında kenti,

"kentsel bölge"de eriterek, *metropolün planlı kentsizleştirilmesi* biçiminde gerçekleştirilmesinde sergilenmektedir. (Howard şöyle yazıyordu: "Kent ve kır evlendirilmelidir; bu birliktelikten yeni bir yaşam, yeni bir ümit, yeni bir uygarlık fışkıracaktır.") Olgunlaşmış toplumsal sermayenin hareketliliği kır-kent ayrımını sürekli-yenilenen bir temelde üretecek böyle bir kapasiteyi önvarsayar: Bir yandan kent-kır karşıtlığı, *tarımsal fiyatlarla endüstriyel fiyatlar arasındaki karşıtlığa* dönüşürken —bu, pazar-fiyat belirlenmesinden (sübvansiyon, kotalar, fiyat sabitleme) çok giderek artan ölçüde politiktir— emek gücünün yeniden üretiminin maliyetini denetleme gereği —günümüzde reformizmin bedeli— tarımsal üreticilerin çıkarlarıyla çatışır.[47]

O halde tarihteki iki temel duraksama ya da süreksizliği ayırdedebiliriz. Bunlar, ekonomik gelişmeyle ilintili bir süreç olan tek-düzlemli bir "kentleşme" kavramıyla, ya da kırı dışsal olarak etkiyen "kent ekonomisinin" özerk edimiyle açıklanamaz. Süreçlerden ilki pazarın, bölgesel devletteki genişlemesiyle çakışır; burada feodal tarzdaki kent tüccar ekonomileri kısıtlı bir işlev alanına sıkıştırılmış, lonca üretimi imalat ve kırsal endüstrinin gelişimiyle zayıflatılmıştır. İlk birikim, yaygın olarak feodal ilişkilerin kapitalistleşmesi biçimini alır, ticari etkinlik üretimin dışında kalır ve ulusal birikim mali-askeri amaçlarla gelir-üretim kapasitesinin bütününde "sıfır-toplam" verir. (Petty, King ve Vauban'ın hesaplarına göre). Büyük kent ve kasabaların gelişmesi, kapitalist tarım olmadığı zaman kararsız bir nitelik taşır: Kentin egemenliği, dış politik ve askeri koşullara bağımlı olduğu için bir rantiye egemenliğidir. Sarsılabilir bir arz sistemine ve nüfusu en azından sabit tutabilmek için kırsal göçe bağımlı olması, bu durumu açıkça gösteriyor. Fabrika kentleriyle ortaya çıkan ikinci duraksama dönemi, proleterya ile kapitalist tarımın genişleyen yeniden-üretimi, *özerk* kent gelişmesinin yükseliş noktasını temsil eder: Üretim sürecinin tümünü ele geçirerek ve bunu değer yasasının hükümlerine tabi kılarak, kent gelişmesinin korporal sınırlarını aşar. Bunun sonucunda ticarete ve lonca etkinliklerine dayalı korporatif kentler, ikinci dereceden dağıtım merkez-

47. M. Bookchin, **The Limits of the City**, NY, 1974. Böl. 4; Marx, Capital, I. Böl. 15. 1974'te Avrupa boyunca çiftçi protestolarının yayılması.

leri ve orta sınıfın barınağı konumuna düşer. Kuşkusuz bu niteliksel yeniden-tanımlamalar "kentin", tarihin kahramanı olarak ortaya çıkışından kaynaklanmadı: Sözügeçen kentlerin içinde geliştiği ya da gelişmediği global koşulları belirleyen, egemen üretim tarzıydı. Kentler, hızlandırıcı *kültürel* rollerine karşın, kırsal birikimin koşullarına katkıda bulundukları kadar, onu yansıtıyorlardı da. Aynı şekilde, ücretli emeğe dayalı çağdaş metropolitan despotlukları yığını da, "ancak kapitalist üretim tarzının ortadan kalkmasıyla, ortadan kalkacaktır." (Engels).

Kapitalist kent-temelli pazara geçişin, beraberinde kriz ve kitlesel direniş getirdiği de gözardı edilmemelidir. Bu pazarın genişlemesi, geçim sektöründeki başarısızlıkla ortaya çıkan (ilk defa Labrousse'un çözümlediği) "bir tür kriz" ile damgalanmıştır— bu kriz, modern tarihte kentle kır arasındaki en şiddetli kutuplaşmayı ortaya çıkartmıştır. İngiltere'de metropolitan ve ihracat pazarlarının zorla dayatılmasına karşı gösterilen yerel tepki, bir gıda ayaklanması biçimini aldı; bu ayaklanma, ahlaksal bir "adil" tedarik ekonomisi kavramıyla desteklenen, yerel denetim altındaki pazarları savunan popüler bir fiyatlandırma hareketiydi. Kentsel tüketici çıkarının —sabit fiyat yasaları ve pazar yerinde serbest satışı sağlayıp istifçiliği, aracılığı, tekelciliği ortadan kaldırma ile desteklenen— ortaçağ tarzı savunusu, 17. ve 18. yüzyıllarda Londra pazarına hizmet eden mısır-komisyoncularına karşı bir direnç hareketi olarak yeniden canlandı.[48]

Zayıf iletişim olanaklarıyla yürütülen ve mali engellerle ağırlaştırılan ince bir yerel denetimli pazarlar ağıyla örülmüş olan Fransa'da ("ihracat akıntıyla beraber sürükleniyordu, imalat akıntıya karşı ilerlemek zorundaydı" [Cobb]) özgür ticarete gösterilen direnç ve denetimli bir tedarik ekonomisi için verilen mücadele, çok daha ileri boyutlara ulaştı. *Ancien régime*'deki sendeleyen ekonominin altında yatan yerel arz bölgelerinin kararsız niteliği ve tek bir geçim ürününe bağımlılık, özellikle kıtlık zamanında çökmeye mahkumdu ve özgür ticaret hububat politikası karşısında tü-

48. Bkz. E. P. Thompson'un bu hareketlerin canlı ve betimleyici yeniden inşası olan «The Moral Economy of the English Crowd in the 18th Century», Past and Present, 50, Şubat 1971, s. 76-136.

müyle yolundan çıkıyordu —Turgot'nun 1775'te kendisine pahalıya mal olarak öğrendiği gibi. Devrimci "geçim krizi", eski düzenin kalıntıları olan bütün bu ekonomik denetimlerin parçalanmasıyla birleşince —enflasyon ve savaş bağlamında— hızla Cobb'un kentle kır arasındaki geçim savaşı olarak adlandırdığı olayı ortaya çıkarttı. Köylülükle burjuvazinin 1789'da ortak düşmana —senyörel rejim— karşı geçici uzlaşımları, II. Yıl'ın kentsel ekonomik terörizmine yol açtı: Devrimci Ordu'nun fiyat denetimleri, talepleri ve ortak eşkiyalıkları, kentteki dinsel çözülüş ve militarist asker toplama saldırılarıyla birleşti. Her yerel arz bölgesinin diğeriyle, kentin kırla, kentin kentle ve tüm kentlerin Paris'in ekonomik yayılmacılığıyla savaştıkları bu kriz, *hem* kırda *hem de* kentteki tüketicinin bağımlılık boyutunu açığa çıkarttı. Kentlerin egemenliği, kırsal tüketici kitlelerin köksüzleştirilerek erzak tedariki için kentlere göç etmelerinde çarpıcı bir tarzda görülür. III. Yıl'da popüler hareketin yenilgisinden sonra, fiyat denetimleri çözülünce, kırsal üretici intikamını aldı. Eğer kır, *sans-culotte** itikadına göre, "kent adamlarının yönettiği, kent-yapısı Terör'ün tüm ağırlığını taşımak zorunda bırakılacaksa", o da üretim grevleri ile, Batı ve Güney'de karşı-devrimci ve federalist ayaklanmalarla direndi. Tıpkı Rusya'da 1917'den sonra olduğu gibi (savaş komünizmi), bu çöküş ve nefret ile bunların taşıdığı kutuplaşma, çok uzun süre halkın belleğinde kaldı; Fransız köylüsünü Üçüncü Cumhuriyete dek cumhuriyet karşıtı olmaya koşulladı.[49]

Komünist Manifesto'dan itibaren, devrimci sosyalizmin klasik niyeti kırla kent arasındaki antitezi ortadan kaldırmak olmuştur. Avrupa'nın büyük bir bölümünde kırın toplumsal ilişkilerindeki ve kurumlarındaki geri kalmışlıkla ve "toprak sahibi çıkarları" nın devletin zırhı olarak taşıdığı politik ağırlıkla karşı karşıya gelindiğinde; sınıf uzlaşması sorunu, "sınıf savaşını kırsal kesime taşıma" sorunu (Lenin) bu amaca acil, dayatan bir önem getirdi. Kırsal toplumsal dünyanın endüstrileşmekten uzak tutulmasına iliş-

* Fransız Devrimi'nde cumhuriyetçiler. (Ç. N.)

49. Richard Cobb, **Les Armées Revolutionnaires**; ve **The Police and the People**, Oxford, 1970, böl. 3. Son metin, Fransız devriminde kıtlık politikaları ve kent-kır karşıtlığı üzerine parlak bir çözümleme içermektedir.

kin popülist ve romantik inanca karşı Sosyal Demokratlar kırsal kesimin kapitalist gelişimini ve küçük mülkiyetin ortadan kaldırılmasını yücelttiler; çünkü bunlar, kent proleteryasının öncülüğünde kır ve kent güçlerinin birleşmesinde önkoşul olarak görülüyordu. Diğer bir deyişle, *acil* bakış açısı, geri kalmış kırsal yapının ayrılığını yenmek için, kapitalist gelişimi ilerletmekti. Sosyal demokrasi "kırsal devrimi", köylü örgütlenmelerinin rakip isteklerine karşı hangi somut sloganlarla yönlendirebilirdi? Toprak parsellenmesine karşı saldırılar ve bunun ortaya çıkarttığı taktik belirsizlikler, Alman sosyal demokrasisinin Junker eyaletlerinde tümüyle kaynaşmış kapitalizmle karşılaştıklarında toprak sorunu karşısında gösterdikleri tereddütlerde açığa çıkmaktadır. Dahası, kırsal geri kalmışlığı kapitalist gelişimin dışında ve karşısında, modası geçmiş kapitalizm-öncesi bir kalıntı olarak görmek, bu geri kalmışlığın birçok durumda birikimin tüm sürecinde oynadığı işlevsel rolü farkedememek anlamına gelir.

Ayrı bir "tarım sorunu"nun varlığı, burjuvazinin kırsal kesimde demokratik-devrimci görevini yerine getirememesinden ortaya çıkan tarihsel bir miras olarak gözükmüştür; şimdi bu görev, kent gelişmesinin en ileri unsuru olan proleteryaya düşüyordu. Bütün taktik ayrılıklar ve dalgalanmaların ötesinde, 30'lardan itibaren birçok Komünist "iktidar talebi"nin altında yatan temel, işçi sınıfının, kapitalist gelişmenin *sınır ve yetersizliklerini* çözme ya da "halletme", görev ve yetisine sahip olduğu inancıydı. Faşist rejimler burjuvazinin tarihsel iflasının kanıtıydı; tekel ve mali çıkarların "tarımsal-bürokrat kast"la uzlaşmasına dayanıyor ve bu yüzden nihai bir gelişme ya da ilerlemeyi sağlamakta yetersiz kalıyordu.

Faşizmi mali sermaye ile toplumun en geri rantiye unsurları arasındaki uzlaşmanın sonucu olarak görmek (Dimitrov), ilerletici kapitalizmle uzlaşmak için gerekli açılımları (Frontizm, Yeni Demokrasiler) sağladı; tıpkı aynı ikiciliğin Üçüncü Dünya ülkelerine taşındığında, feodal kalıntılara karşı ilerletici bir rol takınmaya hazır "ulusal" burjuvaziler buluşu gibi. Sweezy'nin yaklaşımındaki kapitalist gelişme dinamiğinin temeli, Marksizm içinde kapitalist "aşama"nın tek düzlemli sonlanışı ihtiyacından çıkan bir evrimci yansıtmadır; kapitalizmin, bütün kapitalizm-öncesi engel-

lere karşı çalışan bir ilerleme aracı olarak sonsuzca yayılmasını ve sonunda bu evrimin, "mantıksal" sonucu olan sosyalizme devredilmesini gerektirir.

Gerçekte, üretici endüstri sermayesi ile rantiye-temelli "mali aristokrasi" arasındaki gedik, Marx tarafından —ve sermayenin gerçek tarihsel hareketi tarafından— 1857'de kapatılmıştı. Marx'ın olgun kapitalist kriz mekanizmasını meta olarak para ile, sermaye olarak para arasındaki çelişkinin ürünü olarak görmesi, 1857'deki dünya kriziyle çakışır. Bu kriz, geçim sektöründeki bir başarısızlık tarafından değil, "banka ve fabrika" arasında uluslararası düzeyde çelişkili bir birlik oluşturan, para ile sermaye arasındaki çelişki tarafından harekete geçirilmiştir. Fransa'da sermaye ile toprağa dayalı mülkiyet arasında gelişen ve *endüstriyel*in *rantiye* üzerindeki zaferiyle sonuçlanan ayrıma St. Simonan'ın getirdiği "Ütopik" çözüm, 1848'de toprak ve sermayeyi "düzenin tarafları" olarak birleştiren çöküşü ve işçi sınıfı tehdidini beklemek zorundaydı. Topraklı rantiye gelir ve tasarrufların endüstriyel gelişme içinde yeniden düzenlenmesi için, "Bonapartist sosyalizm"in (Marx), "akışkanlık, mali Proudhonizm ve *Credit Mobilier*" hükümetinin gelmesi gerekiyordu; tıpkı Lasalle'ın "devlet kredisi" için Bismarck'ın beklenişi gibi. Marx da, *Grundriss*'de daha önceki ütopik kredi şemalarına ilişkin eleştirilerini yeniden ele almak zorunda kaldı; mali sermayenin "asalaklığı"na ilişkin daha önceki Manchesterci modelini terkederek, para ve krediyi sermayenin toplumsallaşmasına *içkin* bir eklemleme ve krizin motoru olarak gördü.[50]

Sonuç olarak: Kent ilerlemesi ile geçmişin bir kalıntısı olarak görülen kırsal geri kalmışlığı ayırmaya ilişkin ikici eğilim; "kentleşme" ve "kırlaşma"nın, aynı kapitalist işbölümü sürecinin karşıt kutupları oldukları olgusu gözönüne alınarak yeniden değerlendirilmelidir. Ancak kuşkusuz kentlerin tüm değişimlerin ardındaki tarihsel aracı olarak kavranmasının derin ve kalıcı kültürel kökleri vardır. Ray-

50. Bkz. Sergio Bologna'nın yaptığı, Marx'ın tümüyle toplumsallaşmış sermayeye geçiş üzerine 1850'lerdeki yazılarının çözümlemesi: «Moneta e Crisi: Marx corrispendente della «New York Daily Tribune», Primo Maggio, s. 1, 1973. Bu makalenin genişletilmiş bir biçimi, S. Bologna, P. Carpignano ve A. Negri'nin Crisi e organizzazione operaia yapıtında (Milano, 1974) bulunmaktadır.

mond Williams bunları, İngiliz edebiyatındaki kırsal saflığı, kayıp Arcadia'yı idealleştirme ile kentlilerin "kırsal aptallık"a karşı yönelttikleri aşağılama arasında gidip gelen kent-kır karşıtlığına ilişkin araştırmasında izlemiştir.[51] Williams'ın kırsal edilgenlik mitini ve kapitalist ilerlemecilik üzerine kentli önyargılarını yutmuş olan "metropol sosyalistleri"ne söyleyecek çok sözü var. Kent ideolojisi tarafından sosyalist düşünceye yöneltilen evrimci saldırılara ilişkin bu yararlı hatırlatma, Marx'a eleşirel bir geri dönüşün gerekliliğini açığa çıkartıyor.

51. Raymond Williams, The Country and the City, s. 50-1.

Elinizdeki kitap, 1950'lerde feodalizmden kapitalizme geçiş üzerine *Science and Society* dergisinde yayımlanan tartışmaların tümünü içermektedir.
Maurice Dobb'un *Kapitalizmin Gelişmesi üzerine İncelemeler* adlı yapıtı ile açılan Dobb-Sweezy eksenli tartışma Hilton, Takahashi, Hill, Lefebvre, Procacci ve Hobsbawn gibi değişik ülkelerden tarihçilerin makaleleriyle zenginleşmiş ve geçiş dönemlerinin anlaşılmasına tarihsel açıdan getirdiği boyutla belgesel bir önem kazanmıştır.

Kapitalizmin doğuşunda ticaretin rolü
Ortaçağ kentlerinin ekonomik kökenleri
Feodalizmden kapitalizme geçiş döneminde kent ile kır arasındaki ilişkiler
İlk burjuva devrimleri ve toplumsal sınıflar

Bunlara ve benzer önemdeki birçok soruya yanıt arayan tartışma, Avrupa'nın ekonomik ve toplumsal bir tarihini vermenin yanısıra, bir üretim tarzından diğerine geçişe ilişkin zengin bir tarih metodolojisi önermektedir.

metis yayınları

350 TL.